

Ганна
ТКАЧЕНКО

*У шепоті
минулого*

*Повісті
Оповідання
Новела*

Харків
«Майдан»
2020

УДК 82-3
Т 48

Художнє оформлення:
В. А. Носань

Ткаченко Г. П.

Т 48 У шепоті минулого: Повісті, оповідання, новела / Ганна Ткаченко. Х.: Майдан, 2020. 340 с.
ISBN 978-966-372-701-1.

Читачу пропонується проїхати в товарному вагоні, забитому людьми, клунками і чемоданами аж до самого Саратова — так везли українську інтелігенцію в евакуацію влітку сорок першого року минулого століття. Пройти поряд з чарівною молодого жінкою, що поверталася звідти з дитиною і дивним тарантасом, який тягнула маленька корівка аж до самої Полтавщини. Дізнатися про зовсім давнє — татарські напади, заселення Слобожанщини та будівництво фортифікаційних укріплень. Спититися на кожному оповіданні, де кожна історія вражає своєю реалістичністю і душевністю.

УДК 82-3

Дорогий читачу!

За цією обкладинкою розміщено художні твори де, як і в попередніх моїх книжках («Голгофа козацьких нащадків. Терновий вінок», «Спалені мрії», «І засурмив третій ангел», «Таємниці червоних поколінь», «Політ ворона») – досліджується людська екзистенція зі своїми духовними пошуками, ілюзіями, вірою, надією, любов'ю та, іноді розчаруванням у сучасній дисгармонійній картині світу.

Ці твори об'єднує те, що всі вони про нашу Україну і про її древній народ — українців, на долю яких випало чимало трагічних сторінок. За основу взяті правдиві житейські розповіді, почуті від простих людей. До тих сповідей додавалося багато різного матеріалу, торкатися якого раніше було заборонено. Тепер все можливо, але все менше й менше лишається очевидців тих подій минулого, а відтак забуваються деталі, стираються навіть переживання, що вигадати просто неможливо.

Я — представниця повоєнного покоління, яке не жило в достатку, але вже не бачило страхіть голодомору і трагічних випробувань Другої Світової війни. Зрілі мої роки припали на час «розвинутого соціалізму». Все ж, слухаючи розповіді своїх рідних та інших простих людей, народилося бажання — показати їхнє страждення життя у своїх творах.

Завжди пріоритетними були для мене ті теми, які лишилися нерозкритими. В цій книзі також, це — евакуація інтелігенції аж за Волгу на початку війни з гітлерівською Германією та інші. У кожному епізоді є шматочок історії — десь більший, а десь менший, про що раніше розповідали пошепки, витираючи очі загрубілими руками.

Мені завжди цікаво прослідкувати за людиною, яка, потрапивши в складну ситуацію, шукає вихід. Зрозуміти її

внутрішній світ і показати, що, переживши так багато, вона не зміліла душею. Наблизити головного героя до живої людини, яка мріє, поринає у спогади, сама з собою розмовляє, і сьак, і так перекидає думки в голові, від чого і соромно їй, і радісно. Людина навіть сама не уявляє, якої сили її думка, не знає й того, звідки береться ніким не вивчена енергія, якій часом усе під силу. Так розкривається характер героїв, яких я веду «перехресними стежками», де вони зустрічаються з коханням, розлукою, розпачем, а то й горем. Та, незважаючи на випробування, вони стають сильнішими, починають дорожити своїм життям, примножувати добро у нашому жорстокому світі. То ж вибираю з того, що промовлено тихо, можливо, вперше. Ловлю ту мить натхнення, яка блисне і одразу зникає, особливо останнім часом, коли ми стали жити так швидко.

Хотілося головного — дописати недописане попередниками, коли іноді слово коштувало життя, або заслання на багато років. Сказати чесне і правдиве слово за ті покоління, які силоміць змушували мовчати. Показати як радянський час, так і нинішній з різних сторін. Без жодних прикрас розкрити людські долі та історичні факти. А матеріал подати так, щоб було просто, зрозуміло і переконливо. Свідомо не роблю висновки, аби кожен сам виніс з того уроки любові до рідної неньки України та свого власного життя. Чи вдалося? Хтозна. Це скажеш ти, читачу.

Летіла зозуля

Повість

Недалеко від лісу, з одного боку, і невеликої річки — з другого, поміж буйної зелені лип, дубів, кленів, беріз, високих груш та розлогих яблунь ледь виднілося село Климова Балка. Старі люди казали, що саме тут колись проходив Муравський шлях, яким татари ходили на Московію та Слобожанщину за живим ясиром. А повертаючись назад, тягли на аркані зв'язаних людей. Тільки ніхто не знав, скільки зраних ніг тут пройшло та скільки сліз виплакано. Було й після того тут різного, але вони про те майже не говорять. Частіше про ту далеку давнину, яка надійно сховалася в минулих століттях.

— Виходьте на вулицю! — кликала своїх сусідів Орина. — Все кидайте, потім доробите, наш історик уже зовсім близько! — підганяла, аби ніхто не запізнився.

Це вона про Олександра Олександровича, який приходив на їхній куток до свого приятеля. Заодно і біля них спинявся, аби розказати щось цікаве із сивої давнини, про що вони любили слухати. Він навіть не пригадує відколи це почалося, але тепер вони зустрічалися щонеділі під вечір. І поки він дійде, його й інші запрошували скуштувати пахучої полуниці, смачних груш, соковитого кавуна чи медову диню. Часто слідом ішли аж до баби Орини, бо тільки в неї була довга й широка лавка під тином. А наслухавшись, починали трохи по-іншому дивитися на світ. Навіть земля по якій ходили і нічого особливого не помічали, щоразу ставала більшою і ріднішою.

В учителя ж кожного разу нова розповідь, ніби він спеціально готувався до зустрічі з ними. І все так просто у цього розумного чоловіка, неначе сам бачив тих німецьких хрестоносців, які боролися з язичниками, особисто знав польських шляхтичів, які на землях порубіжжя зводили свої маєтки. Він ніколи не приховував, що пишається лицарством України — козаками, які за свою Русь-Україну не шкодували навіть життя. Цікавими були оповідки: як і в що колись одягалися, як грали весілля, за що могли побитися, навіть як їх суд розсудив. То ж наговорившись, він дякував за увагу, не цурався й руку потиснути простому чоловікові та низько вклонитися тутешнім жінкам. І поки його постать віддалялася, всі проводжали очима мов зачаровані. Лише з часом хтось скаже:

— Який розумний чоловік! Чому ж у селі сидить? — вони звикли до того, що таких завжди забирали в місто, частіше — у Москву та Ленінград.

Самі далі гадали: і яка ж то причина змусила його приїхати в таку глухомань? Хоча були впевнені — переховується від органів. Не один раз чули про таке, та й самі боялися сказати десь зайве слово. Але то — вони, а він — зовсім інша річ — виважений, поміркований, усе знає, нікому не чинить зла, а навпаки — хоче кожного зробити мудрішим. «Видюще око за такими ще пильніше слідкує», — нагадає старий Омелько. Це теж було їм відомо, адже давно вони живуть під цією радянською владою. «Ой, як давно!» — знову дід, який часто був напідпитку, міг здивувати всіх тверезою думкою. То ж, не зважаючи на його вади, люди одразу хитали головами, бо хороший час блисне — і пропав, а поганий дуже довго тягнеться.

— Набреше вам кожного разу, а ви й вуха порозвішуєте. А чи так воно було, чи зовсім не так, звідки нам знати? — лише Ілько любив заперечувати — така в нього натура, казали в селі. — Теж мені, — «Герой нашого часу», — пригадає дід його прізвисько, та одразу норовить втекти додому, щоб не чути жіночого лементу.

— А ти хто такий? — схоплять його бідові жінки за рукав. — У голові тирса, а думаєш, що професор.

— Та затихніть ви! — цитькне на них баба Орина. — Молода вчителька з дитиною йде. Мабуть знову купатися на озе-

ро, — кивнула головою у бік дороги. — Добрий вечір, Маріє Іванівно, — привітавшись тоненьким голоском, вона вклонилась майже до пояса. — Щось сьогодні ви пізньою, то ж не затримуйтеся довго, по цій порі при місяці русалки купаються. А коли що, то кричіть, ваш голосок ми одразу почуємо.

— Не хвилюйтеся, — заблищали білі зуби в такій посмішці, від якої всім стало радісно. — Ми там довго не будемо, та й далеко не плаватимемо, — бринів Марусин голосок, ніби лив мед на їхні стомлені душі.

— Хороша керівничка у мого онука! Ой, яка тільки хороша! — проводжаючи її захопленим поглядом, баба Орина аж руки приклала до своїх грудей. — Поглянеш і знову дивитися на неї хочеться, а посміхнеться, то й на душі легше стане. З такого чистого обличчя тільки матір Божу малювати. А голос, а стан... — поплювала тричі через ліве плече, щоб не зурочити. — Пам'ятаєте циганку Раду, яка взимку по хатах ворожила? Дуже гарна була, але далеко їй до нашої вчительки, в якої, здається, і душа світиться, мов ангельська. Що їй казати! Навіть онук це відчуває, так її любить, так любить! Повезло нашим дітям з такими вчителями, — знову поглянула на дорогу. — Тільки чомусь нещасливі обоє — що Олександр Олександрович, що молода Марія Іванівна. Якби по віку підходили — ото була б пара! — аж заблищали їй очі. — І чому Бог так погано парує? — зиркнула на свого діда Омелька, який і цього дня не міг стриматися, щоб не випити оковитої. — Чого ж мовчав? — схаменулася та на старого Ілька поглянула, пригадавши їхню попередню розмову. — Невже знову молода вчителька тебе загіпнотизувала, — розтягла в посмішці завітрені губи. — Не литовка, зараз скаже, якщо до тями прийшов, бідовий наш Ілько, — сміялася з нього.

— І дійсно, не литовка... — дід серйозно повторив за нею. — Їх у нас багато, тільки вона на них не схожа. Ще краща! — випалив, не роздумуючи, та враз опустив голову — засоромився. — Історик казав: кня-ги-ня, — може, й не хотів, але всі звуки пересипав нотками ревнощів. — Мабуть так воно і є, — здається, він уперше не заперечував того, що доводилося чути від учителя. — Історія — це діло серйозне, — ще й таке докинув,

усіх здивувавши. — Озирнешся назад, а воно ніби нічого й не було. Але то тільки так здається, бо в Орини всі онуки на монголів схожі, у Наталки — на татар, — це він пригадував сьогоднішню розмову з учителем історії. — Топтала, значить, орда жінок тутешніх. Га-га-га! — зареготав, показуючи свій майже беззубий рот. — А в Пріські хлопці точнісінько, як ті східні племена, про яких ми минулого разу чули — щоки немов мечем порізані, а замість очей манюсінькі вуглинки, — знову підвів усе до жіночого галасу.

— Ви тільки послухайте, яких він нам родичів приліпив! — від несподіванки баба Орина аж розчервонілася. — Як у нього, то козаки, а в мене — татари якісь, чи монголи, у Пріські теж нелюди. Вона навіть розгубилася, тільки ненадовго, бо опанувавши себе вмить придумала, як дідову пельку заткнути. — Ти на мою хату поглянь — стоїть мов дзвіниця, а твоя скоро завалиться. Хіба ж би в такій козаки жили! — насмішливо проказала, високо піднявши голову.

— Про татар не знаю, а козачок раніше у нас півсела було. Це тепер про все забули, ніби вони кудись виїхали. Але вони й зараз тут, — перебила їх Шурочка, яка давно секретарювала в сільській раді. — Тільки не забули, а бояться говорити. Краще про хліб та про роботу, а то й зовсім про якісь дурниці, аби вдома жити, — вставивши і своє слово не про погоду чи сварку сусідів, вона теж була задоволена.

— Воно то так, але в Марусиних жилах точно князівська кров тече. Ух! — старий Ілько стис кулаки та аж затремтів, посміхаючись. — Цікаво б знати, як же її доля складеться? — дивився їй у слід та роздумував. — Мабуть, чоловіки вбиватимуть один одного, дуже ж вона вродлива. Тільки, здається мені, і свого не доб'ються, і їй пожити не дадуть, — здивував усіх, постукуючи своєю кривою палицею. — Не було у нашому селі таких вродливих, не довелося бачити і в місті. Знову з нього сміються, а він все про молоду Марію Іванівну продовжує. — До того ж серйозна не по роках. Не випадково ж у школі прізвисько до неї причепилося — «Декабристка».

— І тут він усе знає! — голосно перебила його стара Орина, аж її п'яний дід забелькотів під парканом.

— І підмітять же, чортові діти! — засміялася Шурочка-секретарка. — А що це ви сьогодні все про Марусю та про Марусю? — аж крутилися їй дві чорні вуглини на засмаглому обличчі. — Невже і вночі про неї думаєте? — хотілося їй ще трохи покепкувати зі старого Ілька. — Он воно що! — задоволено, як ніколи, бо дід цього разу навіть розгубився, ніби його застукали на гарячому. — Олександра Олександровича до неї ревнуєте, — все ж намагалася вивести старого на чисту воду. — Чого ж про Гітлера не говорите? — облишила про дідові почуття, бо він лише кахикав у кулак, так і не придумавши, що відповісти. — Невже нічого нового не чули? — придивлялася до присутніх, адже останнім часом з того починалися всі їхні зустрічі.

— Багато честі йому буде, щоб так часто згадувати. Недавно Ворошилов по радіо говорив, що ворога битимемо на його території сокрушительним ударом. Ось так! — махнув рукою, мов шаблею, ще не забувши той удар із часів громадянської війни. На його, а не на нашій, — повторив головне.

— І правильно, — підтримала баба Орина, яка теж чула. Після чого блимала очима хвилину-другу, поки додала інше: — А чи так вийде? Він пів-Європи вже завоював, а ми про своє... — звела на лоба сиві брови.

— Будуть тут німці скоро, через місяць, а то й раніше. Ось подивитесь, — подав голос з-під тину дід Омелько. — Тільки за комісарів та за колгоспи люди не будуть воювати або погано воюватимуть, — проказав розбірливо, навіть язик у нього не заплітався. — Хіба що змушувати стануть, — ще й таке люди почули, поки його баба стояла мов укопана. — А це вони вмійють, — неначе й не пив оковитої. Намагався ще щось бовкнути, але перелякана Орина затулила йому рота своєю порепаною здоровою рукою і швидко потягла до хати.

— Не слухайте його, люди добрі, це він з похмілля, — виправдовувалась, оглядаючись. — Я тебе вип'ю у празник! Більше й з хати не випущу! Бач, про що в чайній наслухався! — хлюскала по дідовій спині лозиною, яка завжди лежала під тином на підхваті, аби не довго шукати, коли корову заганяти доведеться.

Спочатку всі сміялися, а вже через хвилину люди розбіглися, ніби налякавшись почутого.

Про війну говорили й Марусині подруги на березі їхнього озера. Самі говорили й самі заперечували, звісно, молодим зовсім не вірилося. Але чутки... До них і вони дослухалися. Лякав і штучний спокій, який створювало радіо та газети. Забували лише ввечері, коли на кожній вулиці молодь співала українські пісні. А лягаючи спати, вже вкотре відчували — це останні вечорниці. Щось таємниче було в тому відчутті, від чого навіть місяць завмирав у небі. Магічною була й тиша, яка встановлювалася після півночі, лише коли-не-коли не стримається собака та сколихне її. «Мир та спокій, — заспокоїть себе Маруся, зачинаючи на защіпку двері. Сама примоститься на ліжку біля сина Льоньки, почує, як він солодко сопе та й за все забуде.

— Невже то правда про війну? — вона тихо спитала в Олександра Олександровича, зустрівшись у шкільному коридорі. — Невже це повинно статися?

— Так, чорна хмара вже над нами, — тільки з нею він міг поговорити відверто. — Ось-ось спалахне блискавка, не забариться і грім, який розірве небо й землю, — сумно поглянув на молоду Марію Іванівну. — Вибачте, вам хотілося повідомляти лише радісне, але зараз не той час, — його обличчя торкнулася якась дивна усмішка — тепла і дуже рідна. — А ще хочеться побажати вам щасливого майбутнього, — тієї миті його очі аж вологими стали. — Якби між нами не було такої великої різниці у віці, ви б могли... — розкашлявшись, він так і не договорив. І тільки легкий рум'янець, який з'явився на його щоках, вказував не на хворобу. — Вибачте, я зовсім не те кажу, зовсім не те... — знову соромився своїх слів. — Чомусь таке відчуття, що ми з вами бачимось востаннє перед довгою розлукою, — хапнувши повітря, він важко зітхнув. — То ж знайте... — і знову не зміг сказати найголовніше.

— Я питала про війну, — нагадує йому Маруся, а в самої щось солодке розлилося у грудях. Кліпає довгими віями і теж не знає, що говорити, до того ж поряд, як завжди на перерві, бігає і шумить дівтора.

— Так, я не забув, — прибравши серйозного вигляду, враз став схожий на того Олександра Олександровича, якого тут усі

знали. — Доведеться кропити нашу землю кров'ю. Та що там кропити — поливати... — майже прошепотів.

— Не може такого бути, сам Будьонний заперечував, — Марусі не хотілося в те повірити. — Навіть вуса обіцяв поголити, якщо німець нападе, — пригадала й те, що читала у вчорашній газеті.

Пильно дивилася на давно знайомого немолодого вчителя, а в самої так і стрибала душа, про все здогадавшись. Було, й раніше думала про нього, тільки ніяк не могла визначитися: хто він для неї? Довіряла йому всі свої біди, радощі, а він радив їй, як ніхто інший, підставляв своє плече, аби вона на ньому поплакала. «Рідний чоловік, — не один раз робила такий висновок. — Але не тільки рідний... — тепер хтось їй підказував. — Не знаю! Не знаю!» — стукало її серце, в якому, здається, було місце тільки для Бориса.

— То про яку розлуку ви говорили? — злетіло з її вуст те, чого вона не могла й припустити. — А як же я? — обличчя вмить стало блідим і розгубленим. — Мені й словом ні з ким буде обмовитись, — терла одну об другу свої холодні руки.

Завжди виважений Олександр Олександрович довго намагався щось ковтнути, а коли зібрався ще щось додати, до них підійшли якісь люди в цивільному й запропонували йому пройти з ними. Ще не зробивши й кроку, він швидко пробіг очима по не дуже просторому шкільному коридору, неначе спішив з усіма попрощатися.

— У кожного своя війна буде. Моя, здається, уже почалася, — сказав так тихо, що тільки вона могла це почути.

Марусю трясло немов від пропасниці, а він спокійно пішов з тими людьми до вхідних дверей, далі по шкільному подвір'ю, а потім до їхнього автомобіля. Ішов так, ніби давно знав, що ця хвилина неодмінно настане. Слідом за ним поспішали учителі й учні, дехто плакав, а один випускник навіть забіг наперед і встиг крикнути: «Прощайте! Ми завжди з Вами!» Наляканий директор школи, вчасно схопивши сміливця за рукав, сховав його у натовпі. В той час дверцята чорної «Емки» стукнули, і автомобіль, вискочивши на дорогу, повіз «Героя їхнього часу» у невідомому напрямку.

Від несподіванки всі завмерли. Може, й довго так би стояли, та продзеленчав дзвінок на наступний урок, який змусив їх аж стрепенутися. Далі все йшло за розкладом, не було лише уроків історії, але нікому й на думку не спало бешкетувати, діти сиділи тихо й дивилися в підручник. Про те, що сталося, не говорили і вчителі — жодного слова, жодної згадки. Та то лише зовні, всередині кожного колотив страх, поки вони звикли до нього і змирилися з думкою: треба жити і працювати без свого улюбленого вчителя і товариша.

Нічого не змінилося і в селі — то чекали його скрізь, а то не стали. Пронеслися чутки про його арешт, зустрівши здивовані очі, але й після того почулася така банальна відповідь: про що ж він раніше думав?! Далі одні про косовицю, бо ця робота зараз усіх підганяла, інші про дощі, які заважали сіно сушити, а про вчителя ні слова, хоча всі знали про той чорний «Воронок», яким навіть неслухняних дітей лякати боялися. Через два дні, здається, й зовсім забули. Тітка Орина, яка завжди виглядала вчителя, тепер неначе сказала — лаяла сусідку тітку Палажку за її курей, які вже пів штуки ячменю з'їли. А та нагадувала, що її корова вже вдруге всю кукурудзу перетоптала.

— Щоб твої кури тим ячменем подавилися! — кричала через межу одна.

— А щоб твоїй корові боки здуло від моєї кукурудзи! — не вступала інша.

— А щоб у тебе все господарство передохло! — аж присідала Орина.

— А щоб ти сама вдавилася, — чути було на півсела голос Палажки.

Одна кулаками трясла, друга доплюнути намагалася, одна дулі показувала, а друга нагнувшись, закотила спідницю аж на саму спину, оголюючи сідниці як останній аргумент на знак своєї правоти. Побачивши їх, дід Ілько, який возом проїжджав повз двори, спинився, взяв велику грудку землі, яка, засохнувши на сонці, стала твердою мов цеглина, і кинув. Грудка не долетіла, але баби відскочили в різні боки й одразу стали разом кричати на нього. Голосно засміявшись, старий Ілько сів на воза, змахнув віжками над конем і поїхав собі далі. А жінки,

прийшовши до тями, розійшлися, аби не згадувати ті хвилини, бо й так багато сорому набралися.

Наступної ночі палахкотіла хата баби Орини та діда Омелька, чи від блискавки зайнявшись, чи від дідової цигарки, а може, ще від якої причини. Через ту пожежу не спало півсела, всі з відрами носили воду та лили на хлів, намагаючись хоч його вберегти. Кричали люди, ревла скотина аж до ранку, а потім знову все затихло, ніби й те мало статися. Всі зайнялися своєю роботою, адже літній день — рік годує. Лише дітвора, роздмухуючи чорні головешки, бігала біля попелища.

Серед них був і Льонька, звідки гордо поїхав на пожежному тарантасі, тримаючись руками за насос, яким усю ніч качали воду. Коли добралися до пожарки, дядько Петро, поплескавши хлопчину по плечу, жартував:

— Ну що, друже, готовий воювати?

— А коли?

Не забарилося з відповіддю мале, поглянувши знизу вгору на здорового дядька. У відповідь дружний сміх аж сколихнув пожарку. Чоловіки хапалися навіть за животи від того, що хлоп'я готове було хоч сьогодні.

— Тихо ви! — цитькнув на них дядько, ледь тримаючи серйозний вигляд, — Льонька ще щось збирається сказати. — Повтори, хлопче, голосніше та не слухай їх, то вони не з тебе регочуть, — попросив малого.

— А як ми про це Сталіну скажемо, чи Будьонному?

Випалив той, піднявши серйозні оченята на дядька, який, схилившись над ним, аж зазмер від почутого. І лише вказівний його палець застерезливо колихався над здоровою чубатою головою, аби ніхто в ту хвилину не порушив тишу.

Не стримався лише дід Захар, який до цього стояв осторонь та уважно слухав.

— Чули, що дитина каже? — високо підняв свої кудлаті брови. — Отакий! Малий, а який розумний! — від радості аж глибокі зморшки на його обличчі розгладилися. — Я й сам хотів йому подзвонити, так у нашій Климовій Балці телефону немає, це треба в район їхати. Всі говорять про війну, а йому

могли і не доповісти, — заторохтів так швидко, ніби ті слова на самому краєчку язика сиділи. — Тільки хто ж насмілиться? — розвів руками, показуючи, що серед присутніх таких немає. — А мені — море по коліна, я вже нажився, — махнув рукою, ніби йшлося про якісь дріб'язкові справи. — Коли й до білих ведмедів заберуть, теж нічого, хоч одне хороше діло за життя зробив би, — доводив, що йдеться про геройство, і він згоден заплатити за те навіть своїм життям. — Та й плакати за дідом Захаром нема кому, — зітхнув важко.

— Чи ти перетрудився, чи дурним вродився? — витріщив на нього дядько Петро і без того булькаті очі. — Виходить, що мале, що старе, — не міг заспокоїтись від почутого.

— То з ким воювати? — перебив їх молодий Василь.

— З германцем, — відповіли мало не хором.

— Ви що, телепні здорові, у нас з ними тепер мир, — аж розізлився дядько Петро. — Ти йди, Льоню, додому, бо вже мати твоя зі школи побігла, а ми тут ще потолкуємо, — повів його до дверей, мотаючи весь час головою. — Та приходь завтра в обід лясати точити, може, цікавіше буде, ніж сьогодні, — погладив його по голові та посміхнувся. — Приходь, Льоню, ти ж у нас свій чоловік. Потім на тарантас з тобою поліземо, в чотири руки воду качати, — ця дитина ніколи йому не заважала. — Поглянь, он і вчительки спішають у вашу кімнатку, — дивився у вікно. — Там, мабуть, так тісно, що й миші нема де розгулятися. Вийшла б за агронома, то й жили б у великому будинку. Коли й за молодого будівельника, теж по-людськи було б, а якщо й далі носом крутитиме, то ще довго в тій маленькій піндюрці сидіти доведеться. Такі кавалери довго не бігатимуть — оженяться. Діло то молоде! Розумієш? — знову погладив Льоньку по голові. — Дівчата самі їх знайдуть і хомут на шию одінуть. Правду, хлопці, кажу? — засміявся голосно. — Чи ти б сам, Льоню, вибрав, коли мати визначитись не може. Дивись, і діло б з місця зрушилося. Для такої красивої іншої пари тут немає, — знову поглядав на вікно та кахикав у свій здоровий кулак.

— Татко повернеться, — твердо сказало мале.

— Це тобі так, брате, хочеться. А хто знає, яка кішка між ними пробігла. І де ти бачив, щоб артист довго на одному місці

сидів? — запаливши цигарку, дядько повільно затягнувся димом, смакуючи його. — Поїхав на гастролі — і знову оженився, а як же інакше, коли жінки самі на такий голос біжать, — пихкав густим димом та роздумував далі. — Що вміє співати, то вміє! Коли затягне «Карії очі, чорнії брови», то хто ж устоїть, — пригладжував свого, зашкарублого від поту, чуба. — Тільки ти, козаче, не горюй, якось воно буде, — взяв Льоню на руки та пригорнув до себе з батьківською ніжністю.

Відтоді, як двоє своїх погодків померли голодною зимою тридцять третього, жінка, яка теж ледь вижила, більше не народила йому дітей. Тому і зустрів цього хлопчину, мов рідного сина, а коли брав на руки, то й сльоза могла на очі навернутися — так приємно і щемливо було на душі. Зараз хотілося якомога швидше його розвеселити.

— Не морщ носа, Льоню, тобі ще рано журитися, — сказав після недовгої паузи. — Спіши вже додому, поки добіжиш, вони і чай на примусі зігріють, — нагадував про вчительок. — Та швидше жми, а то хліб зі сливовим варенням прогавиш. То вони тільки говорять про фігуру, а поїдять так швидко, що й оком моргнути не встигнеш, — знову притулив його до себе, після чого обережно поставив на землю і, провівши на вулицю, зачинив двері пожарки. — Тепер і до діла можна, — мовив, різко повернувшись до працівників. — То хто тут Сталіну дзвонити збирався? Чи ти хочеш, щоб усю пожарку перетрусили та й нас до білих ведмедів відправили? — шукав очима діда Захара.

— Нема вже його, одумався та через другі двері п'ятами накивав, — засміялися хором.

— А що, дійшло? То ж нехай і на очі не потрапляє. Таке бовкнути: всі говорять, а йому могли і не доповісти... Чули? Не пойму: чи перетрудився, чи дурним вродився, — Петро ніяк не міг угомонитися, бо він тут старший. — Невже так хочеться за своїм братом піти? — нагадав і про того. — Казали, що його в Польщі арештували у тридцять дев'ятому. Нібито був завербований німецькою чи польською розвідкою для шпіонажу. Але тут і я, хлопці, не зрозумів: як він там опинився? — його брови аж під кострубатого чуба полізли. — Ніколи не повірю, що з того вайлуватого колгоспника вийшов розвідник чи шпигун.

Значить, щось бовкнув, як оце Захар, — хитав головою, зробивши такий висновок.

— Чого, чого? — так скривився молодий Василь, ніби кислу сливу розкусив. — Воював, коли наші на Польщу напали, — сміливо почав, ніби це було всім відомо.

— Прикуси язика, дурню, — поцідив крізь зуби дядько Петро. — Не було такого, і все, бо й тебе завтра не побачимо. То на Польщу, то на Фінляндію, чого тільки не придумують, аби поговорити, — бурчав невдоволено, зиркаючи з-під лоба на інших.

— Куди ж тоді люди поділися, яких військкомат забрав? І всіх таємно вночі, — здається, Василь і не збирався сьогодні мовчати. — Пропали разом із машинами. Каже батько, що й по інших селах таких багато. Може, й справді на фінській та на польській загинули, раз не повернулися. Чи там їх назавжди залишили, бо звідти багато місцевих на Сибір вивезли, — говорив швидко, неначе поспішав усе доказати. — Два роки тому спинялися й на нашому вокзалі дивні потяги з заплombованими вагонами. Через дірки в тих телятниках за золоті годинники, люди кусок хліба просили і не тільки українською, а й польською. Хто цього не знає? — метався його погляд від одного до другого.

— Досить тобі, молодий дуже про таке патякати! — аж тупув ногою дядько Петро.

— Ще й тепер звідти вагонами добро везуть, навіть піаніно, — ніби й не чув молодий Василь, що його спиняють. — Півроку тому хлопці на вокзалі розмову підслухали: раніше там можна було й так узяти, тепер тільки за гроші, але все одно дешево. На західній. Зрозуміли? — на нього вже дивилися як на божевільного. Кожен знав дещо, але не збирався про це говорити. А він продовжував: — Багато хто й зараз у відрядження туди подався, з начальства, звичайно, аби чужого добра за копійки набрати. Виходить, людей вивезли, а добро їхнє... розкрадають.

— Та затихнеш ти сьогодні чи ні?! — крикнув дядько Петро, аж слина з рота розлетілася в різні боки. — Тьху ти, думав дорослого взяв на роботу, а він — дитина ще. До того ж дурний як пень, — знову поглянув з-під лоба на чоловіків. — Глядіть мені!

Тільки хто донесе чи десь бовкне, сам туди потрапить! — показував брудним пальцем у бік сходу, маючи на увазі Сибір. — Я нічого не чув, і ви також. Зрозуміли? А ти, Василю, менше базікай, зараз лише глухому й німому можна прожити. Чи ти й досі не второпав?

— Второпав. Тільки ще одне скажу: тепер німецьких шпигунів скрізь шукають. Кажуть, що багато вже знайшли, всі в'язниці ними забиті. У кого штани дуже кльошоні чи кепка польського покрою, тих ловлять прямо на вулиці, — йому сьогодні, як вредному хлоп'яті, будь-що хотілося довести своє.

— Та заберіть ви його від мене! — розчервонівшись від гніву, дядько Петро замахав кулаками. — Нехай біля сільради стане і патякає, а не тут, раз клепки в голові не вистачає. Там довго не поговорить! — сам витер рукавом рясний піт з лоба й повільно сів на лаву. — Як подуріли. Розходьтєся вже! — різко махнув рукою, показуючи на двері. — Сам чергуватиму, може, прикимарю хоч трохи. Стомився і я цієї ночі, — вони вперше від нього про таке чули. — Коней тільки напоїть та припніть на свіжу траву, нехай пасуться, вони теж наробилися, — наказав, не збавляючи сердитого тону. — Погано літо починається, блискавка вже третю хату спалила. Було, що й рік пройде без пожежі, а це — як не перед добром. До того ж оці ваші дурні балачки... Вчора сказали, що ось-ось німець нападе, сьогодні ще добавили, так кожного дня і є над чим думати, — показав рукою у бік дверей, де повинні щезнути пожежники, які ще й досі тут топталися. — Тільки не зачиняйте двері, телепні здорові, може, Льонька ще загляне. Дитину ангельську й ту спортили.

Не чекаючи, коли всі покинуть кімнату, він усівся на довгій лаві та обхопив руками важку голову. Колихав нею в різні боки, ніби вона могла розколотися на окремі частини, а потім неначе завмер. За хвилину вже хропів так, що й за вікном чути було.

Малий Льонька і сам любив цього величезного на зріст дядька з добрим серцем, як говорили люди. Йому навіть здавалося, що той — родич, тому й біг у пожарку, завжди відчуваючи, що там його чекають. Тільки цього літа не пощастило — він захворів на пропасницю. Було, і цілий день лежав під теплою

ковдрою, але й там не міг зігрітися. Коли стало попускати, часто сидів біля єдиного вікна їхньої маленької кімнатки при школі, що виходило на центральну вулицю, і спостерігав за життям. Одного разу, побачивши, як група молодих хлопців та дівчат хапали перехожих, одягали їм на голови дивні шапки з величезними круглими очима, бинтували руки, ноги, потім укладали на ноші й бігом кудись несли, ніяк не міг зрозуміти, що то воно діється.

— То військова підготовка, — пояснила мама, повернувшись з уроків додому. — Люди навчаються надавати першу допомогу при пораненні, а дивні шапки називаються протигазами.

— А Сталін про це знає? — спитав у неї своїм наївним дитячим голоском.

Почувши таке, Маруся розгубилася, а прийшовши до тям, сказала, що більше не пустить його в пожарку.

— Я туди і не збирався, — відповів їй. — Нема коли ляси точити — на поле побіжу. Казали, що там літаки скоро сідатимуть, то, може, завтра, — повідав їй про свої плани. — Вчора хлопці у вікно газету показували. В ній Гітлер сидить зверху на танку, а з-під нього самовар, подушки, навіть патефон виглядає. Вони з нього сміялися. То чому ж він не може всередину все сховати? — дивувалося мале. — Розгубить роззява!

— Господи! І що мені, Льоню, з тобою робити? — схопила ся мати за серце. — Це ж тільки п'ять і то неповних, що ж далі буде? — мало не плакала.

— Що, що — війна. Хіба не чула? Так хлопці кажуть, а ще дід Захар. Правда, дядько Петро його лаяв, тоді, може, і не буде, бо він усе знає, — задумався, мов дорослий. — А для чого, мамо, воювати? — спитав по хвили.

— Щоб забрати собі землю і все, що на ній, а разом із тим і наше майно, — відповіла невпевнено.

— То в нас і зовсім нічого немає, ми ще самі не купили, — вже вкотре ті здивовані оченята дивилися на неї.

— Мий руки та давай вечеряти, — сердито наказала йому. — Завтра можеш виходити на вулицю, тільки менше бігай за здоровими хлопцями, малий ще. — Та гляди мені! — посварилася на всякий випадок, — про війну ніде ні слова. Зрозумів?

Він кивнув головою, нічого не обіцяючи, а сам тримав серйозний вигляд, адже йому хотілося в усьому бути схожим на дядька Петра.

* * *

Довго не брала Маруся свого Льоньку на озеро, аби після такої хвороби не застудився. Ходила з подругами, було, й одна, навіть у негоду спішила туди, щоб хоч хвилину постояти на тому березі, де зустрічалися з Борисом, де після купання він на руках виносив її на берег і ніжно цілував. Тепер здавалося, що їхнє кохання й досі тут живе — ховається у верболозі, ходить по траві і літає птахом над водою. І тільки воно торкнеться її, так і стрепенеться тіло, а як відійде, поверне вона додому.

«Чому ж про кохання перестав говорити? — дорікає йому інколи. — Мені хотілося чути і ввечері, і вранці», — вона й зараз не могла з тим змиритися. Тоді й почала до його очей придивлятися, які, здалося, вже не так блищали, коли на неї дивилися.

Так вона познайомилася з ревнощами, навіть гнати їх збиралася, поки вони не прижилися. Збиралася, тільки не знала як. А коли й забувала на день чи два, вони знову поверталися і шматували її душу, як голодні вовки здобич. Не міг і він їх прогнати, бо не часто бував поряд. «А що я тобі казав, — нагадував батько, бачачи її засмученою. — Чи ти думала, що він біля тебе сидітиме? — колов у наболілу рану». Тільки вона не пригадує, про що думала, просто кохала.

Аби заспокоїтися, Маруся вся віддавалася роботі, яка не просто змінювала настрої, а навіть лікувала. Разом з учнями вона відчувала себе частинкою цієї чудової природи з її законами і вправним диригентом. Не припускала, що то є Бог, вона ж сучасна людина, але все невідоме їй дуже хотілося знати. Тому й думала не лише про земне. Та і як не думати, коли вона — вчителька, повинна відповісти на будь яке питання, інакше її засміють. Раніше і в голову не приходили такі думки, тепер же була щаслива, що у своєму виборі не помилилася. Старанно готувалася до кожного уроку, аби навчити дітей, відкрити їм світ, подорожуючи сторінками книг. Вона ще багато чого знала

цікавого, любила й малювати, через що колеги заздрили їй, зробивши висновок: вона в усьому здібна.

Мабуть, правду казали, адже вона любила і співати. Якраз любов до пісні і звела її з Борисом — одного божого дня уже немолодий співак виступав у їхньому райцентрі, а вона, зачарована його співом, побігла на сцену з квітами. Завжди стримана, завжди виважена, а тут — бігом. Та тільки глянула в його очі, як про все забула. Коли ж він кинув до її ніг цілий оберемок квітів, щойно отримавши від вдячних шанувальників, то й зовсім втратила розум. А він узяв її за руку і заспівав ще ніжніше:

*Летіла зозуля,
Через мою хату,
Сіла на калині,
Та й стала кувати.*

У залі стояла неймовірна тиша. У кого сльоза застигла в очах, дехто руки схрестив на грудях, а Маруся, намагаючись повторювати ті слова, ледве ворушила вустами. Здалося, саме зараз між ними проскочила та стріла Купідона, яка миттєво вразила молоді серця. Відтоді вони часто зустрічалися.

— Доню, обличчя його, — просила і плакала мати. — Ще зустрінеш серйозного чоловіка, щоб на все життя, а цей довго не буде з тобою.

— І знайшла ж кавалера! Крім співу він нічого не вмів, — дивувався батько, бажаючи розкрити їй очі.

Однак, тільки-но вона бачила свого Бориса, як одразу про все забувала. Навіть зараз, пригадуючи його обличчя, мліло серце. Правда не так, як раніше, а з терпким полиновим присмаком, все ж любові там було ще доста. «Голубко моя сизокрила, — скаже, було, після гастролей, — тільки про тебе й думав». А вона цілує його та вірить кожному слову. Була впевнена — це кохання. А які подарунки їй привозив! Красиву сумочку, шовку на плаття, а то й каблучку.

Коли перестав приїжджати, вона сама його знайшла. Справдилося те, що відчувала серцем — він співав для іншої і знову свою «зозулю».

— Марусю, все зовсім не так, я... я... просто заплутався, — в ту мить він скидався не на дорослого чоловіка, а на хлопчиська. — Не подавай на розлучення, воно все минеться.

— Для чого мені такий чоловік, який буде бігати за кожною спідницею? — намагалася гордо тримати голову. — Аби з мене всі сміялися? — тієї миті й сама не знала, що говорить. Чекала від нього виправдання, але він мовчав. «Скажи, що це не так, — спинила, коли він приїхав за своїми речами. — Скажи, що кохаєш», — куди й поділась її гордість. — Я ж... Я ж... — так і не повідомила про вагітність, не хотіла, щоб він лишився тільки із-за дитини.

Про те він дізнався згодом через родичів. Вона думала, що, звістка про дитину змінить його, однак Борис став ще більш чужим і холодним. Обіцяв компенсувати коштами, ніби вона, потрапивши в скрутну ситуацію, просила його про матеріальну допомогу. Три дні Маруся лежала після тієї зустрічі, не їла, не говорила і нікому не відчиняла двері, поки колеги по роботі, зламавши замок, зайшли до її кімнати. Романтичне кохання, яке, мов вихор, закрутило її в солодкому вирі, тепер опустило на грішну землю. Після того вона вчилася жити без нього, та звикалася з думкою про дитину без батька. А вночі, поклавши руку на живіт, просила вибачення у живої крихітки від їхньої з Борисом любові. «Чому так?» — зводила очі до неба та питала у вищих сил.

Останній раз «люблячий батько» приїжджав, коли синові було два роки. Пісні, подарунки, тепер усе для нього. Про неї ж ні слова, вона стала просто матір'ю його дитини. Звісно, не могла з тим змиритися, все забути і викреслити його із свого життя. Не знали й подруги ліків від кохання. Відтоді час немов спинився, чекала дитина батька, чекала й вона чоловіка, тільки б повернувся — ні про що б не згадувала і нічого б не питала. Та чи така жінка йому потрібна? Чи таку любив би? — сумнівалася. А візьме та вчується вночі: «Голубко моя сизокрила». Схопиться вона та до вікна припаде, а там тиша, лише серце гупає на всю хату. Чи навіть удень: «Лише про тебе й думав». Погляне Маруся навколо та вкотре зітхне важко.

Витирала сльози й біля озера, багато що пригадавши, та заспівала сама: «Летіла зозуля через мою хату...», а потім спинилася

враз, здалося, він десь поряд продовжує співати. У відповідь лише соловей затьохкав на дереві та деркач хрипло задирчав у потемнілому полі. Згодом знову забринів її голос над тихою водою:

*Ой Боже ж, мій Боже,
Що я наробила?
Козак має жінку,
А я полюбила.*

Похитав журливо місяць круглою головою, заплакав жалісно сич неподалік, від чого вона швидко прийшла до тями. Жене від себе ті спогади, які й досі нікого не допускають до її серця. Спішить до дитини та обнімає міцно. Знову просить його не ходити в пожарку, не бігати за здоровими хлопцями і ніде не говорити про війну. Льонька одразу обіцяє, і так же швидко забуває, адже цікавість завжди бере гору. І вже через декілька днів він разом із ватагою хлопчаків біжить на край села, дивитися на винищувач, у якого на навчаннях заклинило мотор. На той дитячий лемент, мов горох, вискакували на вулицю і малі, й більшенькі, яких у кожному дворі було не по одному, та й собі щодуху мчали, аби все побачити на власні очі. Вибігши на поле, спинилися, і вже до літака не бігли, а підходили несміло. Обступили, і стояли так неначе вкопані. А коли пілот почав щось про небо розказувати, навіть малеча не ворушилася.

Слухав і Льонька з роззявленим ротом, поки сусід Шурко не вкинув туди велику придавлену муху. Закашляло й заплювало мале, але, витерши рукавом рота, вдивлялося ще уважніше, адже надворі вже почало темніти. Не збиралося додому й тоді, коли літак потягли трактором до ферми — подалося й воно слідом охороняти. Тільки не встигло й десять хвилин постояти, як прогнали всю дітлашню, поставивши біля літака сторожа з берданкою. А вже як зовсім стемніло, той самий Шурко потягнув його додому, бо набігавшись за день, Льонька ледь волочив ноги.

Через декілька днів приїхали військові, від'єднали крила від фюзеляжа і все повантажили на кузов автомобіля. Ще недавно

грізний літак «И-16» тепер здавався жалюгідним і безпорадним, від чого вся дітвора плакала. Чи всі дорослі збіглися сюди, невідомо, а от дітей у селі, мабуть, жодного не лишилося, навіть дитячий садочок прибув у повному складі. Серед них і стояв малий Льонька, якого мати вже боялася залишати вдома. Повернувшись після такої великої сенсації, вихователька ніяк не могла заспокоїти малечу, довелося діставати патефон — чудо ХХ століття, як його і сприймали тоді не тільки діти, а навіть дорослі. В таких випадках вона ставила одну й ту ж платівку, заводила пружину, після чого з загадкового рупора лилася пісня: «Люба-Любушка, Любушка-голубушка, я тебе не в сілах позабить...» Льонька засинав, щоразу гадаючи: що ж на іншому боці платівки? Але вихователька так її і не перевернула, чи, може, він ні разу не дочекався того продовження.

Дорослі все частіше та все голосніше говорили про війну, а хлопчикам дедалі ставало все цікавіше. Невдовзі на їхньому вигоні з'явилися новенькі літаки, а пілоти розгулювали по селу, шукаючи, де б випити. Та для малечі були вони ніби з іншої планети. З самого ранку вони бігали за ними слідом, а коли ті затримувалися в якомусь дворі, чекали під тином, а то й вилазили на дерево неподалік, звідки повідомляли побачене іншим. Одного дня обидва пілоти, заскочивши слідом за молодими вчительками, сиділи в їхній кімнаті при школі. Малий Льонька пишався тим, а мама сердилась та лаяла подругу, називаючи гостей не кавалерами, а «собутильниками». Він не знав, що то воно значить, але йому теж закортіло поспробувати їхньої сивухи, як її дорослі називали. То ж скориставшись перекурком, підкрався до столу, взяв недопиту чарку і випив залпом. Вмить запекло в роті, перехопило в горлі та так, що й дух забило. Ледь схопився за край столу, довго нюхав шматок чорного хліба, потім всунув у рота майже цілого солоного огірка, але вже не зміг його з'їсти — ноженята підкосилися і, уместившись на перекладині під столом, Льонька більше нікого не бачив і нічого не чув.

А через декілька днів чоловічий голос з радіо, яке висіло на стовпу в центрі села, повідомив: «Граждане і гражданки Советского Союза! Сегодня, двадцать второго июня 1941 года,

в чотириє утра, без об'явлення війни, германські війська напали на нашу страну».

Війна! — кричали люди, вискакуючи зі своїх домівок. Забувши за всю хатню роботу, вони бігли до центру, аби отримати відповідь на всі питання. І через півгодини там уже зібралися майже всі мешканці Климової Балки. «В чотири ранку! — повторювали слова диктора та дивувалися, що вони в той час ще спали. — Вже багато загиблих! — аж роззиралися довкола, так їм страшно ставало.

— То невже одразу наших синів та онуків заберуть? — заверещала розпатлана Пріська, у якої дорогою і хустина з голови кудись поділася.

— Замовкни! — крикнув на неї старий Ілько, який босоніж примчав, аби швидше добратися. — Тепер крик уже ні до чого, — намагався заспокоїти, бо довкола нього цілий хор створився.

— А що я вам казав? — почувся голос і діда Омелька, який цього ранку був зовсім тверезий. — Будуть тут німці, може, й днями. Тільки... — баба Орина й цього разу закрила йому рота своєю порепаною рукою та потягла з того гурту.

Село ворухилося, мов бджолиний вулик — одні до центру, інші звідти, поки не заторохтіла центральною вулицею підвода, на якій сидів голова сільради.

— Все почули? — спитав голосно. — Тепер розходьтєся. Тільки з дому нікуди, може й сьогодні братимуть на фронт. Хто ховатиметься, того одразу судитимуть. І я тут нічим вам не допоможу, — розвернувся і поїхав далі. А люди спішили далі робити свою роботу та варити їсти.

— Ніби він раніше чимось допомагав, — не стримався дядько Петро.

— Аякже, збирав чутки, а то й доноси, — додав Василь з жарки.

— Ти знову за старе! — спинив його дід Захар, який більше не збирався Сталіну дзвонити. — Я підстаркуватий, то може, ще який тиждень вдома побуду, а тебе завтра вранці заберуть, — повідомив переляканому парубку.

По обіді і над ними з'явився німецький літак, який кружляв над другим берегом їхнього величєнького озера. Спочатку

люди боялися виходити на вулицю, а осмівівши, спостерігали за ним, бо війна до них ще не докотилася, і вони не бачили її страшного лиця. Один із пілотів, поляк за національністю, кричав: «Необхідно привезти кулеметну установку і, пся кров, — загнати німця в землю». Інші застерігали, розуміючи, що німець викличе по рації цілу ескадрилью, і тоді від їхнього села залишаться одні голівешки. Поляк не здавався, і вони гуртом ледве його стримали. А фріц тим часом кружляв над кинутим, ще в минулому році, елеватором, задраний угору транспортер якого здався йому підозрілим. Кружляв, поки й скинув на нього декілька бомб. І ті перші вибухи сколихнули їхнє велике село. Знову почали жінки голосити, а витерши сльози, пішли готувати торбини своїм призовникам на війну.

До вечора та новина лігала від хати — до хати, а Льонька плакав і ніяк не міг простити собі, що все проспав під столом через ту страшенно гірку сивуху.

Наступного дня німецький літак знову з'явився. Тепер він кружляв над ближнім берегом, біля якого жінки, пов'язавши голови білими хустинами, доїли прив'язаних до жердини корів. Намотуючи в небі коло за колом, пілот, висунувши голову з літака, придивлявся, мабуть ніяк не міг второпати: що ж то вони роблять?

— Думає, що тут окопи риють, — здогадався дядько Петро. — Є-ті твою мати! — знявши картуза, він чухав потилицю. — Не послухали поляка, тепер так би по ньому шмальнули, що й розлетівся б за одну секунду. А то літає як у себе вдома. Там же моя Палажка! — не відривав очей від неба. Та літак, зробивши останнє коло, набрав висоту і полетів у бік залізниці, де і скинув свої бомби. І знову дзвеніло скло майже у кожній хаті, нагадуючи про війну.

— Досить відтягувати, треба їхати, — сказала ще не стара Пріська. — Скільки тієї війни, а вони вже у нас над головами.

— Куди це ти зібралася? — почувся голос діда Захара.

— Вакуіруюсь, — відповіла впевнено.

— Думаєш, там не дістануть? — махнув рукою у бік сходу. — Правда, в Сибірі, мабуть, і без війни не вижити, — обізвалася її сусідка. — Там, Прісю, одні каторжні ще з царських часів, — знала про це від своїх родичів.

— Не накаркай, як та ворона. Раз зібралася, скатертиною дорога, — знову встряв у розмову дід Захар. — Тільки своїх молодих нехай бере з собою. Коли нас тут поб'ють, хоч вони по приїзду в Климовій Балці дітей нароблять.

— Іч, до чого додумався старий пень! — сварилася на нього пальцем не дуже стара баба Гапка. — Тут горе насувається, а він про своє.

— Чого хоч ти репетуєш? Розквоталася, мов курка на сидлі? — дід любив перекинутися з нею гострим словечком. — Тут зовсім не про тебе мова, таких, як ти, і до вагона не допустять. Та й чого тебе возити? З тебе уже ні там користі, ні тут, — колов її словами, від чого вона аж на місці не могла встояти. — Приходь краще до мене, удвох не так страшно. Колись не захотіла, то, може, тепер?.. Я вільний парубок, — знявши старого картуза, підморгував жінкам.

— О-о-о-й! Тримайте мене, бо впаду, — закричала Гапка. — Парубок, каже! — повторювала його слова. — На голові, як на старій солом'яній стрісі, а він — парубок... — зиркала по боках, але цього разу з них ніхто не сміявся. — Чоботи он які стоптані, від того, що все село колись оббігав, тепер — парубок, — ще й таке докинула, та й зараз не почулося того розкотистого реготу, як колись було. — Свою жінку в могилу загнав, хороший такий, а тепер парубкує, — вже сердито проказала, взявши руки в боки. — Піч йому топи, бо грітися та їсти смачно він хоче! — захитала гордо піднятою головою.

Розуміючи, що їхня перемога ні до чого, він похилив голову. Може, навіть і шкодував, що її зачепив, то ж, сховавши свої очі під густими бровами, міркував: що ще таке сказати, аби його слово все ж останнім було.

А жінки перекрикували одна другу, говорячи про евакуацію.

— І чого ви завелися? — все-таки спинив їх чийсь жіночий голос. — Інтелігенцію вивозять: вчителів, лікарів, інженерів, а ми тут сидіти будемо. Тут, бабоньки. Тільки що їстимемо, коли пшеницю та все інше на полі приорювати стали? Наказ виконують — німцеві — лише «спалена земля». Не чули хіба?

Тепер і задні побачили, що це була Шурочка з сільської ради. Сьогодні вона поверталася додому з ключами, бо вже й голова не прийшов на роботу.

— А ми ж як? — мов хтось із неба сказав, а не баба Гапка — до того тонко та жалісливо. — Тоді треба якось завадити, а то знову повернеться тридцять третій, — її голос умить затремтів, мов порвана струна на бандурі. А набравши повні груди повітря, закричала щосили: — Люди, невже допустимо, щоб нас залишили без зернини та картоплини?!

Інші мовчки витирали сльози, а дід Захар все смикав свої рудуваті від махорки вуса.

— Невже? Невже? — не міг повірити в почуте. — Треба негайно побачити все своїми очима, — ще не договоривши, він попрямував у напрямку поля.

Лише малеча, здійнявши лемент, наввипередки подалася в інший бік — до залізниці, подивитися, що там накоїв той фріц, якого багато хто збирався підстрелити.

* * *

— Ви всі повинні їхати в евакуацію, — повідомив директор школи на останній педраді. — І ніяких заперечень. За вас турбується сам Сталін, — повторив сказане на нараді директорів в області.

— А я не можу, — повідомила учителька німецької мови. — У мене мати дуже хвора, не встає декілька тижнів. Я її одну не кину.

— Це ви не мені будете розповідати, а чоловіку з органів, який уже завтра приїде в село, — він так нервував, що аж почервонів.

— Я теж без батьків нікуди, — сказала Маруся своїй подрузі, коли вони вийшли у шкільний двір. — А вони чи й захочуть на старості їхати з дому. У вихідний побачу, може, умовлю.

— Хочеш чи ні, а їхати доведеться, до того ж мовчки, — прошепотіла подруга. — Хто відмовляється, того у в'язницю забирають, кажуть, що такі — потенційні вороги народу, раз німця зустрічати збираються.

— Яка нісенітниця! І для чого так перекручувати? — здивувалася Маруся.

— Не знаю. То ти їхатимеш, чи ні?

Тепер навіть у цих наполегливих словах подруги, Марусі почулося щось недобре, то ж, подумавши, сказала протилежне:

— Доведеться. Не зустрічати ж нам його хлібом-сіллю.

Пригадувала й пізніше ту коротку розмову, той дивний погляд з-під примружених вій і ту шпигуноманію, яка з оголошенням війни щодня набирала все ширших та серйозніших обертів. Сама все відтягувала поїздку, бо й досі чекала свого Бориса, як не самого, то хоч листа. Боялася, що війна розведе їх по світу, і вони більше ніколи не зустрінуться. Тепер зізналася перед собою, що й зараз його кохає, навіть більше того — не може без нього жити. Від тієї незгасаючої любові часом не знала, куди себе подіти. То ж майже щовечора, взявши рушник та чисту одіж, знову йшла на озеро. Здавалося, тільки тут вона набиралася сили і ставала тією впевненою і твердою Марусею, якою була завжди. А вийшовши на берег, як і раніше, обнімала свого сина та відвертала мокре від сліз обличчя, бо це маленьке хлопчисько — все, що їй залишилося від Бориса. Водночас шкодувала, що не знала якихось особливих жіночих таємниць, щоби все життя тримати біля себе коханого чоловіка, навіть коли він артист і гарно співає, навіть, коли всі йому несуть квіти і мріють отримати поцілунок, а то й про роман, що їй ввижалося майже щодня.

В дорогу почала збиратися лише тоді, коли не було куди відкладати. З того часу село змінювалося з кожним днем, а через тиждень — воно стало й зовсім іншим. Не впізнати було і їхнього поля, де приорали майже весь ячмінь і половину пшениці. Люди збиралися гуртами і переказували почуте: будуть псувати сівалки, молотарки, плуги, тільки б німцям не дісталися, навіть клуні палитимуть — такий наказ отримали зверху. «Невже про нас і мови немає? — не могли в таке повірити. — Торішне все вивезли, тепер ні в полі, ні в коморі», — клопоталися старі й молоді, знову згадуючи той страшний тридцять третій.

Невдовзі за селом зчинився такий галас, який далеко було чути — коли трактор зайшов на останнє поле, до нього, як по

команді, збіглися люди. Їх ні на яку роботу вже не кликали, на цю пору колгосп було повністю ліквідовано.

— Не дамо наш хліб нівечити! — кричали вони, твердо вирішивши стояти на своєму.

— Під трактора ляжемо! Краще тут померти, ніж з голоду! — першою впала на пшеницю баба Гапка.

Через декілька хвилин, напустивши гуркоту і диму, трактор крутився мов в'юн, бо дід Захар відчепив плуга. Крик і гвалт то спадав, то знову наростав, аж поки не приїхав голова колгоспу з міліціонером. Дідові Захару одразу зв'язали за спиною руки, так як він більше за інших перешкоджав виконувати політику «спаленої землі», але й після того жінки не здалися — верещали та падали навіть з дітьми.

— Лягайте всі, не бійтеся! Не будуть же вони живих людей давити, — командувала Гапка. — Їм все одно, вони завтра втечуть, вакуїруються, а нас на голодну смерть залишать! Всі аспиди, ні в кого нічого святого немає: і в тих, хто таке придумав, і в тих, хто його виконує, аби спасти свою шкуру! — намагалася перекричати гуркіт.

— Давай на цей бік! — наказував голова трактористові. — Нехай там хоч до вечора лежать, — махав руками та витирив піт з обличчя не тільки від спеки, а й від такої напруги.

Трактор, розганяючи натовп своєю рішучістю, швидко розвернувся, але баба встигла й туди забігти. Люди бачили, як за нею погнався міліціонер, але й гадки не мали, що може щось трапитися. І тільки дивний крик їх спинив — неначе стару під колеса штурнули. А перед очима її тіло з розплесканою головою вже крутилося під плугом. Побачивши, всі страшенно закричали, а переляканий тракторист, вискочивши з кабіни, щодуху побіг у напрямку лісу. Цей день, коли німців ще й на горизонті не було видно, закінчився тим, що, обмивши та нарядивши свою Гапку, люди поклали її в труну, самі зібралися біля сільради, звідки на їхніх очах двоє в чорних костюмах вивели діда Захара і тракториста. Вони штовхали їх до чорного «Воронка», а зачинивши дверцята, повезли з собою. Люди проводжали їх мовчки, після чого знову пішли чатувати свою пшеницю.

Тепер серед них не було байдужих, їх об'єднував і гнав у поле страх перед наступним голодом. Попереду йшли діди з сокирами, вилами та косами, прилаштованими насторч до держаків, за ними жінки, а позаду — діти, які скрізь встигали. Тільки воювати цього дня нікому не довелося — там стояв уже поламаний трактор і знівечені плуги. Вони зраділи, знаючи, що завтра все місцеве начальство відправляється в евакуацію. Все ж скрізь виставили сторожів, аби ніхто не підпалив, вирішивши наступного дня скосити пшеницю та змолотити, поки німець сюди ще не доїхав.

А ті, хто цього дня пакував речі, збираючись їхати туди, де не бомблять, про пшеницю та спалену землю вже не думали. У них був свій клопіт — страшною здавалася далека дорога, та й кинути свою хату боязно, все ж мусили збиратися.

* * *

Вранці на вокзалі їхнього райцентру було людно. На залізничній колії стояв довжелезний потяг, у кожному вагоні якого ніде було і стати. Ворушився і гомонів на пероні люд, чекаючи якоїсь команди.

Маруся з іншими їхала підводою, в якій в дорозі зламалося колесо. Хоч його й відремонтували, все одно швидко вже не виходило. Більше всіх хвилювалися голова колгоспу та парторг. На цей час уже не працювали телефони, і ніяк було зв'язатися з вищим начальством, а без його вказівки вони не звикли самі приймати якісь рішення. Тож, забігши на перон і побачивши там поїзд, були просто не в собі від радості. Раділа й Маруся, що зустрілася з батьками, які ще вранці прибули сюди з своєї Максимівки.

— Ти чого так вирадилась? — смикнула її за красиве плаття мати.

— Чого питаєш? — скривився батько. — Тут і без слів зрозуміло — думає, що Бориса побачить. Тільки марно, його ридичі вже забули, який він і вигляд має.

Маруся зніяковіла, однак не звертаючи уваги на їхні слова, оглядала весь перон, скільки було видно. Погляд метався з одного краю в інший, на очі наворачалися сльози, та не час було

давати їм волю. І що б там не говорили батьки, вона відчувала серцем — зовсім скоро вони зустрінуться. Таке відчуття оселилося в душі недавно, тому, збираючись у дорогу, одягла його улюблене плаття, яке пошила з подарованого колись шовку. Всі в чорному та сірому, а вона в блакитному, одразу кинеться йому в очі — так підказували їй почуття. Кинувши востаннє очима на натовп та пересвідчившись, що тут його немає, взяла на руки свого Льоньку і почала пробиратися до вагона. Давка була страшенною, кричали дорослі, плакали діти, всі несли вузли, мішки і чемодани. Хтось голосно обурювався:

— Лише на два місяці, аби подалі від бомбардування, а вони й перини тягнуть. Як же всім там поміститися? Не пускати їх у вагон!

Раніше із-за цього могли б і побитися, тепер же кожен, ні на що не звертаючи уваги, робив своє. Через людські голови передавала й Маруся свого сина дідові Івану, який уже заліз у той товарняк. А зачувши довгий гудок на відправлення, теж штовхалася, адже всі вагони були заповнені, а на пероні ворушилося ще багато бажаючих. В останню хвилину й сама намагалася перекричати інших:

— Пропустіть людошки! Мені треба тільки в цей вагон, там моя мала дитина!

Машиніст посилав гудки, потяг смикався, випускаючи пар, а вона, ледве забравшись у вагон, тягла за собою й стару матір. Дехто передавав назад дітей, які верещали не своїм голосом, дехто кричав, не встигнувши затягти якісь речі, а Маруся обнімала та заспокоювала свого Льоньку, який тремтів із переляку, що поїде без неї. Розпатлана й розхристана його бабуся ніяк не могла віддихатися, а завжди здоровий дід Іван і досі тримався за серце. Навіть не міг пригадати: коли це в нього були такі напружені хвилини.

— Десять разів розкаювся, що погодився на евакуацію, — шкодував. — Сиділи б удома, що людям, те й нам, — ніби виправдовувався перед такими, як сам. — Кажуть, пайок на дорогу давали — сардельки з чечевиці, а в Києві та Полтаві навіть талони на харчування, але чомусь не всім, — додав, докірливо поглядаючи на Марусю.

— Розумію: я винна в усьому. Треба було ще хоч на день затриматися.

— Який день? Чи ти не знаєш, що талон на посадку дійсний лише три дні, а сьогодні вже останній. Потім знову проси його та в органах погоджуй, тоді невідомо, куди б відправили — в евакуацію чи у в'язницю, — розсердився та звів брови до купи.

У цей час на переїзді поїзд знову спинився, а потім добряче смикнувши, став набирати швидкість. Марусина мати сплеснула руками, мов відправлялася на той світ:

— Ой лишенько! А чи повернемось?!

— Цить, надумала, де голосити! — гримнув на неї Іван.

Заплакали й інші жінки, але й вони швидко затихли. Всі мос-тилися на своїх клунках та чемоданах, бо жодної лавки тут не було. Невдовзі запанувала тиша, лише малий Льонька шморгав носом, уявляючи, як зараз хлопці ганяють по селу. До того ж хотілося й німців побачити, хоч і лякали ними. А ще згадував дядька Петра, який, проводжаючи його, сказав: «Давай, синку, прощатися, бо я на фронт піду, а тобі в протилежну сторону. Щастя буде велике, коли після війни ми знову зможемо зустрітися». Пригадавши таке, він штовхав Марусю, яка сиділа мовчки, мов не в собі.

— Мамо, а чого дядько Петро плакав?

— Любить він тебе, — заглянула в його зеленкуваті, як у батька, очі, а потім прихилила голівку до своїх грудей.

— Його не вб'ють на фронті? — скривилося хлоп'я, ладне само заплакати.

— Звичайно ні, він же здоровий який, ще й швидкий, — за-певнила, аби щось сказати.

— А ти б вийшла за нього заміж? — підняло на неї оченята і навіть не кліпало.

— У нього, Льоню, дружина є, — ледве знайшла, що йому відповісти.

— А вона на фронт не піде? — аж завмерло, чекаючи від-повіді.

— Вдома чекатиме, — пригладжувала його кострубатого чуба та згадувала свого коханого Бориса, на якого так схоже було її неслухняне дитя.

— А де ж наша Мурка з малими кошенятами без нас жити-ме? — згадав і про неї.

— Не хвилюйся, вона не пропаде, — запевнила Маруся.

Тим часом новенькі у вагоні почали потроху відходити від першого шоку. Згодом і вони почали знайомитися з сусідами, відчуваючи, що не один день доведеться їхати разом.

— Я завучем школи працюю вже двадцять п'ять років, — похвалилася бабуся. — І дочка моя вчителює, тільки в іншому селі, — показала на свою Марусю.

— А я рахівником у колгоспі, — додавав про себе дідусь. — У неділю та у свята в церковному хорі співаю, ще й обов'язки дяка виконую, — розповів, як на сповіді.

— Ото сімейка! — зареготали молоді хлопці позаду. — Я думав, що партійні, а вони попову рясу носять, — насмішкувато засміявся «вожак», як бабуся його назвала. — Більшовики скрізь церкви позакривали, а там, виходить, прогавили, — розвів руками від здивування. — Невже ще й досі золоті хрести стоять та дорогі ікони на стінах? — аж підвівся, придивляючись до діда. — То як село ваше зветься? — спитав, ніби вже зараз збирався туди їхати.

— Тобі для чого? — обернувся до нього дідусь та насупив густі сивуваті брови.

— Не чіпайте їх, — шепотіли сусіди. — Чи не бачите: блатні вони, компанія ціла. Документи та гроші тримайте міцніше, бо...

— Що ти там нашіптуєш, видра розмальована, теж мені артистка? — стиснувши кулаки, «вожак» кричав на інтелігентну молоду дівчину, яка сиділа поряд з Марусею. — Пролетаріат я, зрозуміла? — бив себе у груди та насміхався далі.

Усі це чули, але ніхто його не спинив, просто нікому не хотілося мати неприємності з самого початку. «Хто знає які тут будуть порядки?» — чи не кожен так думав. А Варя, налякавшись, лише кивала головою, погоджуючись із грізним пролетаріатом. Про себе дивувалася, адже тут мала їхати сама інтелігенція. Згодом повідала Марусі, що зовсім недавно вона вийшла заміж за військового. Не так довго й зустрічалися, але вирішили розписатися, йому все одно на фронт, а їй, як жінці офіцера, може,

хоч якийсь пайок дадуть, і то вже не помре. Розповідаючи, все прислухалася до монотонного стуку коліс.

— Спішіть, — раділа швидкості.

Але, доїхавши до сусіднього містечка, їхній потяг надовго спинився. В той час у небі з'явилися німецькі бомбардувальники, які одразу стали бомбити той відрізок залізниці, який вони вже проїхали.

— А якби ми були ще в дорозі. А якби наш ешелон розбили, — налякано перешіптувалися пасажери.

— Тепер звідти вже ніхто не виїде, наш потяг останній, — зауважив якийсь немолодий чоловік.

— Ми й звідси чи вирушимо. Тут стоїть військова льотна частина, тому скидатимуть бомби, поки не розіб'ють, — припущав дід Іван.

— Тоді підемо пішки додому, я вже не хочу в евакуацію, — мало не плакала Марусина мати.

— Вам добре, можна і повернутися, тільки не забувайте, що через тиждень-другий там буде голод. Чи ви думаєте, що німець вас хлібом нагодує? — насупився той немолодий чоловік.

— Ось не панікуйте! — кричали інші жінки, які й раніше всіх заспокоювали.

Так було до самого вечора — то зашумлять, то затихнуть, прислухаючись до гуркоту в небі. Але до ранку їхній ешелон так і не зрушив з місця. Тут вони почули, що хтось із депо послав німцям сигнальну ракету, тому й не дають спокою ворожі літаки. А люди сиділи в цілковитій темряві та тремтіли, і лише на світанку, почувши стукіт коліс, з полегшенням зітхнули. Однак недовгою була їхня радість — через півгодини над ними знову з'явився знайомий свист. Цього разу скинуті бомби рвалися зовсім поряд, а налякані люди з криками вискакували з вагонів і бігли нагору в кукурудзяне поле. Нічого подібного їм ще не доводилося бачити, та як не страшно було, все ж сліdkували за небом, де вирішувалась їхня доля.

— Наші атакують, зараз проженуть або підіб'ють, — чути в кукурудзі голос діда Івана.

Але, щоб утекти, німці змушені були скинути свої бомби куди завгодно, тільки б швидше їх позбутися. Вони прийшлися

якраз на пойму річки та на колгоспне поле, тобто зовсім поряд із людьми, які кричали і плакали, поки радянські пілоти не відігнали непрошених гостей далі. І тільки-но встановилась тиша в небі, як усі подалися до свого ешелону. Все ж і тут були перепони — не просто було спуститися з такого високого берегу, куди в паніці забралися дуже швидко. Тепер, не втримавшись на ногах, одні котилися, другі просувалися на своєму м'якому місці, а більшість рачкували.

— Оце так бойове хрещення!

Не могли заспокоїтися й у вагоні, коли Маруся зашивала батьків розірваний суконний піджак, який він не знімав у дорозі, аби ніхто не поцупив дорогу на той час річ. Бабуся, загубивши свої сандалі, обмотувала ноги ганчірками, щоб не поколотити їх при наступному нальоті, до чого відтепер були готові будь-якої миті. А малий Льонька, нарешті переставши плакати, заснув у дідуся на руках.

— Оце так евакуація! — чути з різних вуст. Тільки-но прийшовши до тями, люди питали: що то за містечко таке, де вони мало голови не склали?

— Конград, — відповів Льонін дідусь. — Вірніше Красноград з дев'ятнадцятого року.

Ніхто не повторював ту назву, а то й забув, щойно почувши, адже з поїзда видно було, як по всіх дорогах на схід їдуть люди на автомобілях, на возах, багато йдуть пішки, несуть вузли за плечима та ведуть дітей за руку. Часто просто полем, чи лугом, гнали худобу. Бекали вівці, ревіли стомлені корови, гуркотіли трактори і всяка техніка. І не було тієї зупинки, де б жінки з дітьми не просилися у вагони, та їх не пускали, а то й штурляли назад, коли ті чіплялися. Все ж декому вдалося залізти наверх, де й без них вистачало люду. Там, намагаючись умотитися якомога зручніше, і вони штовхалися. Не дивиною було, коли падали звідти чийсь речі, було, що й сама людина.

У вагоні в той час почали говорити про дезертирів із фронту, яких ставало все більше.

— Хтось повідомляв, що вони пробираються лісом та балками в основному вночі, а проти них виставлена сторожа зі

старих будьонівців, аби затримувати та доповідати. Одні зітхали, співчуваючи, а інтелігентна жінка в ошатному одязі, від якої пахло парфумами, навіть схопилася з місця.

— А хто ж тоді воюватиме? — зиркала на всі боки та розводила руками.

— Не хвилюйтесь, у нас армія є, — запевняли інші, аби хоч тут не було паніки.

Більшість спокійно слухали розмови, ніби вони їх уже не стосувалися, не сиділося лише декому, в тому числі й дідові Івану, який кожного разу аж підскакував від почутого, ніби з тих клунків, на яких він сидів, стирчали голки. Бабуся смикала його за суконний піджак, який він знову накинув на плечі, а той і слухати не хотів.

— Сиди мовчки, — наказувала йому. — Хто знає, що за люди. Можливо, й тут є провокатори та донощики. Коли сам так розхрабрився, то хоч нас пожалій, як же нам без тебе... І тільки після таких слів він деякий час сидів нагнувши голову.

Куди їдуть, у вагоні ніхто не знав, ніби це військова таємниця. Хтось з іншого кутка сказав, що в Сибір. Почувши таке, й зовсім принишкли. В той час двері вагона були напіввідчинені і Маруся, на фронтоні пропливаючого вокзалу, прочитала назву станції: «Прохорівка».

— О! то це ж за старими кордонами ще Україна, — зрадив дід Іван.

І дійсно, все тут було як удома: зеленіли вишні біля хат, блищали річки, колосилося жито на полях, пшениця. Але, пригадавши свої чорні поля, вони дивувалися, що тут не попалено і не переорано. Ще довго не могли в це повірити, тільки більше спаленої землі не зустрічали.

На коротких зупинках поспішали справити свою нужду, де кожного разу один і той же голос давав команду: «Жінки наліво, чоловіки направо!» До тієї команди звикли швидко, а на чоловіка зовсім не звертали уваги. «Нічого, — перемовлялися в дорозі, — нас, слава Богу, не бомблять. Може, проскочимо». Раділи, коли поїзд швидко мчав і нервували, коли знову спинявся, пропускаючи наступний ешелон з військовими.

— Двадцятий, — повідомила Варя.

Вона кинулась до напіввідчинених дверей, звідки видно було молодих солдатиків, які виглядали із зустрічного ешелону.

— Арміїці, — так назвав їх дід Іван. А придивившись уважніше, додав: — По дев'ятнадцять та по двадцять років, не більше.

Хто махав їм рукою, хто щось кричав, аби підтримати, а Маруся кинула букет польових ромашок, які щойно нарвала на зупинці «по нужді». Сама голосно крикнула:

— Хлопці, нехай кулі вас бояться!

— Как звать, красавіца? — спитав звідти кумедний невисокий хлопчина з поголеною головою.

— Тобі для чого? — пхикнула вона невдоволено. Та враз набігло до тих дверей стільки солдат, що й не перелічити.

— Как звать? Как звать? — перебивали один одного, посміхаючись молодим дівчатам. А вона, приклавши руку до лоба, аби сонце не світило в очі, придивлялася до всіх, знову шукаючи свого Бориса.

— Варя!

— Олена!

— Ліда!

Повідомляли дівчата різними голосами.

— Напиши мне! — махав рукою високий лейтенант, зім'ятий листок якого потрапив прямо в Марусині руки.

— А ти не жонатий? — вирвалося з її вуст.

— На тебе женюсь после войны, обязательно, — обіцяв, ледве не падаючи з тамбура.

— То я вже ходила заміж! — крикнула неголосно, бо поїзд, рушивши з місця, почав швидко віддалятися. — Більше не хочу, — додала й таке, тільки не для військового, а мабуть для себе.

Почувши, мати звела на неї здивовані очі, а батько полегшено зітхнув. Лише кмітлива Варя, посміхаючись, стала на її місце з дідовим капелюхом, і, як тільки поїзд спинявся, у нього намагалися вцілити своїми адресами солдатика із зустрічного потяга.

— Напиши! Напиши! Напиши! — просили вони.

— Кидайте, всім напишемо! — обіцяли й інші дівчата, які виглядали і сміялися, ніби не у війну зустрілися, а в мирний час десь на екскурсії.

— Раз не стріляють, вже й за війну забули, чи просто з відчаю казяться, — міркували одні. — Нехай хоч сьогодні веселяться, бо завтра невідомо що буде з цими дівчатами, а солдатики точно на фронт потраплять, — додавали інші.

Тим часом їхній поїзд, мелькнувши хвостовим вагоном, почав упевнено набирати швидкість, від чого вагони з солдатами аж миготіли перед їхніми очима. Всі, хто їхав у зворотному напрямку — в евакуацію, знову принишкли, налякавшись тієї великої кількості молоді, яку женуть під кулі. А Варя, умостившись на своє місце, почала шарудіти папірцями та вголос перечитувати їхні імена.

— Ото ти наловила! Тепер точно заміж вийдеш, — схибно посміхався все той ватажок блатних, які щойно прокинулися після випитої пляшки горілки. — Так горлали, що й вуха позакладало, — невдоволено поглядав на дівчат, протираючи заспані очі.

— Висадити їх на наступній зупинці! — не витримав помітний чоловік із ще не старим обличчям та повністю сивою головою. — Комендантові вокзалу здамо, той швидко їх на фронт відправить! — запропонував присутнім.

— Чи й налякав, бачив такого?! — почулося у відповідь. — Разом з тобою, не хочеш? — вовком поглянув на сивоголового.

— Я без сопливих пішов би, якби на двох ногах стояв, — сказавши таке, він підвівся і скрипнув саморобною культяшкою. — Коли ти ще цицьку ссав, я в сімнадцять років з червоноармійцями Денікіна бив. А коли ти під столом ходив, з громадянської калікою повернувся. Бачиш? — показав свій саморобний протез. — Але силу в руках ще неабияку маю, викину тебе звідси, як kota паршивого разом з друзками.

— Тихо, дядьку, тихо, ми й самі підемо. Ми вже приїхали, правда, хлопці? — куди й подівся його насмішкуватий тон. Усівшись оддалік, молодики нишком перемовлялися, та все ж іноді голосно реготали. Коли інвалід громадянської знову підвівся, бо й те йому набридло, вони затихли, а на наступній зупинці й зовсім зникли.

— Перейшли в інший вагон, — повідомила Варя, яка весь час за ними стежила, маючи з дитинства таку звичку. — Мій

батько швидко б їм руки скрутив, він у міліції працював, усе життя віддав радянській владі. Вона не довго роздумувала, перш ніж сказала, бо чим далі від домівки, тим ріднішими вони ставали. — Скрутив би, тільки вже рік, як забрали, — зізналася, спинивши погляд на вусатому дідові Івану, чи то він на нього був схожий, чи просто вирішивши, що й він зрозуміє все недовказане нею. Прикусивши до болю свої налиті молодістю губи, вона зблідла, а потім декілька разів судорожно вдихнула повітря, і повільно його видихнула.

— Ти чого, Варю? — торкнулася її руки Льоніна бабуся Ганна.

— Нічого, минеться, — ледь проказала, намагаючись глибоко дихати. — Таке буває зі мною, — додала через декілька хвилин, коли почало попускати. — То після того сталося, як до хати увірвалися дужі чоловіки у формі, і виштовхали батька на мороз в самих підштаниках. Відтоді ми його й не бачили.

Після таких спогадів вона довго мовчала, а згодом знову почала перечитувати солдатські адреси.

— У тридцятих вас сюди привезли, а в сороковому вже й забрали, — не питала, а просто вголос міркувала немолода жінка, чимось схожа на Марусину матір. — Виходить, і десять років не пожили? — пильно дивилася на Варю, розчісуючи своє трохи посивіле волосся. — То де ж ви раніше були?

— Під Москвою, — відповіла, не задумуючись.

— Вони ж не винні, їх направили, — схопившись, дід Іван і цього разу встиг сказати, поки бабуся Ганна смикнула його за піджак.

* * *

Коли поїзд довго не спинявся, а колеса монотонно стукали, вони годинами куняли сидючи. Однак ніхто не скаржився на погані умови чи затерплу спину. Лише Варя далі шелестіла солдатськими записками, час від часу поглядаючи на ту жінку, бо й досі не зрозуміла: що вона хотіла сказати про їхній переїзд? Розгорнула й Маруся свого зім'ятого листочка, на якому було написано «Науменко Віталій» і номер польової пошти.

— Мамо, а тато наш теж на фронт поїхав? — спитав Льонька.

— Не знаю, — відповіла сумно, далі розглядаючи той папірець.

— А ти йому напишеш? — ще не доказавши, мале ніби завармерло, вдивляючись у її обличчя.

Від тих дитячих слів, усі звернули увагу на Марусю, а вона, зняковівши, мовчала. Саме в ту мить, коли ніхто не очікував чогось незвичайного, хлопчина вихопив з її рук записку від молодого офіцера і викинув у щілину дверей. Вона вдарила мало го по руках, а він, жалібно скрививши губенята, крізь сльози проказав: «Я не хочу, щоб ти йому писала. Може, татка де зустрінемо». Пригорнувши свою кровинку та втупивши погляд у брудні двері вагона, Маруся гойдала його мов маленького. Тим часом жінки, поглядаючи в її бік, перешіптувалися та хитали головами: «Бач, як дитина за батьком побивається. А вона, ще не встигнувши далеко від'їхати, вже й забула його». «Дуже ж красива, то як же його ждати, коли скрізь біля неї кавалери крутитимуться», — намагалися виправдати інші. Ті слова боляче різонули по самій рані у грудях, яка і не збиралася заростати. Вона ледве стримала сльози, які вже готові були градом покотитися з її великих темно-карих очей.

Та вже через декілька хвилин тут про неї, здавалося, забули, всі зашелестіли паперами й газетами, розгортаючи свої харчі. А в кого їх уже не лишилося, на наступній зупинці побігли на станцію за куском хліба та склянкою кип'ятку. Тільки не так просто було туди дістатися — пролізти під двома, а то й більше потягами, які також стояли на запасних коліях. До того ж ніхто не знав, який із них поїде першим, тому найбільше боялися потрапити під колеса та відстати від своїх. Все ж голод змушував це робити, хоча й знали, що там усе частіше пропонують лише кип'яток. Заглядали і на невеличкі базарчики, де інколи можна було дещо купити за гроші, або виміняти за якусь річ. Говірливі білгородські та курські жінки торгували вареною картоплею, пирогами з капустою, морквою, навіть гарячими щами. Водночас розпитували: хто звідки їде та що про війну чути, а, наслухавшись різного, зводили брови догори, морщили лоба — спів-

чували, все ж сподіваючись, що до них фронт не дійде. За свої харчі дорого не просили, а, дізнавшись, що з покупцем їдуть і діти, додавали до порції ще кілька ложок картоплі чи пиріжка. Було, й гроші не брали. «Та я тут недалеко живу. Чи я ще не наварю!» — роздавали свої щі за спасибі.

Чим далі, тим люди ставали ще більш мовчазними — одним їжа ввижалася, інші щось роздумували. Маруся тікала в минуле, навіть стук коліс не завжди чула, а перед очима — то оберемок квітів, які Борис кинув до її ніг, то густа шовкова трава на березі їхнього озера. Пригадала й поцілунок, від якого тоді зомліла... Якби й з'явилася в ту мить інша думка, вона б її прогнала, бо тілу так хотіло кохатися... До своєї кімнатки при школі поверталася на світанні, зиркала на всі боки, аби її ніхто не бачив, адже її постійно хвалили, і була вона прикладом для інших. Лягаючи на своє стареньке металеве ліжко з увігнутою сіткою, знову відчувала Борисові руки на своїх грудях, на стегнах і в інших місцях... І їй знову хотілося бути з ним. Раніше й гадки не мала, що з нею може таке статися до шлюбу. «То невже ти й правду за все забула?» — чула здивований мамин голос біля свого вуха. «Чого питати? Ніби молодою не були?» — їй би нізащо так не відповіла, так лише про себе подумала. На ранок запрала своє плаття замазане кров'ю і травою, та зітхнула солодко. Відтоді Борис і зовсім не йшов з її думок.

З'являлися перед очима і вчителі, які поспішали в кабінет директора. «Збираються на педраду, щоби обговорити поведінку молодой Марії Іванівни», — повідала їй подруга Ліза, точнісінько, як і тоді. Тільки нічого такого не сталося. Невдовзі Борис знову прийшов з квітами і сказав: «Я хочу, щоб ти була моєю законною дружиною». «Законною... Законною... — шепотіли її губи у темному вагоні.

— Марусю, ти щось сказала, чи то ти спросоння? — кинулась до неї мати, яка більш за все боялася, щоб вона не захворіла. — Дай я до твого лоба доторкнуся, чи не гарячий, бува. Твою Варю відсадили до хворих у вугол, а на наступній зупинці знімуть з поїзда, чи то лікуватимуть, чи просто так, — поглянула в той темний куток та перехрестилася. — І де ж тут ті лікарні,

коли хати такі чорні та страшні? — Невже, й правда, ніколи не мазані? — з очей не йшло те, що бачила з поїзда.

І знову тиша. З'являлися перед Марусею і односельці, від чого одразу ставало тепліше на душі. Тепер шкодувала, що жодного разу не сказала їм, як вона їх любить, тоді таке й на думку не спадало, лише зараз — на відстані. Те, що вони поважали її, а діти любили, відчувала й без слів. То чому ж така невдячна була? Молода, ніби хтось підказував їй. А ось і її улюблений 7-А. Допитливі очі так і палають, так і світяться, коли вона веде урок літератури. Чому ж сама отримувала від того таке велике задоволення? Так і досі пояснити не може. Мабуть просто любила свою роботу. «Як вони там зараз? Чи змолотили пшеницю? Чи жартують, як раніше?» — пригадувала останні дні та зітхала. На відстані вони їй здавалися одним дружним фронтом, який не зможе здолати ніякий ворог. Але все минало так само швидко, як і з'являлося — тільки виринуло з минулого, як одразу спішило назад, залишивши щемливе відчуття та смуток. Вона шкодувала за тим життям, тепер вважаючи його щасливим.

Коли на наступній станції їх затримали, аби пропустити поїзд із фронту, надворі вечоріло. Їм не дозволялося виходити, навіть відчиняти двері, та вони все одно їх прочинили, напускаючи у вагон свіжого повітря. Раптом зовсім поряд засвистів і загудів санітарний. Повз них пропливали вагони з пораненими, траплявся і медперсонал у білих халатах. Усі з цікавістю й певним острахом кинулися до дверей. Маруся теж намагалася дивитися, тримаючи на руках Льоньку. З усіх боків штовхалися, а вона все ж побачила здорових солдат у відчинених тамбурах, які палили цигарки і сміялися.

— Ці не воюють, а супроводжують ешелон, — припускав їхній сивочолий боець громадянської війни.

За ними виглядали зморені молоді хлопці з милиціями. Та враз з того гуркоту і стуку коліс вирвався знайомий спів: «Летіла зозуля, через мою хату. Сіла на калині та стала кувати...» Маруся одразу стрепенулася, а коли проти себе в тамбурі ще й Бориса побачила, аж затремтіла. Помітив його і малий Льонька, він не своїм голосом закричав: «Та-ту-у-у!!! Та-точ-ку!!!» За

хвилину того вагона вже й видно не стало, і люди відійшли від дверей, лише Маруся стояла, мов укопана — вдивлялася далі та пригадувала, як він обнімав медсестру. Вона не могла повірити, а мале хлоп'я, продовжувало надсадно гукати батька, поки й зовсім не захрипло.

Коли висохли сльози, а надворі зовсім стемніло, багато хто вже спав сидячи, лише мале хлоп'я й досі схлипувало. Мовчав дід Іван, все про щось думав. Шкода йому було дочку, але втішати її не збирався. Згодом не витримав:

— Не про любов зараз мова, а про життя, — кинув доньці замість заспокійливих слів. — Льоньку тільки шкода, наплакався, бідолаха, аж запух, — протер і свої вологі очі. — І чого ви рішили, що то Борис? Ви ж не розгледіли толком? — чи й насправді сумнівався, чи лише вдавав. — Он і бабуся каже, що не схожий, — штовхав її під бік.

— Може й так, якби ж не пісня... — погоджувалась Маруся.

— Ні, то татко був, — малий стояв на своєму. — Точно він, — знову починав терти кулачками очі.

— Теж мені артист! — не стримався дід Іван. — Летіла зозуля через мою хату... — не без іронії повторив слова тієї пісні, яку так любив співати Борис. — Зо-зу-ля, — так розтягнув те слово по складах, як один чоловік свою гармошку на якомусь вокзалі. — То й він зозуля, раз кинув дружину і своє дитя, — а від такого порівняння аж сам налякався. Але посидівши трохи, знову додав про те саме: — Нічого, що він чоловік, все ж зозуля.

— Досить вам! — Маруся аж голос підвищила на батька. — Тут і без того серце розривається, — тільки тепер вона заплакала.

Згодом дід Іван і собі поринув у роздуми, від яких у дорозі ніяким хрестом відхреститися не можна було. Так він пояснював своїй дружині, яка часто повертала його з тих далеких мандрів. Нікому й на думку не спадало, що він усе пригадує останню розмову зі своїм товаришем Яковом, якого провідував щоразу, коли доводилося бути у своєму райцентрі. Останній раз бачилися п'ять днів тому, на той час ліквідували і їхній колгосп, а він повинен був здати вищому начальству найцінніші

бухгалтерські папери. То ж прибувши до міста та не знайшовши нікого в своєму управлінні, вирішив переночувати, щоб сходити ще раз наступного ранку.

— Жми додому та про свою сім'ю думай, — радив той. — Їх уже не знайдеш. У місті давно безлад, скрізь тільки й чути: спасайся, хто як може!

— А ти? — запитав він.

— Куди мені з такою хворобою, добре, що хоч у в'язницю не забрали. Якби був ходячий, не врятувався б. Страшно навіть подумати! Там, кажуть, усіх важким залізом по тім'ячку б'ють, щоби німцєві не слугували, — зовсім не жартував товариш. — Ти ж знаєш: останнім часом щодня чутки різні передаються та все на вухо. Я не звертав на те уваги, а моя сусідка все вислуховувала, бо в неї син пропав. Хтось їй переказав, що він у підвалі кїївської скотобїїні, яка за заводом Домбаля, вона й повірила, він же там інженером працював. А вже розійшлося, що туди останнім часом не скотину, а людей звозили, раз в'язниці переповнені. Вчора й того більше — за тим заводом гори трупів, по-звірячому закатованих людей. І всіх по тім'ячку важкою залізкою, аби тихо зробити свою чорну справу. Ото й пішла пішки на Київ наша Рая. Кажє: «Що мені німець, коли сина, мабуть, свої вбили». І як її не відмовляв, вона не послухала. Тепер я зовсім сам zostався, ні супу ніхто не принесе, ні куска хліба не дасть, свою Тамару три роки як поховав.

— Таке страшне ти розказуєш, друже, що й повірити важко. Щоб інтелігенцію — інженерів, учителів, артистів... — Не погоджуючись, Іван мотав головою. — Не може такого бути! — аж оторопів від почутого.

— Та тихо ти, — застеріг Яків. — Я теж сумнівався, а потім поглянув на все це з іншого боку — сказали один раз, що в евакуацію не поїдуть, от їх і туди. Тепер усе начальство тікає, а з ними що робити? Взяли і порішили. Мабуть наказ на те був. А що? Усе підчищали, усе палили, вулиці й досі покриті попелом. То й ти спали вдома свої папери, а протокол напиши на всякий випадок. Тільки мабуть ні папери, ні протокол уже нікому непотрібний. То ж спіши, Іване, додому, та гляди, щоб у цьому безладі підводу в тебе ніхто не вкрав, без неї вдома

залишишся. Так хоч десь кусок хліба роздобудеш, а тут точно пропадати доведеться.

— Оце так справи! Оце я досидівся! — аж закрутилися очі в завжди виваженого Івана. — То хто ж той безлад породив? — ніяк не міг заспокоїтися. — Залізний порядок скрізь тримався, а тут — на тобі.

— Хто, хто! Таке питаєш, — сердився товариш. — Не прости ж люди, Іване, а оті сталінські безбожники, яких і виховала радянська влада. Кумекаєш? Тільки ніде так не кажи, Бог їм суддя. Та і як не створитися тому хаосові, коли пекарні та хлібозаводи зривають. Ще місяць тому в нас за хлібом кілометрова черга стояла, а зараз уже ніхто його не чекає, знають, що не привезуть — їжте, що хочете. Що далі придумують, невідомо, адже німцям в Україні повинні спалену землю залишити, аби їм не було що їсти. Тільки про своїх людей — тих, що залишаються, ніхто, виходить, не думав, — у темних ямках його худого обличчя, немов у мерця, застигли очі.

«Щасливий», — всупереч усьому, подумалось Іванові. Він ще з годину сидів мовчки та прислухався, чи той дихає, а піймавши вухом слабке пищання, обзивався: «Якове, ти мене чуєш?» Відповіді не було, лише руки ворушилися. Довго так всидіти Іван не міг, то ж залишивши біля товариша весь пакунок з продуктами, які брав на дорогу, вирушив додому, коли ще й не сіріло.

* * *

Та враз пропали його спогади, неначе й вони злякалися ворожих літаків, які загули над самою головою. Запищали й колеса потяга, який гальмував з усієї сили. Налякані люди ще на ходу почали вискакували з вагонів, аби відбігти подалі та впасти на землю. Бігли хто куди бачив, усе ж на свій потяг поглядали, бо в ньому були їхні речі, а ще — надія на порятунок. Тепер усі хотіли продовжувати подорож на схід, і тільки на схід, аби подалі від війни. Такий наліт був не першим, уже бачили постраждалих, які покропили своєю кров'ю цю землю, ще не доїхавши до пункту призначення. Тому й поспішали, мало не давлячи один

одного. Кричали на ходу дорослі, шукаючи своїх, плакали налякані діти, і лише з наступним вибухом усе стихало. Цього разу довелося переховуватися до самої темноти, бо тільки наближались до потяга, як знову все починалося спочатку. Коли ж нарешті встановилася тиша, вияснилося, що половина вагонів розбита, а паровоз треба ремонтувати. У вцілілі вагони вони не помістилися, отже, довелося чекати ранку просто неба.

Перемішавшись свої з чужими, спочатку горювали, а потім сиділи, хто де примостився, та говорили про життя. Дід Іван і тут знайшов собі товариша по духу, який їхав із самого Києва і міг щось розповісти про останні передвоєнні дні. Підсівши до нього, почав і він про громадянську розповідати, а той, розгледівши в ньому ще дореволюційного інтелігента, не задумуючись, випалив:

— З німцями йде український уряд на чолі з Винниченком. На заході з цього приводу кажуть, що прийшов кінець советам.

— Звідки ви знаєте? — прошепотів Іван.

— У черзі почув. Стояв за своїми зимовими речами, які ще в червні здав у ломбард, — продовжував той, ніби вони були давно знайомі. — Коли в Києві паніка пішла, і почали все вивозити, кудись і ломбард потягли. Слава Богу не весь, то ж мені пощастило забрати своє добро, яке було аж під низом. Отримавши, замкнув усе в своїй кімнаті великої і колись такої гамірної комуналки. А що було робити? Не тягнути ж з собою. Може, війна ненадовго, потім зима прийде, а одежі немає.

Планував на пароплав сісти та до Запоріжжя добратися, а звідти в село до родичів, куди дружина з дочкою поїхали. Тільки з того задуму нічого не вийшло — там уже німці були. Почувши таке, подався на вокзал, згоден був на перший-ліпший потяг сісти, аби швидше з міста, а воно й там люду сила-силенна. Тепер його нічний товариш дякував Богові за те, що в таку скрутну годину зустрів свого знайомого — конструктора з одного військового заводу, який і допоміг йому.

— Отямився вже в дорозі, — продовжував чоловік. — Виходить, через ті пальто та чоботи вони тепер там, а я бозна-де, — не міг простити собі такого. — Треба було, не роздумуючи, з ними їхати, якось би переходили. Дивно тільки, проїхавши добу,

і з тим змирився, навіть більше того — радий, що вирвався з такої западні, — розказував та сам собі дивувався. — Не той тепер Київ став! Зовсім не той! — мотав головою. — Багато чого я там бачив, — останні слова сказав так тихо, що дід ледве їх почув.

— І що ж такого трапилося на ваші очі? — придивлявся до нього дід Іван.

— Евакопункт біля Андріївської церкви, мабуть не для місцевих, — чоловік аж подих перевів, так його щось вразило. — Туди щохвилини прибували навантажені авто в основному з заходу. Одні прибували, інші відправлялися на схід. Розумієте? Тисячі автомобілів, які так потрібні на фронті! — цієї місячної хвилини було видно, як його брови, зігнувшись дугою, аж до чуба піднялися. — Там відступати нема на чому, а тут рятуються, — зиркав на співрозмовника та все щось недоказував.

— То хто ж рятувався в тих автомобілях? Ніяк не второпаю, — вслухався Іван у кожне слово.

— Ви як маленький... Ясно хто — партійці високих рангів, керівники, офіцери НКВС, їхніх малинових кашкетів там більше всіх було. — Бачив, як вони рятували себе та свої родини. З автомобілів часто виходили не біженці, а рознаряджені пані, для яких далеко від берега стояв окремих пароплав, аби розгнівані люди штурмом не взяли його. Бачив і простих біженців із заходу. Їхні вантажні автомобілі, доверху наповнені пакунками та вузлами, теж поспішали вискочити з міста. А наверху сиділи перелякані люди, яким і триматися не було за що. Пригадавши таке, він витер піт з чола, коли цієї ночі було прохолодно. — А поряд тихо розповідали, що там із вікон і дахів стріляють у радянських воїнів. По своїх, розумієте? — його очі й зараз були здивованими.

— То які вони їм свої, коли їх лише два роки, як приєднали до Союзу. Кажуть, ще й з великою кров'ю, — насмілився і дід таке сказати.

— Правду кажете. Правду, — нічний товариш аж за руку схопив Івана. — Тільки що далі буде? — аж голос його тремтів.

Щось підслухавши, перебила їхню розмову жінка, яка сиділа неподалік. Вона хотіла взнати про німецький десант, який

нібито в Києві вже висадився? Запевняла, що й танки під самим містом стоять.

— Брехня. Не може такого бути. З самого Києва їду, а тако-го не бачив. Та й поїзд ще пропустили на всіх постах, — пояс-нив нічний товариш.

Молода мама з дитиною на руках клопоталася про вихідні гроші для евакуації, які дехто отримав. Навіть чула, що по цілій зарплаті давали.

— Невже не віддадуть? — здається, не могла в те повіри-ти. — Виходить, начальство з нашими грошима пропало? — і таке її шокувало.

— Які тепер гроші? Забудьте про них, — махнув рукою дід Іван. — Тут аби доїхати.

Так і говорили до ранку, про що душа бажала, забувши про довоєнну шпигуноманію. Час від часу повз них проходили під-літки, загубивши своїх батьків, вони просили їсти. Стара ба-буся неподалік, колисаючи маленьку онучку, наспівувала так жалісно, що аж волосся на голові ворухилося. Самі весь час вслухалися, аби не прогавити команду.

А вона пролунала аж уранці, коли почало світати. Схопив-шись, всі подалися на станцію, до якої було декілька кілометрів, де їх і розмістили в наступний прибулий ешелон. Невдовзі зно-ву стукали колеса, заколисуючи зморених людей, які раділи, що продовжують свою подорож. Раділа й Маруся, поглядаючи на батька з матір'ю та міцніше притискала до себе свого Льоньку. «Слава Богу, всі живі і не розгубилися», — дякувала Всевиш-ньому і її мати. «Важка дорога, дуже важка, — думав батько, але тільки про себе. — Можемо і не доїхати, — крутилися думки про найгірше. — Тут аби дочка з онуком врятувалися, а мені з бабою вже як Бог дасть».

Наступного вечора Маруся переодягла своє модне плаття, яке було не впізнати — воно замазалася землею та розірвалося в бага-тьох місцях. Тепер і вона була в чорному та сірому, а зняте плаття викинула з вагона разом із Борисовими чарами, після чого по-легшено зітхнула, твердо вирішивши, більше його не згадувати. «Зозуля... — пригадувалися батькові слова. — Хоч і чоловік, усе ж зозуля», — у хвилини гніву й сама таке повторювала. Та щоб вона

не говорила, а санітарний потяг ще часто миготів у її очах, тим паче зараз, коли вони знову опинилися на запасних коліях.

Простоювали й раніше в тупику по декілька днів, слухаючи, як безперервно стукають колеса на залізниці — одні поспішали на фронт, а другі — в інший бік. Іноді на таких зупинках до вагона заходили санітари, вони змушували всіх роздягатися догола, забираючи одяг на прожарку — так боролися з вошами, які всім дошкуляли. Переодягнувшись у щось інше, чи закутавшись трыпчиною, всі сиділи на своїх місцях та чекали. Було, і хворих знімали з потяга, на яких люди самі вказували, адже кожен хотів врятуватися.

Лаяли дітей, які сплигували, щоб хоч трохи побігати та розім'яти ноги. Та як не лякали їх, вони знову бігали. Серед них часто був і Льонька.

— І що за дитя вродилося? Ти його прив'яжи, воно все одно відірветься, — гримала на малого бабуся Ганна.

— Нехай, — захищав дідусь. — Він же на очах. Цілий місяць в дорозі. Подумати тільки!

Та одного разу тільки-но рушив поїзд, як одразу почав набирати швидкість. Хлопчаки на ходу залазили у вагон, а Льоньки не було. Маруся почала кликати й кричати, збиралася вже й сама зістрибнути.

— Куди? — схопив її за руку батько. — Кажуть, у сусідній затугували декого, то й він, мабуть, там. Де ж йому ще бути? На наступній зупинці заберемо до себе.

А Льонька в цей час бігав по перону зі знайомими хлопцями з іншого потяга. Коли зрозумів, що відстав, дуже злякався і почав плакати. Біля нього зібралися люди, які самі не знали, як утішити дитину. В таких випадках здавали на станцію, а ті відправляли з дітьми, яких часто везли на схід без батьків, у шойно створені дитбудинки. Льонька пригорнувся до однієї жінки, яка витирала його мокре обличчя, і тремтів. У цей час де й узялися літаки в небі. Завиваючи, вони опускалися низько над станцією і строчили з кулеметів. У відповідь почувалися удари зеніток, що стояли на платформах майже в кожному ешелоні. Після чого з неба посипалися бомби. Величезна кількість людей

із криками розбігалися в різні боки. Серед них біг і Льонька, він часто падав, але не випускав з виду знайому спідницю тітки Клави, у якої руки були такі теплі, як у мами. Коли вона сховалася під тюком сина, він закричав щосили:

— Візьміть і мене до себе! Мені страшно!

Цілу ніч вони перебували ніби в пеклі, інколи їх засипало землею, аж не продихнути, але поряд була тітка Клава, яка ховала його під себе. На ранок усе стихло, і вони через побитих стали пробиратися до станції. Коли тітка несла Льоньку на руках, закривала йому очі, тільки б не бачило дитя понівечених тіл та шмаття людського м'яса, через які можна було перечепитися. А вже як наближались, він, чорними від землі руками, протер заплакані оченята і стиха промовив:

— Візьміть мене з собою. Я не хочу в дитбудинок. Я не вредний.

Здригалося, плачучи, мале, а вона його цілувала, мов рідного сина. Тепер вони удвох, серед розбитого потяга, шукали свої речі. Клаві пощастило, вона знайшла навіть хліб, який Льонька так їв, ніби голодував від самої Климової Балки.

Промокнувши до кісток під холодним дощем, вони ніяк не могли діждатися команди: заходити до відремонтованого потяга. То ж, коли вона пролунала, спішили зайняти місце поближче до теплушки, які топилися в кожному вагоні. І знову такий знайомий стукіт коліс, вона весь час гладила його голівку, а він силкувався, аби не заснути. На кожній зупинці норотив вискочити з вагона, запевняючи, що мама його все одно шукатиме.

І дійсно, на одній станції, коли вже вечоріло, він почув знайомий голос.

— Льонько!!! — кричала Маруся аж з кінця потяга. — Льонько, ти де?

— Я тут, мамо! — аж заверещав хлопчина і побіг.

Вона ще довго чула їхні голоси, які поступово стихали. А коли донеслося останнє: Кла-во, спа-си-бі! — вона заплакала. Дякувала їй Маруся, вона була найщасливішою на всій земній кулі. Льонька ж, міцно обхопивши матір за шию, здавалося, навіть не дихав. Після того випадку його ще довго ніхто не міг відчепити від неї, навіть дід Іван.

Їхали вже другий місяць, про те повідомила Варя, яку таки не висадили. З того часу, як на початку подорожі, жартуючи, її призначили тут диктором радіо, вона охоче справлялася зі своїми обов'язками. Екскурсоводом був дід Іван, якому доводилося їздити цією дорогою до свого брата аж за Урал, коли тому після Колими дозволили жити на вільному поселенні. До того ж знав багато різних історій, жартів та приказок, то й розганяв смуток, який чим далі, тим частіше тут оселявся. Не прогавив він і Волгу, яку переїжджали якраз удень. По ній пливли невеличкі пароплави-буксири і величезні білосніжні красені — такими вони здавалися з високого мосту. «Після Саратова ще півдня їзди», — переказували люди почуте.

— Ось ми й на місці, — нарешті повідомив усе той командний голос, який у дорозі був нібито звичайним пасажиром. — Станція «Мокроус». Звідси залишається всього декілька десятків кілометрів по ґрунтовій дорозі, — голосно й таке додав, тільки й зараз на нього ніхто не звернув уваги.

Засидівшись за довгу дорогу, люди не виходили з вагона, а шкандибали по-качиному. Старим допомагали, бо ті й зовсім не могли стати на ноги, лише діти швидко сплигували, побачивши кінні та верблюжі упряжки, що прибули за ними. Пересівши на новий вид транспорту, всі їхали далі в супроводі казахів. Молодші мовчки, а старші бурчали всю дорогу: «В пустелю, гади, привезли. Години три їдемо, а ніде ні деревця, ні кущика, чисте поле — погибель для українця». Та ось перед очима де і взялася річка з крутими берегами. Всі дивувалися, не могли повірити своїм очам, до чого було зелено та гарно. Навіть попросили казахів спинитися, аби розгледіти толком.

— Як зветься? — закричали в один голос.

— Єруслан, — гордо відповіли ті. — Єруслан! Єруслан! — покотилося по вустах, які посміхалися, бо та назва всім здалася дзвінкою і казковою. Дідусь аж заспівав на радощах:

— Вдоль крутих берегов бистра речка течьот...

Тільки заспокоїлися, як попереду вузесенький місток з'явився. Його переїжджали по черзі, тримаючи дистанцію, таким слабеньким він був. Тільки й це їх не злякало, адже очі були

прикуті до берега, де мало бути їхнє село. «Шенталь», — поспішав повідомити казах, і на його похмурому обличчі всі знову побачили щиру посмішку. Він пишався своїм селом і був радий від того, що ці чужі люди знову повторюють його дивну назву. «Шенталь! Шенталь! Шенталь!» — тільки й чути позаду пого-нича. Це була кінцева зупинка їхньої подорожі.

— Слава Богу, таточку! — аж сяяли Марусині очі. — Навіть не віриться, що ми добралися. — Нарешті спатимемо як нормальні люди — витягнувши ноги, — на radoщах вона цілувала матір. — А ти набігаєшся досхочу, — пригортала свого синочка, який не переставав крутити головою — таке все йому було цікаве.

— Нічого, два місяці швидко пройнуть, — міркували поряд. — А як зимою в таких вагонах повертатися? Холодно ж буде.

— Та ви що? Чого нам до морозів тут сидіти? Ми до того вже вдома будемо, — запевняли інші.

* * *

Не встигли розвантажитися, як їх запросили на збори, де вони, давно звикнувши, стояли тихо і мовчки. Першим, як завжди, виступав голова колгоспу, а за ним парторг.

— Скільки вам тут жити — невідомо, — вкинули у їхні душі великі сумніви, щодо перебування в евакуації. — Зимі тут суворі, і праця нелегка, тому облаштовуватися треба добре, — налякали прибулих.

— А як же ті, хто залишився вдома? — тоненьким голоском скрикнула інтелігентна жінка, яка вже давно не пахла парфумами. — Якщо війна затягнеться, їх усіх поб'ють, — мабуть, про своїх родичів піклувалася.

— Не може такого бути, представники влади і там залишилися, підпільні комітети створювали, ще коли ми від'їжджали. Щось та й придумують, — заспокоював дід Іван, примружуючи очі та пригадуючи розповіді свого хворого товариша Якова.

Але того дня для розмов уже не було часу — кожній сім'ї виділили по корові, а в кого більше чотирьох чоловік — по дві, бо вони були маленької породи, тож і мало давали молока.

— Гірша справа з дровами, але німці жили і не скаржилися, — розповідало нове керівництво про тутешнє життя.

Прибулі почали перепитувати один в одного:

— А що за німці? А чому село пусте? А куди їх поділи? — поглядали на порожні хати. Однак замість відповіді почули дзвінкі побажання успіхів у праці на благо великої Батьківщини до повної перемоги над фашизмом.

Виступив чоловік і від переселенців. Тепер усі здивувалися, що й серед них був головний. Упізнали і його голос, пригадуючи команди — «наліво» і «направо». Але швидко про це забули, бо тут було чому дивуватися й далі.

Республіка німців Поволжя — так називалася територія, де їм доведеться жити, а село з ніжною назвою Шенталь тепер лякало, адже скрізь були сліди поспішного від'їзду людей — у будинках стояли меблі, валялися дитячі іграшки, траплявся навіть одяг та розкидані фотокартки. Не було тільки самих німців. На кожній вулиці посеред чистеньких двориків стояли невеликі акуратні будиночки, деякі зовні ще й оббиті дошками. На кожному подвір'ї виднілося по два-три хліви для скотини, а біля самого будинку — продовгувата будівля, розділена на дві половини. У меншій знаходилася топка, в іншій — довга груба з двома вмурованими котлами, в яких варили кашу та буряк тваринам, а ще розпарювали солому, про що повідомили місцеві казахи, які були свідками того життя.

— По всьому видно, німці тут не бідували і добре вміли облаштувати свій побут, — зробив такий висновок дід Іван, після чого їхній старший пильно на нього подивився.

Двори давали прямо по списку, кинувши оком на сім'ю. У великі будинки селили навіть по декілька сімей. Першим у своє нове помешкання зайшов дідусь, перехрестившись на порозі, він сказав:

— Пробачте, люди добрі, — неначе відчував їхню присутність.

За ним несміло переступила поріг і бабуса Ганна, а діставши святу воду, яку брала в дорогу від усякої біди, побризкала нею стіни, вікна та меблі.

— А це для чого? — покосилася на матір Маруся, яка була вже зовсім радянською людиною.

— Щоб не страшно жити в чужому, — вона й далі боязко переступала ногами, неначе без дозволу зайшла в чужу хату. — Відчуваю, вони й досі за нею плачуть, бач, з якою любов'ю все зроблено, — роззиралася на всі боки.

Марусі байдуже було, хто там жив, вона вірила владі і вважала, що їй видніше. Все ж швидко збирала розкидані фотокартки, аби чужі очі не заважали. Для себе й сина вибрала найкраще ліжко, і раділа, що все їй тут подобається, навіть сказала, що згодна жити в цьому селі цілий рік, тільки б не бомбили, як у дорозі.

— Рано радіти, — розсердився батько. — Зимі тут холодні, а топити нема чим. Чи ти про це не чула? — зиркнув на доньку. — І про пайки щось ніхто нічого не сказав, — спинив свій погляд на розгубленій бабусі.

— Що людям, те й нам, — повторила вона його слова, які часто чула в дорозі, а потім перехрестилася і поцілувала свій маленький хрестик, який завжди ховала під платтям чи кофтиною. — Треба одразу Миколі та Сашку написати, де ми є. Може, й вони відгукнуться, бо що й думати, коли більше року минуло, а від них — жодної звістки.

— Чого панікувати? Усе буде добре, — Маруся умостила на обличчі іронічну посмішку.

Вона ніколи не думала, що ті стануть такими боязливими. Давно не жила з ними, а зараз просто не хотіла слухати їхнього ниття.

— Шенталь! Яка чудова назва! — закружляла по кімнаті.

Село було небідним. Довжелезні ферми для овець та корів, безкрайні поля, на яких ще й зараз лишалося доволі примерзлої картоплі, помідорів, лани гарної капусти — все вказувало на те, що тут добре хазяйнували. Неподалік від села стояли сушарки, де сушили тютюн, різані дині та помідори. Видно було — тут усе родило завдяки поливній системі річок та рівчаків, чого вони не бачили у себе вдома. Але на цю пору роботи було ще багато, тому, не відпочивши, ще першого дня стали копати кар-

топлю та працювати на фермах. А наступного вже вантажили капусту, зібрані ще німцями кавуни та всяку городину для військової частини, ніби це робили все життя.

Дідуся призначили рахівником у контору, як і вдома, а бабусю разом з іншими направили в городню бригаду. Дехто з чоловіків парою коней возили в Мокроус зерно та буряк. Нікому й на думку не спадало нагадувати комусь, що вони інтелігенція, тому мовчки приймали накази і не ображались. Про школу для їхніх дітей поки що не було й мови. А раз Марусі не було роботи в школі, їй виділили безтарку і пару верблюдів, яких раніше вона бачила лише в зоопарку. Дізнавшись про те, вона залилася сльозами. Її знайомі по-іншому це зрозуміли.

— То навмисно, — говорили вони, — ти вродлива і з норувистим характером, от комусь і захотілося його зламати.

Співчували їй інші, вважаючи, що тут хочуть принизити всю прибулу інтелігенцію.

— Красиве, але не моє. Чим би їй насолити, — міркували чоловіки по-своєму.

— І придумали таке — молодій жінці дали «два кораблі пустелі», — бідкався дідусь.

— Не на ту напали! — оговтавшись від першого шоку, гордо відповіла Маруся, та все ж поняття не мала, що з ними робити.

Коли в перший день, піднявши до верблюдів руки, хотіла надіти на них упряж, вони обплювали її з ніг до голови. У неї й гадки не було, що така ганьба взагалі може статися, тим більше, на собі відчула — плюють не простою слиною, а шлунковим соком. Оговтавшись після такого «знайомства», зрозуміла: до них треба мати особливий підхід. Придивлялася до цих тварин, прислухалася до порад, а почувши, що навіть давно приручені, вони зберігають незалежність і дивовижну злопам'ятність, знову горювала.

— Ех, дочка, зачєм плакать? Ти говори — он слушай, ти говори — он понімай, он умний, — повчав старий казах.

Вона все зрозуміла, і вже наступного ранку, принесла їм оберемок сіна, усілася віддалік і почала свою розмову. Поки вони, не поспішаючи, їли, розповідала, мов дітям у школі: чому приїхала сюди за півтори тисячі кілометрів, як важко було

добиратися, згадала й знайомих, які так і залишилися лежати вздовж залізниці. Повідала про Україну, бо тільки на відстані та ще в такий час почала розуміти, що таке рідна земля. Після обіду знову принесла оберемок сіна та по сухарю, а, підійшовши ближче, годувала їх із рук. З того часу вони більше не плювалися, а вона співала їм українських пісень. Була дуже вражена тим, що вони їм більше сподобалися, ніж ранішня розмова, особливо «Повій, вітре, на Україну...»

Може, тому, що вона вперше співала так щиро. А коли жалісливо витягувала «де покинув карі очі», верблюди припиняли навіть жувати. Чи насправді так було, чи їй тільки здалося, вона не знала, але дуже хотіла їх приручити. І вже наступного ранку пішла в контору за нарядом та накладною на роботи. Всі єхидно посміхалися, а вголос бажали їй успіхів. Та вона була впевнена — все в неї вийде. Їдучи перший раз на Мокроус, десь посередині шляху спинила своїх «кораблів пустелі», аби дати їм перепочити, підгодувати і сказати щось ласкаве. Пізніше ці розумні тварини щоразу спинялися на тому самому місці і поглядали назад, чекаючи їжі та хорошої розмови. Тепер вона щоранку бігом бігла на роботу, а вони, побачивши її, здавалося, навіть посміхалися. Коли Маруся захворіла і одного дня залишилася вдома, верблюди, вирвавшись із загорожі, причимчикували до неї через усе село, вляглися під хатою і стали об неї чухати свої спини. Та тільки вона вийшла, як вони встали і пішли слідом, мов заворожені.

Але скоро цій дружбі прийшов кінець — надійшов наказ: відновити заняття в школі. Марусю одразу перевели туди. Раніше б вона раділа, а зараз, звикнувши до своїх підопічних, не уявляла, як без них буде. Намагалася щодня провідувати, тільки нічого хорошого з того не вийшло. Почувши її голос ще з вулиці, вони одразу зривалися з прив'язі й бігли до воріт. Коли їй заборонили приходити, вони нікому не давалися в руки, тому їх довго не використовували на роботах.

* * *

Час ішов, уже й сніг почав зриватися, і морози щипали за руки. Може, й не такою холодною здавалася б зима, якби по-

мешкання було чим топити. А раз кізяку насушили мало, дров не було де взяти, в хаті завжди було, як казав дідусь, церковне повітря. З харчами теж не краще — все, що зібрали, відправили на фронт, самі ж часто працювали на голодний шлунок. Основною їжею була синювата затірка з борошна без засмажки, та й тієї не вволю. Однак ніхто не бідкався і нікого не лаяв, хоча і вдома вони боялися щось сказати, тепер тим паче. Поміркувавши, розуміли: як би не було, але їм не дадуть померти, адже в тилу потрібна робоча сила.

Тихого життя тут не було й керівництву. Все ж воно дало дозвіл на організацію хоч якогось дозвілля, тільки б ці люди малу якусь віддушину, заодно відрепортувати нагору про хороше життя в евакуації. Порадившись із тими, які давно вже таємно доповідали про розмови між людьми, викликали дідуся Івана до начальства і питають:

— Ми чули, що ви розумієтеся на музиці та мистецтві. Що можете запропонувати?

— Я подумаю, — відповів, приголомшений таким поворотом подій. Та враз загорілися його очі і він, не сумніваючись, додав: — Виставу зроблю! Обов'язково!

І вже повертався з того парткому насвистуючи, немов з нього спало років двадцять, а то й більше. Здавалося, і про війну забув, так йому була до серця та пропозиція. А наступного ранку, коли тільки-но зійшло сонце, вже командував у незайнятій казахській мазанці. Це була глиняна коробка, плоский дах порослий травою, та він і тому радів. Не впізнати було й людей, які прибирали, бігали на репетиції та чекали вистави.

— Не бачимо тепер батька вдома, — бідкалася лише Марусина мати якось ввечері при мерехтінні саморобного каганця. — Йому б у театрі десь було працювати, а воно не вийшло. Він завжди був цікавою людиною, — вперше про нього розказувала дочці. — Козак, одним словом. Весь час, мов зіницю ока, беріг свій ще дореволюційний паспорт, де у графі «соціальний стан», так і значиться — «козак», — сказала і завмерла, закривши рукою рота, ніби звідти вилетіла страшенна таємниця.

— І хто ті козаки? Це ті, які царицю Катерину II охороняли, а після — кожного царя, — іронічно запитала донька. —

Чому ж про це мовчати? — здивовано поглянула на матір. — Чи не тому, що вони на Доні та на Кубані билися проти радянської влади?

— Тихіше! Малий Льонька ніби й спить, але не дай Боже почує та десь скаже, — навіть такого боялася. — Ніби й хороші люди біля тебе, а донесуть обов'язково, — це вже вона про інших. — Що поробиш, їх змушували те робити — то десяту, то п'яту хату намічали, а хто не слухався, того розстрілювали. В революцію та громадянську життя нічого не коштувало. Страшніше інше — багато з намічених думали, що вони правильно роблять. Навіть такі були, які самі просилися, аби догодити новій владі за кусень хліба та чужу одежину. Отже, не тільки простих людей, а й козаків зламала радянська влада. Вона не перша через коліно до землі їх хилила, ще до неї кожному правителю хотілося їх з лиця землі стерти. Тільки диво таке — їхній рід, де і брався та далі продовжувався.

— Ось не вигадуйте! Це щось страшне, мамо, — не вірила Маруся. — Такого не вчила й не чула. Я впевнена: не такі вже вони й хороші, раз влада їх засуджувала, — донька своє доводила.

— І від кого б ти почула, коли за те до в'язниці кидали, потім везли далі, ніж оце нас — у далекий Сибір, звідки мало хто повертався. Ми теж туди замалим не потрапили. Батько з матір'ю, по-твоєму, погані люди? — розсердилась та підвищила голос.

— Заспокойтесь, — не хотілося їй з матір'ю вступати в суперечку. І щоб та не говорила, події минулого вона вважала перекрученими старими людьми, які не хотіли нічого змінювати. — Тільки...

— Що тільки? Дитина рідна не розуміє!.. — хитала мати головою, про таке почувши. — Ніби й не більшовичка, а не розуміє... — розгублено кліпала очима. — Мені так хотілося розказати тобі правду, та все відтягувала, думала: рано, нехай коли підростеш, а потім — коли вивчишся. Виходить, уже пізно, — махнула рукою біля очей. — У 1913-му році твій батько на Шевченківських святах грав на скрипці перед його Величності Імператором Миколаєм II і був удостоєний його похвали,

що давало можливість про кар'єру подумати, — продовжила, облишивши попередню тему. — От який був! Високий, широкоплечий і чорноволосий — красень, одним словом. А яким голосом наділила його природа! Але він, закохавшись у молоду панночку, крім неї, ні про що не думав. Це вже про мене мова, — враз промайнув усміх на її вустах, і пильний погляд спинився на Марусі. — Не завжди ж я була сивою та старою! — кумедно склавши вуста, вона зиркнула на доньку поглядом зовсім молоді жінки. — Коли був кавалером, говорив, що я мов французька статуетка. А потім усе кинув і поїхав зі мною на Полтавщину, куди мене направили після закінчення єпархіального училища, — сама опустила очі та залилася рум'янцем, від чого ще більше засоромилась. — Отак ми і потрапили у свою Максимівку. Хтось би горював у звичайному селі, а ми були найщасливішими в світі. Я вчителювала, а батько, маючи прекрасний бас, змушений був працювати звичайним рахівником. Самодіяльністю для душі займався, без того аж ніяк не міг жити. У виставі «Запорожці за Дунаєм» завжди грав Карася. Ще як грав! А як йому аплодували! Жінки по декілька разів ходили на виставу, тільки б на нього подивитися, — тепер посміхалася задоволено, вважаючи, що довела доньці: батьки у неї — достойні люди. — Я й тоді знала, що він талановитий, сам міг організувати будь-яку виставу, хоча і молодий! Але не час було щось змінювати — революція, війна, розруха... Та й дітки вже росли. Ось так, доню. А ти про рух уперед та про хорошу владу... Наслухалася, начиталася... Боже ж мій, Боже, — вона журливо хитала головою.

— Невже так? — щось змінилося в Марусиному обличчі. — Чому ж не розповідали про те раніше? — обняла її худі плечі та прихилила свою голову.

— Говорила інколи братам твоїм, як ми приїхали, як швидко прижилися в Максимівці, де нам усе нагадувало батьківську домівку, адже твій батько родом з Київської, а я з Полтавської губернії — село Білики. Наша хата стояла поряд з будинком Грицька Гапона. Чула про такого? Все село ним пишалося. Сім'я в них була заможною, батько волосним писарем працював. Як приїде, було, Грицько, на канікули — стрункий, смуглявий, мов

циган, волосся чорне, кучеряве, борода і вуса пухнасті, а очі дивляться на тебе з такої глибини, що і встояти перед ним важко. А який розумний був! Семінарію в Полтаві закінчив, після — духовну академію в Петербурзі. У багатих будинках його приймали, навіть до Наришкіних вхожий був. Благодійністю він прославився і тим, що на околицях Петербурга простих робітників гуртував. Влада через нього знала всі біди народні, кошти виділяла, так і допомагали нужденним. Батьки казали: міг і своє жалування все роздати. В достатку ніколи не жив. Отаким був піп Гапон.

— Мабуть, вам подобався? — донька помітила блиск у материних очах.

— Ти що? Коли я тільки-но виходила на перші гулі, він уже був статним чоловіком. А любили його всі, адже він хоч із села був, все ж інтелігент який! Не перестали любити й після тієї Кривавої неділі, коли на дверях нашої сільської управи з'явилося оголошення: «Розшукується державний злочинець, родом із села Білики...» Отакої. Та не було в селі жодного чоловіка, який би тому повірив.

— І про таке не чула, — дивувалася далі Маруся.

— Де ж було почути? Про це в радянських школах і зараз не розказують, чи я шкільну програму не знаю. Виходить, якби не наш Грицько та не та Кривава неділя, то і революції могло б не бути. Розумієш? — прошепотіла ледь чутно. — У великі політичні ігрища втягли нашого Гриця, так батько казав і його пітерські друзі. Ще роком раніше багато людей повів Гапон з чобитною до царя, просити про нужди людські, — продовжувала далі. — Цар зустрів їх з миром, а розібравшись, допоміг. Чого хотіли? Щоб не звільняли з роботи, від чого страйки, ніби пожежа, перекидалися від одного заводу до іншого. А в царя простий люд знайшов захист. І рознеслося те, мов блискавка, по всій Росії, за що імператор був піднятий на недосяжну висоту! І що ти думаєш? — придивлялася до дочки, чи слухає її. — Правдами і неправдами влізли в цей робітничий рух соціал-демократи, і хоч їх не сприймали спочатку, згодом ті вже там керували, забивши всім голови своїми лозунгами та програмами. Схилили на свій бік і нашого інтелігента, адже люди тіль-

ки йому й вірили. То ж коли він удруге підняв робітників, до Зимового палацу йшло сто двадцять тисяч з хоругвами, іконами, портретами імператора, а між ними соціал-демократи з наганами та більшовики з червоними прапорами. Ці з Гапоном співають: спаси, Господи, люди твоя, а ті ховаються за їхніми спинами. Провокація їм потрібна була, вона і сталася — по ним із гармат пальнули. Впали перші вбиті, за ними другі, треті... Багато крові пролилося того дня, а потім хвиля невдовольень царем та його урядом покотилася Росією. І пішло — страйки, протести, про що написали газети та журнали всього світу. Так імператор за один день став ворогом і катом свого народу. І що кому доведеш після такого? Використали і людей, і нашого Гриця, багато й своїх перебили, аби до влади добратися. Кажуть, що вони його й повісили, аби не заважав, а в нас усе забрали, загнали в комуну та морили голодом, — ще не доказавши, вона схрестила руки на грудях, та так і сиділа, немов нежива. — От тобі і революція не по книжці, — сказавши по хвили, хитала головою. — І чого він мені сьогодні в голову вліз? Ми ж зовсім про інше говорили. Царство йому небесне, мабуть, тепер ніхто його і не згадує.

— Невже правда? Дивно... Чому ж усе в перекрученому вигляді подається? — не могла зрозуміти Маруся.

— Так задумали, доню, щоб до свого привчити. Нову людину виховують, — сказала мати і насупилася. — Але хіба можна на брехні щось нове побудувати? Ніколи. Чуєш мене? Все одно розвалиться. Прийде час — і неодмінно розвалиться.

— Не може такого бути. То неправда, — не хотіла дочка з тим погоджуватися.

— Поживеш-побачиш, потім і мене згадаєш, — відповіла, не бажаючи продовжувати далі.

Наступного вечора вже донька просила її, розповісти ще хоч щось із своєї молодості.

— Давайте про навчання, бо я і про те нічого не знаю.

— А що, можна і про навчання, поки вечори довгі та темні, — і знову молодість торкнулася її очей. — Я на відмінно закінчила своє єпархіальне училище, — похвалилася одразу. — Ніхто й копійки не дав, але я не бідувала, — засміялася,

пригадавши. — Робила контрольні роботи для лінивих і безталанних дочок священників та дрібних чиновників. Писала за них твори, а вони мені за те давали гостинці, — в її голосі відчувалося, що тим вона пишається. — Шевченко, ти ж знаєш моє дівоче прізвище, — нагадала доньці. — Одного разу на іспитах викладач спитав: «Чи ви не родичка Тараса Григоровича?» Мені так не хотілося заперечувати, і я, засоромившись, сказала: «Дальня». А що, тоді багато хто гроші платив, аби таке прізвище взяти, а в мене своє. Уявляєш, як мене після того поважали! Дійсно, як родичку нашого великого поета. Найкраще направлення отримала та й поїхала зі своїм чоловіком-артистом. Він, звичайно, не для села був, але в колгоспі рахував краще всіх. Може, тому його ніяка влада й не чіпала. А ми з ним у ті часи готові були до всього. Богу потай молилися, тільки б не виселили. Для того будь-який привід годився, вже не кажучи про його дореволюційний паспорт. Прошу, було: давай спалимо, а він — проти. Дітям та онукам збирався показувати, тільки не знав, що його й через двадцять років дістати не можна буде. Та й сам не один раз говорив: заберуть мене, то не плач, не ходи скаржитися, не шукай правди, а бережи дітей. Що поробиш, звикли боятися. Колись вільніше було, зовсім не так, як після революції стало.

— Невже ви могли подумати, що рідна дочка своїх батьків може здати? — все почуте не вкладалося в Марусиній голові.

— Тихіше, доню. Здається, Льонька проснувся, — заглянула бабуся до онука. — Могла, Марусю, і дочка, і син, і брат, — здивовано поглянула на неї своїми вицвілими від років очима. — За наш вік що тільки не довелося чути й бачити! — махнула рукою, пригадуючи. — Ти тільки батькові не говори про наші розмови, нехай не знає, так йому спокійніше буде. А я більше не можу. Чим далі, тим частіше воно мене мучити стало. До того ж ослабла останнім часом та й задумалася: не дай Боже помру несподівано, й на тому світі не прощу собі, що рідній дитині не розказала правди про життя. А вона зовсім не така, як у книжках, і не така, як у ваші голови вкладають, — то на мерехтливий каганець перескакував її погляд, то на Марусю. Та так він метався від тих спогадів, що й спинити його вона не могла. — Тільки ні Миколі, ні Сашку не здумай написати, і не ска-

жи, коли з війни повернуться. Нехай я сама, тепер вони дорослі, зрозуміють, — все скубла свою кофтину, неначе під нею щось її кололо.

— Може, валер'янки накапати, — пропонувала дочка, відчуваючи, як нервує її матуся.

— Ні, не полегшає, поки тобі головного не скажу — Микола колись збирався зректися своїх батьків, — аж дух їй забило від такого зізнання. — Тоді майже в кожній газеті, під гаслом тридцятих років — «Діти за батьків не відповідають», друкували список дітей, що відмовлялися від тих, хто їх народив, ще й прізвище змінювали, — і таке ледь проказала. — Аби так не зробив, я перед ним навіть навколішки ставала, — додавши ще й це, попросила води подати. — А він упертої вдачі був — стоїть на своєму: мені треба жити. Батько як почув, мало розуму не лишився. Згарячу навіть хотів його вбити, а потім і собі кулю в серце... — схопилася і за своє, бо й тепер воно груди намагалося розбити.

— Може, іншим разом, мамо, — Маруся аж з місця схопилася, аби відшукати щось заспокійливе.

— Нічого, минеться. Коли починала розказувати, і не думала, що мені так важко буде, — крутила в руках майже порожню пляшечку валеріани. — Постав її на місце, а то доведеться колись, а там уже жодної краплі немає. Хто знає, що завтра станеться? — цього разу вона довго збиралася, поки далі почала про сина Миколу:

— Він же у нас першенький був. Як ми його чекали! Та в такій любові росли! — зблиснули її очі та тільки на мить. — Виходить, до цього часу майже не жили — то революція, то громадянська, то страшні тридцяті... — сьогодні про них вона вирішила не говорити. То зовсім окрема тема, та й ліки під рукою мають бути. — Не встигли й передихнути, а воно знову війна, — зітхнула важко. — Тільки куди подітися живій душі?! Тепер ще й це треба пережити. Солдатики з госпіталю кажуть: це лихо найстрашніше. А ми різне бачили, то хто знає, що гірше. Одне тільки можна сказати: кожній людині хочеться жити, і нема того, хто не боїться смерті.

Вже й каганець їхній догорів, а вони все не лягали спати.

— І як так вийшло, що я свою сумочку з фотокартками загубила під час бомбардування. Батько ще вдома казав, що так станеться, а я не могла без них поїхати. Тепер би хоч дивилася на своїх синочків, — говорила, а досада так крутила її душу, не наче й зовсім вирвати збиралася. — Невже ще до сорок першого кудись забрали? — тільки зараз прийшло таке в голову. — Раніше кожного року приїздили у відпустку, а за два останніх і на день не заскочили. Якби хоч хто сказав, що мої офіцери живі, і то було б легше. А так, що й думати, коли один льотчик, а другий — моряк. Мовчать чомусь і невістки. Правда, вони й раніше не дуже хотіли з нами знатися. Ще б пак — обидві Пітерські. А там дві онучки — як лялечки, тим паче — одна на мене схожа, а друга на тебе. Це ж треба таким народитися? І як так вийшло, що я ту сумочку загубила? — ніяк не могла заспокоїтися.

Відтоді при мерехтінні каганця вони не раз поверталися до тих розмов, адже пригадувати було що. Засиджувалися й до півночі, поки батько готував свою виставу. А вранці знову те саме — з подій на фронті починався кожен день, та не було втішних новин. Самі тут, а душечка там — удома. Раніше тільки про своє село думали, а щоб далі — рідко хто. Зараз навпаки — всі про рідну Україну, бо там своя хата, шмат земельки, сусіди й родичі.

— Мені вона такою страдницею наснилася, — повідала сусідка одного ранку. — Геть вся вигоріла і витоптана. А ще стогне, мов жива, бо куди не глянь — скрізь кров. Хоч би хто написав, чи так воно. Невже додому не повернемося? — заплакала на тих словах.

— Втечемо, пішки підемо! — вигукували жінки, налякавшись. — А як не пустять? — і про таке думали. — Ми ж добровільно сюди приїхали, — зиркали налякано одна на другу та хитали головами, бо й тут зрозуміли — своїм життям вони не розпоряджаються.

* * *

Одного вечора, коли в хаті було темно і всі спали, в їхнє вікно хтось постукав.

— Пустить Христа ради погрітись, інакше замерзну до ранку, — почувся чоловічий голос.

— Не відчиняй, — озвалася мати. — Нехай далі проситься. У нас крайня хата, то без кінця стукатимуть. Та й звідки знати: хто вони насправді — біженці, дезертири, чи диверсантів німецьких у нашій військовій формі в тил закинули?

— З України йду, скотину гнав, — знову чути за вікном.

— От бачиш, — заворушився дід Іван. — Свої, а ти все про дезертирів.

— Відчиніть, люди добрі! Про війну новини розкажу, — кашляв та хрипів хтось на холодному вітрі.

— У нас дитина мала, а він з сухотами, — пробурчала бабуся й тоді, коли дід відчиняв двері. — Заходь, раз прийшов, — не дуже привітно, але зустрічала й вона нічного гостя, вступивши в німецькі валянки на босу ногу. — Зараз теплої води дам напитися, якщо зовсім не захолола на грубці, — налила у кухля. — Гаряча буде тільки вранці, коли розтопимо, — подаючи, уважно придивлялася до гостя. — Городський, мабуть, коли поукраїнськи говорити не вмієш. Чи неправду сказав? — дивилася підозріло.

— Свій я, — жадібно ковтав воду. — Аж з Києва пробираюся, — приклав руку до серця та поглянув на неї благаючими впалими очима.

Вона й так повірила, налякавшись його зарослого та змарнілого обличчя, як не на мученика він був схожий, то на самого Христа перед розп'яттям. А кинувши оком на благеньке пальтечко, остаточно зрозуміла — свій. Тут ще розмова і манери як у справжнього інтелігента їхнього часу, чого не можна було не помітити, хоча влада, а тепер ще й війна зовні всіх зрівняли.

— Внеси, Іване оберемок сіна, нехай під грубкою моститься, більше нема куди його покласти, — в її голосі вже чулися нотки співчуття та жалю.

— То де ж твоя скотина? — знову ковзає поглядом по його одежі, ніби щось збагнувши.

— Перед Волгою під бомбардування потрапила, — відповів той якось невпевнено.

— Не пастух він. Не пастух, Іване, — спинила погляд на його ногах, придивляючись у напівтемряві до колись модельних черевиків. — І на дезертира не схожий, то, може, й справді диверсант, який так гарно під інтелігента замаскувався, — покосилася на діда, мовляв: кого ж ти в хату пустив?

— Усе розкажу по правді, не виганяйте тільки, — так благав чоловік, що, здається, на коліна ладен був упасти. — Не пастух, але дійсно з Києва. Не міг там залишатися, тікав, куди очі бачили. І з дезертирами в лісах переховувався, і з циганами їхав, і до пастухів прибився, але вони від авіанальоту полягли. Дорога далека, в основному пішки йшов, лише від Волги на даху санітарного потяга під'їхав. А коли поранених далі на верблюдах в госпіталь повезли, я слідом прийшов. Допоможіть мені, Христом Богом вас прошу, бо я пропаду, — просив з останніх сил.

Впала на груди його голова, повисли руки, мов зовсім не живі, а з очей закапали сльози.

— Грій воду, — гримнув дід на свою дружину. — Та хліба окраєць діставай, нічого, що останній, — так шкода стало йому змученого чоловіка. — Біля грубки на ліжко хай лягає, на сіні я сам ляжу, — не зиркнув на неї, а неначе жмут колючок кинув. — Не помирати ж йому біля живих людей, — це була його остаточна крапка, після чого бабуся мовчки почала розтоплювати грубку. — А ти заспокойся, чоловіче, нічого більше не питатимемо, нагрієшся, поп'єш гарячого, переночуєш, а завтра видно буде. Бачу, що горе в тебе, але і в нас не мед. Війна...

Важкою видалася та ніч, крім Льоні ніхто не спав до самого ранку. Михайло, як назвався їхній гість, усю ніч кричав у гарячці:

— Прощай! Прощай! Твої губи холодні, ти вся тремтиш. Ти знала, ти відчувала погибель. Ти розумна, але треба було не слухати тебе.

Спочатку дід Іван зі своєю дружиною до тих слів не дуже дослухався. Лише Маруся, схопившись з ліжка, поклала свою долоню на його голову.

— Температура, мабуть, до сорока, — прошепотіла в темряві до батька, який, скрутившись біля грубки, навіть не ворухився.

— Випустіть його, він чужий, не єврей! Хіба по ньому не видно? У нього християнський паспорт. Випустіть, — розбірли-

віше заговорив їхній гість, захлинаючись кашлем. — Прости, Саро. Як я міг тебе залишити? А Соня, наша Сонечка!.. Прости і ти... моя маленька. Я ж хотів з вами... — вже ледь хрипів. — Як же я тепер, від погибелі все одно не втекти, та й немає у мене нікого, — крутив він головою та рвав гудзики на потертому піджаку. — Для чого жити? Я не мужчина. Я злякався. Ні, це ти сама мене штовхнула. Я не єврей, не єврей, повірте мені... — клявся так, неначе стояв перед домовиною. — Саро!.. Я люблю тебе. Саро!!! — закричав на всю хату.

— Тихо, заспокойся, — благала Маруся, підносячи теплу воду до його пересохлих губ.

— Господи милосердний, зглянься над людиною, — хрестилася бабуся Ганна. — Давай порошки йому дамо, ти не пила, коли хворіла, а я приховала, — запропонувала доньці. — Треба щось робити, діду, — обізвалася й до того, — коли помре у нашій хаті, тоді точно спитають: хто ж він такий? Чому не повідомили одразу? І почнеться... — міркувала по-своєму. — Неси, Іване, свячену воду, нехай Бог допоможе. У кого ж іще нам помочі просити, як не у нього. А він один на небі і на євреїв, і на нас. Отче наш... — заворушила вона губами. — Здається жінку згадує, дитину. Що ж воно сталося у нашому Києві? Швидше б до тями прийшов, а то так і не дізнаємося... Іже есі на небесі, да святиться ім'я твоє, да буде царство твоє... — продовжувала далі.

— Сам нічого не пойму, — буркнув дідусь та знову поліз на намощене сіно.

— Боюся, щоб тифу в нашу хату не заніс, — додала бабуся, третій раз дочитавши молитву.

— Не можна так, мамо. Чоловік хворий, а ви все про своє, — розсердилася дочка.

— А ти ладна під першого зустрічного руки підкладати. Про дитину свою подумай.

— Він молодий, років тридцять п'ять, — знову придивлялася Маруся. — Щось страшне пережив. Великий стрес, мабуть. А я ховаюся за Волгою від людей, від біди і від себе, — тепер вона говорила, що думала. — Треба було на фронт медсестрою йти, бо люди з війни повернуться, а мені соромно буде й очі підняти, — ніби прозріння прийшло в її голову.

— Ти чуєш, Іване, що дочка говорить? — озвалася здивована мати. — Сама нас підбурила, а тепер — на тобі. Та тільки ніхто не знає, що з нами завтра станеться.

— Затихніть обидві, ще накараєте, мов ті ворони, — прикрикнув на них дід Іван. — З дурної голови зараз можна що завгодно наговорити. Лягайте, світатиме скоро.

Коли вони вранці вставали на роботу, їхній гість спав, чи був не при пам'яті, але про нього вирішили нікому не говорити. І в обід застали його сплячим, і ввечері, прокинувся аж третього дня. Прийшовши до тям, знову налякався, що його звідси виженуть. Пив гарячий чай із трав та відважився сам усе розповісти. Почав з того наказу, який по всьому Києву розвісили німці, аби всі євреї збиралися біля Бабиного Яру, що поряд з Лук'янівським цвинтарем. При собі мушили мати теплий одяг і коштовності, тому й вирішили, що це депортація, і лаштувалися в далеку дорогу. Не прийти на збірний пункт, сховатися — такої навіть думки не було, всіх лякала загроза розстрілу. Ще після жажливих вибухів у місті та пожеж тремтіли, відчуваючи, що німці захочуть поквитатися. А коли хтось перерізав труби, якими подавали воду з Дніпра, тим паче. Знову поповзли чутки, що то робота євреїв — розповідав гість. Пригадав і Сариного батька, який не любив радянську владу. Коли ж почув останню новину, одразу сказав: «То дело рук етих босяков. Ето оні рещілі нам, євреям, сделать последнюю гадость».

— Чому ж на схід не поїхали? Тоді всій інтелігенції дозволяли. — цікавився дід Іван. — Мій приятель чув від одного вашого: як не буде погано з Гітлером, все ж краще, ніж зі Сталіним. Нам і в голову таке не приходило, а він, бач, як...

— Ваша правда, але й на те були свої причини. Все пішло з тридцятих років, коли почали винищувати троцькістів. До цього всі євреї підтримували революцію і нову владу.

— Додай, що вони їй і робили. Мабуть, тільки простий селянин того не знає, — не стримався дід Іван, насупивши свої густі брови. — Потім у державних, особливо в торговельних та партійних установах, усі місця позаймали. Чомусь у маленьких містах їх було мало, а в селах і зовсім не зустріти.

— Повірте, у мене хороша сім'я, ми нікому не чинили зла, і в міністерствах не працювали. Я українець, так вийшло, що на євреїці оженився. Сиротою ріс, чого тільки не зазнав, а зустрівши Сару, полюбив і був щасливим.

— Це ми вночі чули, ти марив, — перебила його бабуся.

— Невже? А що я ще говорив? — налякався Михайло.

— Не турбуйся, ми нічого не зрозуміли, — запевнила Маруся. — То що ж з твоєю Сарою сталося? — вона хотіла якомога швидше дізнатися.

— Її та доньку, батьків і старого діда, якого вони притягли туди на візку, щоб не залишати напризволяще, усіх... усіх... — він схопився за горло, неначе хтось його душив, а потім знову почав плакати. — Багато таких було, що йшли зі своїми чоловіками та дружинами, хоч і не були євреями, йшов і я.

— Думали ж про депортацію. А що вийшло? — знову до того підводив дід Іван.

— Усіх убили. Роздягли і перед ярмом розстріляли. Мою Сару і Соню, якій було всього десять роців, батьків і старого діда. Сотні тисяч людей!.. — його голова знову впала на груди і затряслися плечі.

— Ну, досить тобі, досить. Сльозами горю не допоможеш, — втішала бабуся. — А ти втік звідти, коли все зрозумів?

— Вона сама мене виштовхнула, людей понад дорогою стояло багато, за ними я і сховався. Я не єврей, у мене паспорт з собою був. Чому я з нею не пішов? — зашморгав носом та закрив руками обличчя. — Тисячу разів пробачте, тисячу разів — за сльози, а за те, що побоявся, сам собі ніколи не прощу. Далі документи перевіряли, мене й так з ними б не пустили, то, може б, хоч дитину врятував. Нема мені виправдання і ніколи його не буде.

— Ти бачиш, коли Христа зрадили, а Бог за сина й досі карає, — промовила бабуся, пригадавши Святе письмо.

Покосившись на матір, Маруся підсунула йому миску супу, поклала й шматочок хліба. Сама, відійшовши вбік, спостерігала, з якою швидкістю він їв. У якусь мить їй здалося, що й вона йде у тій колоні поряд з батьком, знесилена мати сидить у візку, а навкруги люди, дехто плаче, інші просто дивляться, але

мовчать. А вони рухаються з виглядом приречених, це й по поглядах помітно, які блукають далеко, може, і по всьому життю. Вона так пройнялася чужим горем, що той страх і її почав колотити. Хоче вискочити з тієї колони та не може.

— Де ж Льонька? — ще не прийшовши до тям, спохопилася, кинувши очима по хаті.

— У сусідського Ванька, — здивувався батько, бо останнім часом відчував: з нею щось діється. — Сходи та й забери, — хотілося йому, щоб вона менше слухала про жахи війни. — А ти ночуй ще, Михайле, потім порадимось, як далі бути. Може, піти до влади та розказати всю правду, а то гнав скотину, якої немає — нескладно виходить. Тим більше, що приходили вже пастухи чи гінці, як їх там назвати. Отже, про скотину тут більше знають, ніж ти. Розказували, як із Правобережжя зігнали до Дніпра силу-силенну всього, коли німець уже бомбив і наступав, як гінці додому до своїх сімей повтікали. І не дивно, що ж їм було робити, коли всі мости і переправи військами зайняті? Загнали скотину у воду — пливи з Богом, добирайся сама, то ж частина впливла, а частина так і колихалася на воді понад берегом скільки було й видно. А на Лівобережжі до самої Полтави корови, коні, телиці й жеребці, вівці і свині паслися на луках та на полях. Партизани собі ловили, а люди собі, багато й загинуло, коли київський котел розбивали, а інші німцям дісталися. То ти ж, Михайле, про те не знаєш? І чому б ту свою страшну правду не розказати? Тут же не німці.

— А чи повірять? Коли й так, то приберуть мене як свідка. Приберуть, щоб нікому такого не розказував. Хіба раніше не так робили?

— Чого тебе прибирати? Ти ж про німців розказуватимеш, а не про своїх. На нас можеш покластися, ми і пари з вуст не випустимо, — запевнив дід Іван.

— Треба й нам піти, заступитися за нього! — втрутилася Маруся, збираючись виходити з хати.

— Іди вже, — махнула мати рукою. — Тут ми нічим не допоможемо, тільки біду ще й на себе накличемо. Нехай він сам, а там як Бог дасть. То як же все те було? Толком розкажи, Михайле! — просила вона.

А його і умовляти не довелося. Одразу пригадав, як з усіх вулиць сходилися люди до Бабиного Яру. На першій заставі перевіряли документи і пропускали далі. На другій — відбирали речі, гроші та коштовності. А вже на третій — наказували роздягатися до голого тіла. Отут і зчинилася паніка. Рідні намагалися прощатися, а їх прикладом у спину штовхали. Потім усіх розстрілювали й скидали на дно яру.

— Два дні строчили кулемети, я сам чув. Двадцять дев'ятого вересня — сімдесят тисяч живого люду, ще й наступного не менше. Скільки ж було там дітей!.. Не перелічити, — знову закрив обличчя руками.

— А кого поранило? Не може бути, щоб усіх на смерть? — подала Маруся свій переляканий голосок, затримавшись на порозі.

— Тих теж туди. Кажали: ще довго земля стогнала і двигтіла, — ледве чули від нього ті слова. — І в Харкові, і в Дніпропетровську, інших містах, у маленьких також винищували євреїв. Цигани теж не прийшлися німцям до душі, бо, кочуючи, партизанам могли прислужитися, повідати ненароком, що і де відбувається. Тому й вони не мали права на життя, — додав, що чув дорогою.

— Боже милосердний! — дід Іван перехрестився, шукаючи по хаті маленьку іконку, що взяли з дому.

Наступного дня, поснідавши та попрощавшись, їхній гість Михайло пішов до керівництва. Більше вони його не бачили. Маруся довго гадала, де ж він є — у госпіталі чи в депортації ще далі на схід. Дорікала інколи батькам, що побоялися переховувати в себе, як вона пропонувала.

— У тебе ще мало життєвого досвіду, — зробила такий висновок мати. — І дай Боже, щоб ти не потрапляла в такі ситуації, з яких немає жодного виходу.

Марусі тоді здавалося, що так не може бути. Не розуміла й того, чому батьки всього бояться, за це навіть трохи зневажати їх стала. А потім знову спливали в пам'яті материні спогади. У голові все перемішалось, ніби й вона потрапила в лабіринт, де багато доріг та провулків, але наперед знає: куди не кинься —

не вибратися. Відтоді більше ставала мовчазною і могла сидіти вечорами, ні з ким не розмовляючи.

* * *

Та, не зважаючи ні на що, щодня сходило сонце, минали дні, тижні, місяці... Навіть у часи війни життя не стояло на місці, в евакуації також. Змінювалися й події — пізньої осені сорок другого в їхнє село Шенталь прибула велика група дітей шкільного віку. Бігла Маруся зустрічати їх та раділа, що й учнів більше стане, і школа більш гамірною буде. А вже чула, що вони зі столиці, що хтось вирішив: тут для них безпечне місце.

— Тепер головне, щоб їм тут сподобалося, — говорив Марусі голова їхнього радгоспу «Шлях до комунізму». — На них не можна кричати, не бажано ставити їй погані оцінки, а от оберігати доведеться вдень і вночі.

Чи сам вирішив, чи хтось давав такі поради, він так і не зізнався, тільки чомусь часто повторював:

— Тут безпечне місце... Безпечне... Безпечне... Додав і від себе: — Він усе тягне і не жаліється, то давайте йому ще стличних діточок підкинемо, — уперше був таким відвертим. — Виручайте, Маріє Іванівно, коли що не так, з нас і шкіру здеруть, — так його хтось налякав.

— Не варто впадати в крайнощі. Все буде добре. Ще не було такої дитини, з якою я не змогла б поладити, — запевняла вона.

Та щоб не говорила, а те погане передчуття вже їй передалося, бо й вона не знала, де їх розмістити. Нічого кращого не придумали, як перегородити декілька класів у школі й поставити там тапчани. Але й це було непросто, адже і гвіздка ніде було взяти.

З перших днів жаліли їх більше, ніж своїх, і ніколи не думали, що та жалість боком вийде. А біда не забарилася — діти виявилися вередливими та розбалуваними, до того ж ніяк не хотіли привчатися до «зручностей у дворі».

— Вони вирости в цивілізованих умовах, то ж краще пояснюйте дітям, як це треба робити, — зривався на вчителів директор. — Іншого виходу просто немає, — він уже сам від-

чував, що з цього вийде велика проблема. — Чергуйте і вночі, інакше... — мабуть теж хотів сказати, що і з нього здеруть шкіру.

Та як не старалися, а результату не було. І без того несолодке життя стало зовсім нестерпним.

Зібрався одного дня партком на своє засідання, на якому вчителі стояли, мов головні винуватці. Парторг кричав:

— Усіх посадять, а вас, Маріє Іванівно, першою, ви відповідальна за санітарний стан!

— То що нам робити? Поки не було тих столичних діточок, усе було нормально! — мало не плакала вона. — Вони ж нікого не слухають.

— Все слухали, що вона говорить о дітях столичного пролетаріата? А яким тоном?! — зарепетував той, що колись «наліво» та «направо» командував. Вже давно знали, що він з органів, то ж намагалися обходити його десятою дорогою. — Да еслі хоть одін волос упадьот с чьей-то голови, нам тут всім не сдобровать! — аж присідав від крику.

— Я нічого такого не сказала, — виправдовувалася вона.

— Намекала! Ми что, глухіе по-твоему? — кричав на неї вже як на ворога народу.

Пригадавши матеріні розповіді, Маруся стояла мовчки. «Невже з цього можна завести справу?» — закрутилося таке в голові. А коли кожен із членів парткому став висловлювати свою думку, вони здалися їй зграєю здичавілих собак, котрі напали на слабкого перехожого. Треба б відбиватися, а вона ніяк не може прийти в себе — перед очима зона і вона серед злочинців. Усі в чорному та сірому, а вона знов у своєму блакитному платті, тільки тепер у випраному й заштопаному. Чомусь саме така картина постала перед її очима. І те чорно-сіре коло швидко звужувалося, вже бачила їхні брудні руки, перекошені обличчя, що пожирали її очима.

— Ви чуєте нас, Маріє Іванівно? — повторив парторг перед тим, як винести їй догану. — Останній раз питаємо: чи визнаєте себе винною?

— Ні. Немає моєї вини! — відповіла твердо, мов її дійсно засуджували. — І чому все на мене звалили? Он нас скільки тут

знаходиться, — ще й обвела кабінет рукою, мов на своєму відкритому уроці.

— Она на нас хочєт всьо переложить! — аж захлинався той гебешник. — Так и запишите в протокол!

Додому хотілося бігти не оглядаючись, та голова раз-по-раз сама поверталася назад. Їй здавалося, що та згряя, залишившись голодною, все одно стане наздоганяти. Вже й до двору добігла, та не йшло з голови все почуте, водночас зрозуміла: хто ж найголовніший заводій цієї справи. Аби не відкладати на завтра, вирішила вернутися і піти до нього зараз же. Хотілося поговорити один на один. Кабінет був на замку, хоча в інші дні він засиджувався там допізна. Подумавши з хвилину та не знайшовши іншого виходу, Маруся попрямувала до того Миколи Петровича додому. Такі люди не люблять говорити на серйозні теми на вулиці, тому не відмовилася від запрошення зайти до хати.

— Вибачте, не подумавши, сказала, — одразу йому з порога. — Розумію, вчительці так не личить, але тут особливий випадок, — крутила руками гудзики на пальто та підбирала слова, хоча й зараз була впевнена — вона зовсім ні в чому не винна.

— Неужелі? У тебе тех случаєв, знаєшь, сколько било? — мов стріляв словами своєю російською. — По тебе тюрма давно плачет. Тоже мне — інтеллігенція хохляцкая! — кури́в цигарку та ходив туди-сюди у своїй теплій хаті, зиркаючи на неї злими очима. — Хотя смогу замолвить за тебя словечко, — враз спинився та уп'явся поглядом у її обличчя. Щось розмірковував, поки не почав блукати своїми маленькими, мов щурячими, очима по її тілу. — Репутацією буду рїсковать, но попробую, — завершив твердо, ніби прийняв якесь рішення.

— Будь ласка, — просилася Маруся, як можна лагідніше, все поправляючи своє стареньке пальтєчко, під яким від нервового напруження тремтіло її молодече тіло.

Пихкаючи димом, він мовчав, лише інколи кидав на неї болючими колючками з очей, у яких, здавалося, народжувався страшенний біс, який збирався випити всю її кров. Маруся, налякавшись тієї паузи, а ще більше його наскрізь пронизуючо-

го погляду, стояла мов вкопана, і лише кліпала своїми довгими віями.

— Раздевайся, — враз наказав по-військовому, ткнувши пальцем їй у груди. — Сама давай, добровольно. Чего прікідиваєшся? — облапав її, важко сопучи при тому. — Козакі оні гордіє. Всьо о тебе знаю. Ілі ти сейчас... ілі завтра в Сібірь на лесоповал! Там тоже будешь ето делать, только не с культурним человеком, а со зверьйом. Поняла? — процідив кризь зуби на саме вухо.

Перелякана Маруся, мов під гіпнозом, почала розстібати гудзики свого пальта, не розуміючи, що діє. А він, не витримавши, зірвав його з плечей і кинув на долівку. Далі все було так швидко і немов не з нею — погасла лампа, і він повалив її прямо на місці. Мов зголоднілий дикун, шматував одержу, кусав її губи, груди, стогнав, задовольняючи свою хіть...

— Купішь себе новое платье, — сунув після всього у її кишеню пригоршню зім'ятих грошей, а сам старанно вичищав замазане об долівку галіфе, ніби нічого й не сталося. — Завтра в ето же время. И чтобы ни одна душа не знала, а то я сам тебя... — приставив наган до її живота. — Пошла! — вказав на двері. — Тоже мне — козакі!.. — зареготав на всю хату, мов божевільний.

Здавалося, не своїми ногами бігла Маруся звідти. Тіло так трясла лихоманка, що й не крикнути. Та вона і не збиралася, їй треба було мовчати. Тільки як не тримала себе, а сльози не переставали текти. Однак і вони не могли загасити ту образу, яка, мов вогонь, пекла її душу. І десь із самої середини вперше за все її життя піднімалася страшна помста, швидко перетворювалася на велику силу і ладна була трясти свого кривдника за петельки, бити до смерті чим завгодно, аби тільки він корчився в муках і просив про помилування. Та й тоді, мабуть, не помилувала б.

Забігши у свій двір, стала витрушувати на собі одяг та протирати обличчя руками, аби батьки не здогадалися. Коли ж взялася за клямку та потихеньку відчинила двері, перед нею з'явилася мати, ніби тут і стояла весь вечір.

— Ти де була так довго? — спитала, бо навіть у темряві їй здалося: щось не так. Не дочекавшись відповіді, зайшла до хати і почала запалювати каганець.

— Не треба, — загасила Маруся своєю рукою.

— А плаття ?.. — мало не знепритомніла ненька.

— Вовки напали, то я через паркани від них лізла. Кажуть, із Європи всі сюди позбігалися, бо там війна, а вони злі та голодні. Вчитель математики вчора серед білого дня заколов одного у своєму дворі, то у нього й подушечок на лапах не було, — шепотіла, прикриваючи рукою свої покусані губи. — Стерлися за дорогу. Треба хлів нам краще зачиняти, бо ... — ладна була й далі говорити будь яку нісенітницю, тільки б нічого не заімпозрили мати з батьком.

— Досить тобі, верзеш бозна що. Спати йди, завтра докажеш, — сумно промовивши, вона зашелестіла одягом у темряві. — Твій Борис листа батькові прислав. Під Москвою чи воює, чи співає, — сказала вже з ліжка.

— Невже? — схопилася Маруся. — Хто йому адресу дав?

— Не ми, правду тобі кажу. Може, родич його — Юрко, якого вже звідси в армію забрали. Вибачається, каже: дурний був. Просить написати, яким став його син. Ти ж пам'ятаєш, як він його любив?

— Любив він... Тепер вибачається...

— Думаю, що нагулявся та назад хоче. То ти напишеш йому, Марусю?

— Ні. Ніколи, — не сказала, а просто крикнула крізь сльози.

— Значить, досі любиш... А коли його вб'ють? Він же на передовій.

— Все одно не напишу.

— Так не по-Божому, доню.

— Може, й так. Хоч і чоловік, а зозуля... — вирвалося з материних уст.

Маруся підняла голову і придивлялася до неньки, забувши за ті слова, які колись проказав батько. А мати теж шукала її очима, намагаючись зрозуміти, що з нею коїться. Все ж, упіймавши в тій напівтемряві погляд дочки, аж здригнулася.

Довго не спали тієї ночі, то мати важко зітхне, то батько захропе, то Льонька схопиться та щось пробурмоче. Марусі було й зовсім не про сон.

— Убий цього нелюда, — просила вона Бориса. — Він мене згвалтував.

— Я не зможу, — почувла таке від нього. — Я навіть на війні жодну людину не відправив на той світ.

— Що ти за чоловік, коли не можеш захистити свою дружину. Законну дружину. Ти й не пропонував розлучитися, а я й не збиралася дати на те свою згоду, дуже тебе Льонька любить. Тільки, якщо я потраплю у в'язницю, одразу тебе відпущу — гуляй собі далі. Ти чуєш, Борисе? — мало не закричала на всю хату. — Знаю й інше: ти не будеш жити з жінкою, яку згвалтував якийсь енкаведист. Виходить, тепер у нас точно немає спільного майбутнього. А я тебе так кохала... — зізналася, ніби прощаючись зі своїм Борисом.

— Так і говорила з ним до ранку, бо тільки переставала, як одразу цупкі руки того проклятого партійця починали рвати на ній одяг.

— Тату, — обізвалася, коли ще тільки почало сіріти, — я не передумала. Якщо тарантас мені не зробите, я і без нього піду.

— В Україну? — схопився батько, ніби давно вже не спав. — Здурила дівка! Чи ти забула, як нас попереджали? Самовільно виїжджати забороняється, хто порушить наказ, той піде під суд, — повторив усім знайоме. — Я думав, то ти згарячу сказала. Може, якось владнається, все ж тут робота, яка тобі до душі.

— Не можу більше. На каторгу перетворилася моя робота. Скільки сил витратила, щоб спинити те свинство, яке діточки столичні зробили, та марно. На парткомі слухати нічого не захотіли, кожен боїться взяти на себе таку сміливість — сказати вищому начальству правду. На всякий випадок стрілочників покарають, як ви й казали. — Чиї ж вони є, цікаво б знати, що такі некеровані? Сиріт так не балують. Та й саме життя стало нестерпним. На роботу сьогодні підемо не ївши, і малому нема чого залишити, навіть шматочка хліба. Все, що дали на трудовні, давно з'їли.

— А вони далі гайки закручують, — додав і батько, важко зітхнувши. — Треба було вдома сидіти. Що людям, — те б і нам. Хоча мабуть що в окупації, що в евакуації — різниця невелика. Та ще така ситуація.

— І що воно далі буде? — обізвалася мати, схрестивши руки на грудях. — Дійсно, до епідемії два кроки.

— Мене посадять, — ледь чутно Марусин голос.

— Думаєш від біди втечеш? — спитав батько після довгої паузи.

— Втечу, я все обдумала і карту вивчила досконало, — говорила вже твердо, ніби одразу оживши. — І не помру, швидше б тільки наша Чита отелилася.

— Ще рано. Треба теплих ночей діждатися, а то простудитесь у дорозі. Щодо тарантасу, то він через три дні вже буде готовий, — повідомив батько. — Тільки спочатку мені обіцяну виставу показати людям треба, хтозна, що після того станеться.

— Що, що... «Чмир» з органів шукатиме, — прошипіла зі злом завжди лагідна та розсудлива мати. — Він ще у вагоні їв її своїм поглядом, я все бачила. То за талію в гущі візьметься, то до грудей ненароком притулиться. Кобель, одним словом. А я все Бога молила, щоб нічого не трапилося, бо вона молода, всього не розуміє, то засміється йому в обличчя, то з-під лоба погляне, а моя душечка тремтіти не переставала. Чуло моє серце: і з верблюдами — його робота. Хай його Бог покарає, «Чмиря» того. Недаром люди так його прозвали.

— Ось зачекайте, у страху очі великі — заперечив батько.

— Про страх він каже... А то ти знаєш: як важко красивій жінці на світі жити? «Чмирі» отакі не дадуть, а їх скрізь повно. Роби тарантас швидше, бо, дійсно, як би чого не сталося... — раз не могла всього розказати, то лише гримнула на діда.

— Льоньку з собою візьму, боюся тут залишати, — знову ледь чутно Марусин голос.

— П'ять годочків, а ти його в таку дорогу!.. — затремтів материн голос. — Не віддам дитину! — закричала по хвилі.

— Та цить, ти! — батько намагався покласти край паніці. — Що йому? Сів на воза — та й поїхав, — розмірковував уголос. — А коли дитиною шантажувати будуть? Ти про це подумала? Хто ж знає, як діло поверне? Чи заберуть та в дитбудинок кудись... — затих, так і не доказавши до кінця.

— От біда, так біда. Не шукай її, кажуть люди, вона сама тебе знайде, — горювала мати, одягаючись до корови.

Щоб не кидати підозру на старих батьків, Маруся з сином переїхали зі своєї маленької хати на чотирьох чоловік до подру-

ги в більш просторий будинок. Такий переїзд не викликав ні в кого підозри. А вона й далі вивчала всі карти та атласи, визначаючи найкоротший маршрут майбутньої подорожі, аби потім не збитися з дороги. Пригадувала, як приїхавши сюди, вибрала корову, тоді й гадки не мала, що доведеться використовувати її не за призначенням. Вибрала найкрасивішу, коричневої масті та маленького зросту. Хто знає, як до неї колишні господарі зверталися, а вона назвала її Читою. Зараз вагалася: чи по силі буде цій крихітці дійти до рідної Полтавщини, дотягти візок із речами та довести їх із Льонькою? Поглянувши на себе, вирішила: зможе, адже була дуже худенькою, а її Льонька, здавалося, важив трохи більше пуда.

Це був той час, коли всі в Шенталі боролися за виживання. Готового печеного хліба не було, а борошно видавали на трудодні в мізерній кількості. Видно, начальство вважало, що вони все одно вкрадуть. За вкрадене керівництво не лятиме, а за завищений трудодень могли і з роботи вигнати, з партії виключити, а то й під суд віддати. Так міркували всі, навіть ті, хто не вмів красти, але й таких голод змусив навчитися.

Цієї весни в Шенталь приїхала тітка Надя — їхня родичка — учасниця фінської війни, лейтенант. Їй вдалося влаштувати переведення у військовий госпіталь, який розміщався в цьому селі. З собою привезла трирічну доньку Нелю. А ще шокуючі новини: в середині серпня зірвано їхню гордість — Дніпрогес з його працівниками, з військовою технікою, яка рухалася по греблі через Дніпро, з військом, що відходило на лівий берег. Від того страшного вибуху неймовірно висока хвиля води покотилася заплавою річки, заливаючи все на своєму шляху: десятки тисяч тонн харчових продуктів, десятки суден, військові частини, що стояли на позиціях, до самого Нікополя, тисячі червоноармійців з артилерією і багато скотини, яку зігнали на лівий берег із Правобережжя.

— Якби таке хтось інший розказував, я б ніколи не повірив, — цього разу дід Іван був украй шокований.

Та навіть після того сумніви не покидали. «А в Києві зривали не тільки будинки, а й заводи, — неначе товариш Яків

нагадував з неба. — То куди ж Марусю відправлятимеш? — знав її ще з дитинства. — Чорна наша Україна, вся чорна», — горював разом з Іваном.

— Не ходи, доню! — не раз умовляла її мати. — Загинете по дорозі, а ми й кісточки ваші не знайдемо, — не переставала умовляти. — Мало того, що від синів жодної вісточки, то й ти світ за очі.

Але Маруся й слухати не хотіла, її знову кликали в ту теплу хату. Поверталася, як і першого вечора — в розірваному одязі та блювала до півночі. Вона ненавиділа себе, а ще більше Бориса, вважаючи його винним у всіх її тяжких гріхах.

Часто кричала серед ночі:

— Ти — тварина! Ти — справжній садист! Я ось розкажу братам, що ти зі мною робиш. Вони відріжуть твого «жеребця» і викинуть голодним псам. Тепер їй хотілося кинутися на нього і душити, поки й харчати перестане. Однак, і ляпаса не дала, відчуваючи, що після того він і зовсім озвіріє.

Усі вдома були похмурі і майже не говорили, лише Льоні, який усе одно тут був частіше, ніж з матір'ю, з троюрідною сестрою стало веселіше. Поки бабуся зранку розпалювала піч, вони залазили в чавунні казани і грілися. А вже як починало припікати, бабуся давала їм по грудочці сірого, мов земля, тіста, яке вони приліплювали до казана і чекали, коли ті перепічки спечуться та відпадуть. Перепадали і гостинці від тітки Наді — огризки білого хліба після поранених, якими смакували якомога довше.

* * *

Забули люди про свята, про гостей, уже давно їхній поріг ніхто, крім своїх, не переступав. Та одного дня до них постукав якийсь солдат. Дідусь виглянув у вікно і пішов відчиняти двері. Заметушилася налякана бабуся, думаючи, що вже прислали по Марусю. А він зайшов та вклонився низько.

— Чи можна у вас води напитися? — спитав з порога.

— Чому води, давай чаєм пригощу, — ще не дуже стара Ганна уважно придивлялася до гостя. — Звідки будеш? — спи-

тала вже сміливіше, бо здався він їй добрим, тож не міг прийти з поганими новинами.

— З госпіталю, — відповів, зиркаючи на всі боки. — Під Сталінградом поранило, але вже минулося. Тепер можна сказати: пощастило ще раз попасти в Шенталь, — а сам далі крутить головою та поглядає на всі боки.

— Ти колись тут був чи що? — здивувався дідусь, який до цього сидів мовчки.

— По сусідству, — сказав солдат і потупив свої очі.

— То ти з німців, яких вивезли? — аж підвівся, придивляючись до гостя ще уважніше.

Той не відповів, лише кивнув головою та витер долонею своє обличчя, ніби його в жар кинуло.

— Сідай, — показав йому на стілець. — Може, тоді розтолкуєш, чоловіче добрий: звідки тут німці на поселенні взялися?

— Так вони ще при цариці Катерині II сюди приїхали, — зрадів солдат, що ще трохи може затриматися в цій хаті. — Вона землі давала, пільгами заманювала, а вони, тікаючи від війни та від релігійних переслідувань, кращого життя шукали, — про це ніде не писали, але батьки та діди завжди переказували дітям та онукам. — Тоді Прусія з Францією вже сім років як воювала.

— Чому ж тепер, на початку війни, переселили? Що думаєш? Невже насправді змова була з Німеччиною? — поглядав дід з-під лоба. — Диверсантів на парашутах прийняли та сховали. І вибухи в Поволжі хтось готував, а інші мовчали, тобто приховували ворогів радянського народу, — як він не тримався, кажучи таке, але сором гнув його голову і ховав очі. — Це я від тутешніх казахів такого наслухався, — додав замість виправдання.

— І чого ти до чоловіка прискіпався? — не стрималася здивована бабуса. — Чи він за всіх в отвіті? — сама пригощала гостя морковним чаєм, шматочком перепічки та солодкою травою замість цукру, яка звалася гілкою солоду.

— Неправда! — аж схопився їхній гість. — Не було поміж нас ні диверсантів, ні шпигунів, — навіть відсунув кухля з гарячим напоєм, який уже збирався пити. — Ми ж, як усі, були радянськими людьми. А що жили непогано, то й робили добре.

Правда, у тридцятих і тут розкуркулювали та в колгоспи загнали. То ж підкорилися і наші, куди, було, подітися.

— Е-е-е! Не те ти кажеш, хлопче. Не те... Читав я ваше привітання до 60-річчя Сталіна, яке друкували газети в тридцять дев'ятому. Ви тоді обіцяли перетворити Поволжя у зразкову республіку. І що? Не вийшло?

— Так і було б. У нас найвища продуктивність праці була на весь Радянський Союз, — кидав на діда колючі косяки, і не збираючись пити з ним чай. — Тільки не довелося перетворювати, в серпні сорок першого вже виселили, аби не сталося кровопролиття, так в указі написали. Люди, все зрозумівши, розгубилися. Хоча до останнього вірили владі, і навіть надіялися, що на хороші землі переселять та ще державну допомогу дадуть, як і обіцяли. А їх — у Північний Казахстан, Сибір, Красноярський край... Я своїх і досі не знайшов, — знову витер обличчя долонею та по стінах зиркнув. — А за що? Мирно жили і добре трудилися, — мацав руками свою шапку, яка лежала поряд на лаві.

— І все ж ти в цій хаті жив, — бабусі хотілося, щоб він на решті зізнався. — Тому й прийшов на самий край села, — сказавши, довго придивлялася до нього.

— Поряд, — знову неправду сказав солдат і пішов до порога. А взявшись за клямку, ще раз оглянув усе навколо, ніби прощався.

— Надію Федорівну не знаєш? — спитала Ганна, відчуваючи, що якимось не так вони прощаються, хоч і незнайомі люди. — Фельдшером у госпіталі працює. То родичка наша, — знайшла, що сказати наостанок, аби згладити ситуацію. — Можеш від нас до неї звернутися. Нехай допоможе, коли що.

— Хороша людина, — зрадів солдат. — Мабуть, зовсім вдома не буває, весь час біля поранених. Одним тільки краще — не стріляють, — сам радів, що ще затримався тут на хвилину.

Видно було: не хочеться йому залишати цю хату. Ой, як не хочеться! Але, застебнувши свою зім'яту шинелю та опустивши вуха шапки, пішов у двір. Йдучи до воріт, усе витирав обличчя рукавом.

— Плаче, — кліпала й бабуся віями, проводжаючи очима до самої хвртки. — Плаче бідолашний. Точно тут жив, а по-

трапивши в госпіталь, не міг не зайти, — зітхнула важко та повернулася до діда. — Приховували ворогів народу! — стала перекривляти його. — Чи ти сьогодні сказився, чи з неба звалився? — лаяла, не зрозумівши дідової витівки.

— То я навмисне. Думав, може, підіслали кого, щоб і нас виселити, раз Маруся наша там у чорному списку.

— А чоловік подумає, що всі ми однакові.

— Нічого, як поговорили — так і поговорили, не бігти ж мені за ним слідом, — завершив свою розмову.

— А як покличу його назад, то скажеш по правді? — навіть до дверей рушила.

— Ні, нехай собі йде. А ти так спішиш дочки позбутися?

— Соромно мені, — скривилася і знову ображено поглянула на діда. — Можна було фотокартки їхні дістати та одяг дитячий, якби й не взяв нічого, то хоч в руках потримав, — на тому й сама заплакала. Господи! Чи доживу до того, коли можна буде з людьми нормально говорити! — поглянула на іконку та перехрестилася.

— Цить, і без того на душі моторошно, — заморгав дід вологими очима. — Тільки не надумай розказати комусь.

Усе ж бабуся не стрималася і розповіла сусідці про гостя — німця, який жив колись у їхній хаті. А невдовзі ту новину переказував мало не весь Шенталь. Схаменулася, коли вже мало не дійшло до діда:

— Ніякого солдата в нас не було, — стояла на своєму. — І вигадають таке? Кругом війна, а вони й зараз поговорити охочі.

Повторювала кожному, бо такому візиту могли надати зовсім іншого значення, адже той солдат усе ж був німцем, хоч і радянським. «Його спочатку звинуватили у змові, а потім забрали захищати свою Батьківщину від своїх по крові. І хто в тому розбереться? Жорстоко розправилися!» — не раз роздумував над тим дідусь Іван. Шкода і йому було того чоловіка. Але дивувався й іншому — чужа біда не тримається довго в серці, тим більше зараз, у часи війни. Мабуть кожному своє, — промайне, було, така думка. — Бачив і я різне. Дісталось і мені. Правда, ще й зараз дістається. Живеш одним днем і надією — завершить, було, свої роздуми, для яких знаходив усього декілька хвилин перед сном.

Діждалися і того дня, коли він гордо доповів начальству: «Завдання виконане!» Після чого на парканах Шенталя з'явилися афіші, що в корівнику третьої бригади відбудеться прем'єра вистави. В кінці додавалося: вхід безкоштовний. Цей жарт розуміли всі, адже грошей у людей зовсім не було. А щоб надати корівнику театрального вигляду, побілили стіни, почистили підлогу і застелили її соломкою. Із підручних матеріалів зробили лавки. Незважаючи на велику скруту, на прем'єру зібрався весь колгосп, прийшли навіть місцеві казахи, які до цього й поняття не мали, що таке вистава. Головними героями були отаман Зелений і отаманша Маруся в чоловічому галіфе. Він усе ходив по сцені, тягнучи по долівці непомірно довгу шаблю, і час від часу перехилив чарку горілки. А Маруся, сидячи у кріслі з гітарою в руках, надривно співала популярний романс «Позаросталі стьожкі-дорожкі, где проходілі мілого ножкі...» Як на те нещастя, у середині тієї сцени в залі роздався неймовірний гуркіт — усім здалося, що впала стеля. На роздуми не було часу, і, як завжди буває в таких випадках, люди кинулися до воріт, наступаючи навіть на дітей, що сиділи перед самою авансценою. Піднявся страшенний крик, але ні лайки, ні бійки не сталося. Декілька версій проскочило в кожній голові, адже країна знаходилася в стані війни, скрізь нишпорили шпигуни та диверсанти, врешті, й німці могли прорвати фронт або з далекобійної зброї «Великої Берти» влучити в їхній корівник. Та коли всі заспокоїлися, почувся басистий голос Івана: «Я ж тобі казав, що не витримає». Тепер усі поглянули назад і побачили, що завалилася «галерка», змайстрована з металевих діжок і двох драбин, одна з яких, не витримавши навантаження, тріснула. Через деякий час усе стихло, і дехто знову хотів змостити її, але, переживши такий стрес, люди більше не дозволили. А тих хто стояв до самого кінця, де тільки можна було, прозвали «Галерниками». Отже, віддушина, як казали партійці, справді, вдалася, і вони її довго не могли забути.

Вдома про дідову виставу майже не говорили, вже наступного дня все було готовим до від'їзду Марусі. Оглядали невеликий

візок (два метри у довжину і один у ширину) та раділи, що він легкий у ході і добре йде накатом. У спеціально збитий ящик складені були й речі та необхідний у дорозі інструмент: молоток, сокира, моток проволоки, мотузка та все інше. Було там і декілька квачів для відлякування вовків. Залишалося лише просочити їх відпрацьованим машинним маслом — і засіб для оборони готовий.

Що і як робити, батько декілька разів розказав доньці, бо вовки вже більше року всім дошкуляли. Кожної ночі хтось та й ходив на полювання, аби зняти напругу в селі, заодно заробити обіцяну премію — за вбитого вовка давали кілограм борошна, дві пари шкарпеток та брусок мила. Було таке враження, що сюди, дійсно, позбігалися усі вовки з європейської частини Союзу, де все горіло й гуркотіло. Худі, змучені та надзвичайно злі, вони великими зграями блукали вночі довкола сіл, було, і серед білого дня заскакували у двори та нападали на худобу. Боялися люди з ними зустрічатися, особливо в степу, але життя змушувало — поїхали за сіном чи соломою, а тут буран настиг, збилися з дороги, після чого вже нікому невідомо, де їх підстерegli голодні хижаки.

Однак Марусю й це не лякало. Із старого хомута та шматка транспортерної стрічки від комбайна вона пошила шлею для Чита, а з солдатських ременів — віжки. Треба було тільки привчати корову тягти візок. Тепер, радіючи, що була крайня хата, вони щоночі виходили на прогулянки в поле.

Одного вечора зверху на ящик дід поклав пухову перину та теплу ковдру, ще й обв'язав клейонкою, щоб не промочило. У висоту це все було не більше одного метра. Малий Льонька бігав навколо візка та все придивлявся, поки не заплакав. «Для кулемета зовсім місця не лишилося», — розмазував свої сльози брудними рученятами. Ніхто на те не звернув уваги, лише дід спинився біля онука, пригадавши, як майструючи візок, одного разу сказав:

— Це буде будьонівська тачанка.

— А де ж ми візьмемо кулемет? — спитав тоді Льонька.

— Захочеш, то знайдеш. Зараз вони валяються просто на дорозі, треба тільки трохи пошукати, — відповів малому.

— А як його шукати? А як стріляти? — не вгавав онук пізніше. Тоді й вирішили: не пускати Льоньку на вулицю. — Похвалиться хлопцям, а ті розкажуть своїм батькам, і піде по селу чутка, що дід Іван тайкома від усіх майструє бойову колісницю, ще й ховає у хліву кулемет, — пояснював він своїм.

— Дивіться за ним пильніше, аби діло не зірвалося, — просила батьків Маруся, — інакше мені залишиться тільки петлю на шию накинути.

Сказавши таке згрячу, сама налякалася, а піймавши батьків пильний погляд, одразу перейшла на іншу розмову. Боячись його запитань, вона й досі не розповіла про свою головну причину.

Різне міркував батько, дізнавшись про те давно, хотів навіть убити того секретного горе-вояку. Але, розуміючи, що тоді пропаде вся його родина, геть облишив ту затію. Доробляв візок та щодня розповідав онукові: скільки вовків ходило по вулиці, на кого нападали та чию собаку з'їли. Маруся все частіше наполягала та підганяла, а він усе відтягував, бо чим далі, тим дорога здавалася йому все більш небезпечною.

— Ось і прийшов, Льоню, наш довгожданий час, — сказала вона синові одного вечора. — Завтра вранці ми з тобою вирушаємо в дорогу.

— На дідовому візку? — стрепенулося мале, аж оченята заблищали. — З Читою? — кинулося матері на шию та міцно обняло її руками. — А кулемет для тачанки? — зморщило носа та поглянуло на діда.

— По дорозі шукатимеш, — махнув той рукою, аби хлоп'я відчепилося.

Наступного дня, коли у темному небі ще й ранок не зародився, Льонька з мамою вже були на ногах. Маруся поспіхом розчісувала своє довге волосся, а заплівши його в одну косу, виклала навколо голови, ніби збиралася на якісь урочистості. Швиденько одягла сина, який, зрадівши, що не проспав, одразу схопився і був слухняним, як ніколи. Бабуся від безсоння та переживань була майже не при пам'яті. Вона мовчки метушилася по хаті та поглядала на них крізь сльози. Завжди акурат-

но закручене у сивий клубок її волосся сьогодні розтріпалося. Не звертаючи на те уваги, вона все намагалася щось сказати, та тільки з вуст вирвуться перші звуки, як ще сильніше затрусяться плечі.

Дід був внутрішньо зібраний як ніколи, хоча теж погано спав. Багато чого пригадалося цієї ночі. У молоді літа мріяв про одне, а прожив зовсім інше життя, яке його зігнуло, стулило рота та привчило мовчати. Не раз проклинав у собі того раба, яким став, а в іншу хвилину радів, що живий, адже бажання жити завжди перемагало. Цього ранку він тримав зовнішній спокій, ще й іноді гримав на дружину. У півголосу давав останні настанови, і лише руки, які він час від часу незвично складав у один кулак, видавали його внутрішню колотнечу. Дуже шкодував, що підтримав раніше дочку і пообіцяв їй допомогти. Якби знайшов інший вихід — ніколи б на таке не погодився. А ще вважав: це його гріх, станеться щось із ними в дорозі — ніколи собі не простить. Тепер здавалося, легше було вбити гвалтівника і самому лягти в домовину, ніж терпіти таку наругу та душевні муки. Ненавидів себе, однак, дивлячись на дочку, радів її рішучості. Раніше вважав, що до неї перейшов весь його характер, а зараз здавалася вона йому святим створінням, якому сам Бог дає сили, ще й показує дорогу з безвиході.

Маруся цього ранку була радісною: ні страху, ні найменшої тіні хвилювання не знайти на її обличчі, а малий Льонька — веселий, як ніколи. Тому сцена прощання для них не була важкою, на відміну від батьків. «Спаси їх, Господи!» — тільки й чулося від матері. «Бережи їх, Матінко Божа!» — не переставав і батько просити про допомогу.

Пора було рушати. Маруся востаннє поглянула на село, яке спокійно спало, на небо, яке тільки-но почало сіріти, і смикнула за налігач. Разом із Читою вони зробили перші кроки. Бабуся вмить поточилася на діда Івана, а він, підтримуючи її, поспішав хрестити і їхній візок, і дорогу, і їх самих. Проїшовши метрів сто, вона обернулася назад, відчуваючи, що батько з матір'ю так і стоять посеред вулиці. Було ще темно, але дві постаті вона все ж розгледіла. «Плачуть і далі», — видихнула останній смуток та й пішла собі. На душі було неспокійно, але

там народжувалася надія, і, як не дивно, — радість. «Тепер би ні за що не повернулася назад, хіба що в кайданах», — подумала про себе. Хотілося якомога швидше втекти від минулого у вільне життя, таким воно здавалося їй у ту мить. Тому все сильніше тягла свою корівку вперед, бо та, здається, ще не зовсім проринулася.

Невдовзі найглухішими вулицями села їм вдалося добратися до Єруслана, перебратися через той хлюпкий місточок через річку, а коли почало світати, ніким не помічені, вони були вже далеко в степу. Льонька спокійно спав у візку, накрившись ковдрою, а вона так і продовжувала йти пішки. І тільки зніме з рогів налигач, як корова одразу спиняється. Маруся планувала пройти ще трохи, а потім, прилаштувавшись на візку, й собі їхати, навіть гадки не мала, що пошиті віжки в дорозі зовсім не пригодяться. Тепер шкодувала, що так і не змогла привчити до них Читу. А поглянувши на дрібні кроки корівки, лише посмінулась, зрозумівши, що їй іти пішки легше, ніж цій невеликій скотині. То ж знову забігала наперед і тягла корівку за собою, а тій нічого не залишалось, як швидше дибати своїми тонкими ніжками.

Невдовзі Мокроус, коли він ще не прокинувся, залишився осторонь від них. Сподівання, що їх ніхто не побачить, зміцніло, та вони все одно поспішали якомога швидше покинути цей район, де їх ще могли наздогнати. Тепер хотілося навіть бігти, тому, підганяючи свою корівку, вона часто покрикувала. Тільки марно, чотиринога пані, як називав її дід Іван, здивовано поглядала та ще частіше спотикалася. «Нічого, вже багато шляху здолали», — заспокоювала себе Маруся. А розкривши свою карту, одразу насуплювалася, адже то була лише крихітна частинка їхнього шляху. Все ще було попереду — довга дорога і дуже багато пригод. Вона йшла та молила Бога, щоби вони були якомога приємніші.

Першою непередбачуваною пригодою була зустріч Чити з поїздами. І сталася вона якраз там, де до залізниці було рукою подати. Ще тільки гуділа колія, а на корівці вже тремтіла шкіра. Маруся швидко звернула вбік, та далеко відійти не встигла, то ж, коли паровоз порівнявся з ними, обхопила Читу за шию,

намагаючись утримати. Машиніст, за своїми правилами, дав довгий гудок, від якого корова рвонула, мов скажена, потягнувши за собою й Марусю.

— Моя рідненька, моя годувальниця, моя красуня, — нашіптувала корові на вухо, аж поки не показався хвіст потяга. Згодом усе стихло, тільки ненадовго — вдалині вже стукали колеса другого, що йшов у зворотному напрямку. — Бач, такого переляку в тебе вже не було, — раділа Маруся, утримавши корівку цього разу. Згодом корівка радувала її ще більше — зовсім перестала звертати на них увагу. Коли й наближався поїзд, Маруся, на всяк випадок, спиняла свій тарантас, міцніше тримала налігач, але Чита тільки повертала голову в той бік.

— Здається зрозуміла, що то ніякі не чудовиська, а прості ящики на колесах, тобто творіння людських рук. А за своє коротке життя вона не бачила нічого поганого від людей, — пояснила так своєму малому синові.

І вже через декілька днів вони спокійно міряли дорогу вздовж залізниці. Навіть коли від голосного довгого гудка стрепенеться, було, Марусине тіло, корова спокійно перебирає ногами та киває головою. А поїзди, знай, мчали, поспішаючи то в один, то в другий бік, та жоден не проїхав, щоб не включити свої два довгих гудки.

— Це вони попереджають про себе, аби ніхто не вискочив на колію, — знову розказує мати синові, який у дорозі дорослішав прямо на очах. — Заодно вітаються з нами. Серед цього степу не так часто можна зустріти подорожніх, а такі, як ми, — і взагалі не траплялися. Бачиш: машиністи та їхні помічники аж повисовувалися у свої вузькі віконця і махають нам картузами.

— Так то вони раді чи сміються з нас? — перепитувало хлоп'я, наслухавшись материних розповідей.

У відповідь Маруся й сама посміхнулася. І їй було цікаво знати: чи дивуються, з якою настирливістю вони повзуть до фронту, чи просто придивляються та поважають за те, що, нікого не боячись, ідуть собі степом у своїх справах. «Аби тільки не думали, що ми шпигуни чи диверсанти, та не доповіли начальству на станції, а то й таким, як той секретний горе-воєнка», — мала на увазі свого кривдника. Тоді все пропало, не оминати

ні в'язниці, ні сибірського лісоповалу. Не могла звикнути й до поїздів, яким так раділа на початку, думаючи: все ж живі люди. Зараз тільки зачує потяг, як знову сколихне той страх її душу. Помахає їм рукою, а сама подумає: йде собі жінка у своїх справах та дитя з речами на маленькому візку везе. Прямує до рідних від злої свекрухи, де життя стало зовсім нестерпним. Був би чоловік — інша справа, але він на фронті. Та як не тішила себе вигаданим, однак не вірилось, що ніхто не зацікавився такими дивними мандрівниками. Тому щохвилини пильно вдивлялася вперед та часто оглядалася назад — чи не гоняться за нею вершники з Шенталя.

Коли вивчала карту, навіть гадки не було, що доведеться почувати в степу. А пройшовши не так багато, зрозуміла, що помилялася — відстань між селами була велика, і, при їхній швидкості, вони не могли подолати її за один день. Згодом знайшли вихід — заходили в ті села, що були осторонь від дороги. Їх не було на карті, але про них розповідали люди. І все ж десь на півдорозі до Саратова їм довелося пізнати й інше.

Ще коли сонце почало ховатися за обрій, сіріючий степ став навіювати недобрі передчуття, а тільки стемніло, так і з'явилися неподалік мерехтливі вогники вовчих очей. Зачувши небезпеку, корівка затремтіла і наляканими очима стала вдивлятися в темряву. Страх швидко пробрався і в Марусину душу — колотив її з усієї сили, в той час, як погляд уже метався від Чити, до Льоньки, потім до зеленкуватих вогників, які мовчки наближались. Коли ті спинилися неподалік, розмістившись півколом, вона запалила в'язку дров, яку батько прикріпив до тарантаса. І поки вони горіли, був час трохи оговтатися. Але невдовзі густа темрява знову опустилася до землі, а вовче виття стало просто моторошним.

Пригадавши всі батькові настанови, вона почала шукати квачі та масло під периною, на якій спала дитина. А в голові стукало: «Як же врятуватися? Невже все марно? Тільки б Льонька живим залишився. То як же він без мене? І де ті квачі, Господи?!» — шаруділа залізьяками в дідовому сундучку. А знайшовши, довго бігала з палаючим вогнем у руках по тому півколу, за

яким, як і раніше, світилися очі хижаків. «Геть звідси! Геть!» — кричала, не пам'ятаючи себе. І тільки затихне, як знову їхне виття сколихне цей темний степ.

Ця ніч здалася довгою, як вічність. Вже і масло закінчилося, і квачів не було з чого робити, а воно не світало. Спинилася тоді Маруся і закричала щосили: «Борисе!!! Де ти!!!» Здалося, що й вовки замовкли, які в темряві знову підходили все ближче. «Братики рідні, і ви тату й мамо! Прийдіть на допомогу!» — просила і їх. А коли й те не допомогло, з її вуст саме вирвалося: «Врятуй мене, Господи! Врятуй!!!» Простягнувши руки до неба, вона вперше просила його. Хотіла ще й до Матінки Божої докричатися, але горло ніби хто перев'язав колючою проволокою. Хрипіла і кашляла, поки зрозуміла, що її голос пропав. Від внутрішньої колотнечі губи почали шепотіти молитву, яку щоранку і щовечора читала її мати: «Отче наш...» Доказавши до кінця, вона починала знову. А після третього разу помітила, що одна пара зеленкуватих очей почала наближатися до неї. «Невже доведеться залишити їм Читу? — піймала ту думку і налякалася. — Залишити на розтерзання, щоб самим утекти?! — аж волосся на голові заворушилося. — Ні, не можна, без її молока не добратися в Україну», — поспішала рвати на собі одяг, робити нові квачі та мочати їх у масло. — Прощайте мамо, і ви — таточку, — шепотіла з відчаю. — Так хотілося втекти від того мерзотника, тільки мабуть не вийде... — вже уявляла, як хижаки гризуть їхні кістки. — Борисе! Де ти? Ти ж обіцяв захищати свою дитину! Тож захисти! — просила і його. — Я ж тебе все життя любила, навіть тоді, коли говорила зовсім протилежне, — зізналася сама собі в таку скрутну хвилину. — Хоча що тобі до нас. Ти ж зозуля...» Вона стояла, опустивши руки, як роблять приречені — ні крику, ні квачів, навіть страх кудись подівся. Лише очі сліdkували за тими двома зеленкуватими вогниками, які тепер були зовсім недалеко. «Вожак, — промайнуло в Марусиній голові. Ноги її затерпли, а хтось за плечима наказував їй триматися. Розуміла й сама, що на лежачого вовки одразу кинуться, то ж з останніх сил намагалася встати. Та коли хижак спинився і сів кроків за десять від неї, одразу позадкувала до тарантасу і схопилася за голоблю. «Самка, — Маруся не знала, як вона те

відчула, але не помилилася. — Мабуть сама вирішила розібратися, не проста ж здобич перед ними, чи просто з цікавості, — кидалася в здогадах. — Я додому повертаюся, тікаю від страшного мерзотника, — заговорила, як колись з верблюдами. — Він страшніший за звіра, — сама не спускала погляду з тих зеленкуватих очей. — Рвав на мені одяг, кусав груди до болю... — пригадала й таке, поки вовчиця її слухала. — І що буде, коли про те дізнається Борис? Він мене не зрозуміє. А я, хоч і сердита на нього, з серця викинути не можу... — зеленкуваті очі уважно дивилися, і ні звуку. — Спаси мене! — зірвалося з її вуст. — Ти можеш це зробити — аж руки на грудях схрестила. — Мені треба самій дійти і сина врятувати — маленького хлопчика, який ще так мало прожив на цьому світі, — тепер Маруся сама ловила її погляд, який, здалося, став зовсім теплим. — А я віддячу тобі, — вже й на думці не було, що вона на неї кинеється, чи дасть команду своїй зграї. — Шукай мене, коли тобі сутужно буде, і я ніколи не відмовлю», — обіцяла, неначе приятельці. А коли вовчиця, опустивши голову, повільно пішла від неї, Маруся знову стрепенулася. — Якщо голодні, можуть і не послухати», — думала про ту зграю, яка у темряві і досі блискала очима.

Сама стояла, мов укопана — знову страх почав пробиратися в її душу. Чи довго так було, чи тільки здалося, вона не знала. Отямилась лише тоді, коли темрява почала сіріти. А вже як вовки почали віддалятися, дивилася їм у слід і дякувала вовчиці. «Спасибі тобі, мабуть і ти розумієш людську мову, — в тому навіть не сумнівалася. — Бачиш, люди мене виштовхали в цей страшний степ, а ти мене спа-сла...» — схопилася за голову, бо здалося, що й волосся дибки стало.

Повністю прийшла в себе лише на світанку. Після нічної напруги тіло стало таким слабким, неначе його цілу ніч били ціпами. Вона впала на землю і довго плакала.

— Це ти в усьому винен, це ти... — знову звинувачувала свого Бориса. — Поки їздиш та медсестер обнімаєш, я мало життя не лишилася. Хоча б сина свого пожалів, коли я тобі зовсім не люба, — виривалося з вуст та понеслося ранішнім степом. — Правда, ти ж — зозуля, — ніяк вона не могла забути колись почуте.

Хотілося їй далі його лаяти, навіть лупцювати кулаками, і вона біла ними по землі до болю. Знесилившись, затихла, але ще якийсь час сиділа, неначе закам'янівши. Коли почало сходити сонце, встала й вона. Ледве зробила один крок, потім другий — ноги зовсім не слухалися. В цю мить вона скидалася на стареньку напівзігнуту жінку, яка не ходить, а повільно дигає. Та коли сонячні промені блиснули на її довгому волоссі, і їй здалося, що воно сиве, неначе хтось струсонув її за плечі. Швидко дістала зі свого сундучка маленьке дзеркальце, пильно вдивлялася в нього, поки не зітхнула полегшено. Тоді й почала дойти Читу, бо прокинувся її Льонька і просив їсти. Та й сама вкрай ослабла, переживши вовчу осаду, то ж поснідавши теплим молоком, дала малому в руки налигач і сказала:

— Йди, синку, прямо і нікуди не звертай. Як буде гора, розбудиш мене.

Не знаючи нічого про те, що було вночі, її Льонька гордо крокував перед корівкою, в той час як Маруся силкувалася заснути. Все ж сон не йшов. Ще крутилася перед очима та страшна ніч, і вона гадала: чому вовча зграя вела себе так невпевнено? Розповідаючи про це в наступному селі, де спинилися переночувати, чула різне:

— Не голодні були, інакше кинулися б одразу, — говорив один чоловік.

— Та ні, порятували своїм гуркотом потяги, які без кінця неслися як в одну, так і в іншу сторону, — доводив інший. — До того ж, побачивши в степу вогні, машиністи давали довгі гудки, лякаючи хижаків.

— Голодний вовк такого гуркоту не боїться, то вогонь від дров та квачів тримав їх у постійній напрузі, — стверджував третій.

— Бога вона покликала, телепні старі, — аж присідала баба Варка, у дворі якої Маруся прив'язала свою Читу. — Коли дивитися вовку в очі і читати Отченаш, він ніколи не кинеється.

Переслухавши все, вона зрозуміла, що кожен з них мав частину правди. Все ж залишилась при своїй думці: порятувала її вовчиця, з якою в неї була непроста розмова. Дивно тільки — як не намагалася Маруся про те розказати, але вуста мовчали,

неначе та самка щось зробила, аби про їхню розмову ніхто не взнав.

Збираючись у дорогу наступного дня, вона причепила до свого тарантаса замість однієї, дві в'язанки дров. А Льонька отримав нове завдання — підбирати біля дороги все, що може горіти.

— Якщо замерзнемо вночі, буде чим погрітися, — пояснила йому, змовчавши про небезпеку.

Після того доводилося ще не раз ночувати в тому ж районі. В такі ночі вона не спала, тримаючи в руках квачі та сірники аж до ранку, та знову раділа, що їхня дорога недалеко відходила в степ від залізниці, адже і в тому був їхній порятунок.

Одного разу, виїхавши раніше, не стала будити малого, який вранці завжди спав дуже солодко. Льонька виліз з-під ватяної ковдри, коли їхній візок уже котився по битому шляху. Було тепло і сонячно. Та ось неподалік над невеликим лісом з'явився літак, щойно відірвавшись від землі, він летів мало не торкаючись верхівок дерев. Маруся схопила Читу за шию, бо ще хвилина — і він буде над ними. Не поспішаючи набирати висоту, літак пронісся так низько, що Льонька зміг розгледіти брудний низ і самого пілота, який, посміхаючись, махав їм рукою. Вона ж і не глянула на нього, бо їхня корівка з переляку рвонула прямо в кювет, перекинувши візок догори колесами.

Від несподіванки Маруся завмерла на місці, тримаючи в руках поламану голоблю. Але то була лише коротка мить розгубленості — за хвилину, в розкиданих по землі пожитках, вона вже шукала свого Льоньку. Помітивши його перелякані оченята, які виглядали з-під перини, раділа, що й цього разу все обійшлося. Лише сама шкутильгала, навіть не відчула, коли ж це чотиринога перелякана пані на неї наступила. Все ж подалась і до Чити, яка стояла метрів за сто, спокійно спостерігаючи за панікою.

Цього ранку Маруся довго возилася з ремонтом візка, але згодом невеличкі колеса їхнього тарантаса знову закрутилися по дорозі. Якраз у цей час високо в небі над ними вдруге пролетів той самий літак. Ображена, вона посварилася на нього

пальцем, а він, помітивши їх, у відповідь заколихав крилами. Корівка ніби й не чула того гуркоту, йшла спокійно, чиркаючи об землю уламком голоблі. Льонька ж махав пілотові руками і кричав з усієї сили. Невдовзі стало зрозумілим, що їхньому візку необхідний більш серйозний ремонт, і вони ледве дотягли до найближчого села, де своїм чудернацьким виглядом справили неймовірне враження на його жителів.

— І звідки такі могли взятися? — дивувалися люди, ніколи не бачивши тут такого. А взнавши, що молода мати з дитиною тримає путь в Україну, заохали:

— Господи! Там же війна йде!

На що Маруся впевнено відповіла:

— Нічого, поки ми дійдемо, то й війна закінчиться!

— Ото бідова! Тільки не зізнається: звідки ж вона.

Марусю з її дитям люди приймали з усією душею, а вона уникала конкретних розмов, боячись залишити за собою сліди та свідків. Не питав нічого лише неговіркий дід Омелько, який зробив їм нову голоблю без жодного сучка.

Думала вона про свою правду, коли лягла спати, не про кривдника звичайно, а про інше. Давно все прорахувавши, визначила, коли їх стануть розшукувати. Впевнена була — далеко нікому не захочеться їхати, хіба що горе-воєнка дасть команду гнатися до самої України. «Ні, ти не станеш того робити, — Маруся інколи розмовляла з ним. — Ти знаєш, що у відчаї я все розкажу, а потім — що буде. Лякав мене Сибіром, а він і по тобі плаче. Бач, страшно? — отримувала від тієї розмови неабияке полегшення. — То ти з жінками такий сміливий, а насправді — боягуз». Були хвилини, коли їй здавалося, що вона набагато сильніша і сміливіша за нього, а потім знову навпаки, тому й досі весь час була напеготові.

Але то ввечері, а вранці, намастивши свою ногу йодом та перев'язавши туго хустиною, знову вирушила в дорогу. Ще далеко за село бігли за чудернацьким візком діти, а вона, спиняючись час від часу, умовляла їх повернутися. Та невдовзі тарантас уже наближався до Волги. Взнавши, що в районі Саратова через річку був єдиний міст, та й той залізничний, вперше відчула, що потрапила у справжню пастку. В Шенталі про те не стала

розпитувати, аби не викликати підозри, тепер же була впевнена — все одно не знала б правди, адже нікому й у голову не могло прийти, що всі мости, крім одного, зірвані не ворогом, а своїми ж таки.

Тільки що б не трапилося, а назад для неї дороги не було. Зараз, усе передумавши, прямувала до Волги з острахом. Тільки-но наблизилась, як одразу опинилася в багатотисячній юрбі солдат, які щільним кільцем обступили їхній екіпаж.

— Що там таке? — цікавилися задні, намагаючись і собі дізнатися.

— Баба з коровою, та ще й з дитиною, — повідомляли передні.

— Дайте поглянути, — дехто, штовхаючись, пробирався через те щільне кільце. Маруся дивилася налякано, а відповідала неохоче, не могла й передбачити, чим усе закінчиться. Боялася проговоритися, і знову городила про злу свекруху. Спасла її команда: закінчуємо вантажити баржу! І потяглися до неї автомашини та гармати. Звісно, за Марусю та її дивний тарантас всі швидко забули, тільки ненадовго, бо скоро вони знову були в центрі уваги. Їй нічого не залишалось, як проситися й собі на ту баржу, аби потрапити на другий берег.

— Заберіть і нас, браточки, — мало не плакала.

У відповідь солдати лише посміхалися, пригощаючи Читу сухарями та цукром.

Здавалося, вони й не збиралися нічого робити, їм просто хотілося якнайдовше постояти тут та поговорити з молодою жінкою. Хтось свою наречену пригадав, а комусь, може, запахло рідною домівкою. Якраз у такий час почувся голос немолодого офіцера:

— Что за базар? Что за галдъож? Почему стоим? — не договоривши, він спинився навпроти них. — Это еще что такое? — суворо поглянув, але, побачивши налякану матір та її дитя, швидко збавив тон.

— Та ось, товаришу майор, жінка повертається в Україну, — доповів один із них.

— На етом, что лі? — показав на маленьку корівку та голосно засміявся.

— Та їй, товаришу майор, тут і залишилась якась тисяча кілометрів, от тільки б на той берег перебраться, — не замовкав їхній захисник. Але й комендант переправи був не ликом шитий, він наперед знав, що буде далі.

— І не вздумайте! — кричав щосили.

— Да тов... — хотів знову щось сказати той сміливець у пілотці.

— Разговорчікі! — спинив його на пів слові.

— Та я ж хочу сказати, що в неї листи з фронту, товаришу майор! — не побоявся й наперед забігти. Сам навіть не здогадувався, що це — хід козирною картою, після чого до їхньої розмови приєднався ще один з орденом Слави на гімнастерці:

— Що ж це виходить, товариші, ми тут гинемо, кров свою проливаємо, а допомогти нашим Марусям повернутися на рідну землю, не можемо? Для чого ж тоді її звільняємо?

На це навіть у коменданта не знайшлося слів. Пробурчавши собі під носа:

— Ви мене под трибунал подставите, — витер хустиною обличчя, а потім махнув рукою, — чорт с вами, грузіте.

Затихли солдати, які весь час просили його, перевіривши всю увагу на жінку та її візок.

— Звати тебе як? — спитали в неї.

— Маруся, — відповіла вона та засоромилась одразу, бо дружний сміх розкотився по всьому великому натовпу.

— Ти знав, як її?... Ото по-ро-да!!! — посміхаючись, сварився пальцем підстаркуватий солдат майже перед носом того власника ордена Слави.

— Та ви що, хлопці! Їй-богу, не знав! — божився герой, дивуючись і собі. — Невже вгадав? Чи, може, вона жартує? — поглянув на жінку.

Серед того сміху почувся тоненький голосок малого Льоньки, який ще не злазив із воза, боячись, що його тут затопчуть.

— Вона насправді Маруся, — сказав і засоромився.

— Виходить, вгадав, дитина ж, хлопці, не збреше, — широкою долонею погладив малого по голівці. — Як же тебе звати? — заглянув у його очі.

— Леонід Борисович, — гордо відповіло хлоп'я, а задивившись на ордени та медалі, які блищали на грудях солдата, аж очима закліпав. — Мій тато теж з такими прийде, — сказав голосно і посміхнувся, зрозумівши, що не люблять вони хнюпиків, самі весь час жартують, тепер і він завжди таким буде.

— І звідки ти такий цікавий узявся? — спитав їхній захисник.

— З Полтавщини ми, — відповіла за нього мати, все тримаючи свою Читу.

— Галушка полтавська!!! — закричали хором та знову засміялися.

— Не галушка, а козак. І дід у мене козак, і його батько козак, — вигукнув сердито Льонька.

— Ти диви який! Мабуть насправді козак. Не зліть його, хлопці, а то на капусту порубає, — сміявся підстаркуватий. — А їсти хочеш? — придивлявся до хлопця з якоюсь особливою батьківською любов'ю.

— Ага, — кивнувши головою, малий ковтнув слину, бо, крім молока, йому давно вже нічого не перепало.

— Вантажся, а я тобі зараз щось та й дістану, — пообіцявши, зник у натовпі.

Переправа являла собою дві баржі, одна — плавзасіб, друга — буксир. Солдати, підхопивши візок на плечі, поставили його на вільне місце між баржами, а випряжену корову Маруся намагалася сама затягти туди на налігачі. Баржі злегка погойдувалися, від чого Чита почала впиратися, потім, широко розставивши ноги стала мукати і пускати під лоба свої перелякані булькаті очі. Солдати легенько підштовхнули її, а вона, зробивши декілька невпевнених кроків, задрала хвіст і заляпала своїми вонючими «оладками». Ніхто навіть не засміявся, щоб не помітило начальство. Вмить де й узялося відро з мотузкою, і все було змито просто в річку. Жартувати почали тільки тоді, коли відпливли. А Маруся, аж розчервонілася від сорому за свою корову.

— Чого в житті не буває! Подумаєш! — заспокоювали її солдати.

Вони гладили корівку та із рук у руки передавали малого, аби хоч трохи потримати хлопчину. Коли черга дійшла до най-

вищого на зріст солдата, Льонька побачив у далині місто і закричав:

— Мамо! Он і Саратов, що в тебе на карті!

Вона смикала його за ногу, знову боячись, що їх визнають якимись диверсантами. Але на це ніхто не звернув уваги. Приставши до берега, солдати винесли візок на руках, запрягли Читу та й попрощалися. Тільки зараз Маруся поглянула на дорогу і замерла — попереду був дуже крутий підйом, який їм не здолати. Здогадавшись, на поміч знову поспішили молоді солдати:

— За поцілунок такої красивої жінки віднесемо на будь-яку гору, — жартували вони. Ще не доказавши, шість чоловік схопили їхній тарантас з усіх боків, а Читі нічого не залишалось, як повагом перебирати своїми ратичками. На горі хлопці по черзі підставляли Марусі свої щоки і, отримавши часточку домашнього тепла, почувалися дуже щасливими.

— Згодні тягти ваш візок до самої України навіть без корови, — жартували наостанок.

— Зачекайте! — кричав, наздоганяючи, батько Трохим, як його тут називали. — Тримай, — поклав Льоньці на коліна вузлик із сухарями та консервами. — Щоб не захляв зовсім, бо далі, брате, і корові пастися ніде буде — що не вигоріло, те витоптали. Та гляди, щоб фронт не наздогнав, — наставляв мало. — І несе вас додому в таку лиху годину! — хотілося йому виляяти цю жінку, але він лише похитав головою.

— Молодець баба! — закричали інші. — До побачення, Марусю! — ще довго чулися їхні голоси, які опускалися все нижче й нижче. — Бережи козака свого — галушку полтавську! — останнім донеслося вже з самого низу.

Малому Льоньці запам'яталася височенна круча, з якої навіть боявся глянути вниз, все ж наважився, адже біля підніжжя солдати махали їм пілотками. Він був дуже щасливий, шкодував тільки за друзями, яким би з радістю розказав все побачене і пережите, яке розпирало його дитячі груди.

Маруся, дуже вражена солдатською ширістю і якоюсь особливою теплою, ще довго стояла на тій кручі. Дивилася на баржу, на Волгу і на безкінечні простори за нею. Її серце співало,

а за плечима ніби виростили крила, так би й злетіла чайкою над водою.

— Я вільна! Я вільна! Я віль-на!!! — розлігся її радісний крик над водою.

— Мамо, ти чого? — завмерло хлоп'я.

— Тепер нас ніхто не наздожене. Ми дістанемося до своєї України! — вона обняла сина і плакала на радощах. — Сашко, Микола, Льоха, Євстахій, Лука, Митрофан! — повторювала імена бійців та цілувала Льоньку. — Щастя вам, хлопці! Палило сонце над головою, парувала земля після недавнього дощу, пахла різнотрав'ям, а вона, вдихаючи на повні груди, не могла надивитися — так гарно було довкола неї. І зовсім не вірилося, що недалеко стріляють і вбивають.

— Борисе! Я збережу нашого сина, чого б це мені не коштувало, — обіцяла йому роззираючись довкола. Цього разу їй не хотілося обзивати його зозулею. — А якщо мені не пощастить, то ти його забери і вирости, — наказувала неголосно, — та все одно налякалася своїх слів. — Чому це я його прошу, є рідні бабуся і дідусь... А якщо й вони не повернуться з тієї евакуації, — вона й про таке інколи думала. — Ну, тоді ти, Борисе... — і тут не договорила, розуміючи, що навіть у співака на фронті багато загроз.

Невдовзі, розвернувши потерту карту, пальцем водила по майбутній дорозі. А Льонька тим часом із задоволенням хрумав сухарі та все озирався назад.

— Попереду ще десять річок, — повідомила йому, ховаючи карту в свою сумочку.

— А фронт наздоженемо? — запитав він серйозно, бо, незважаючи на застереження, йому дуже хотілося побачити справжню війну.

— Там і без тебе обійдуться, — смикнула за налигач та посьміхнулася. — Вперед! — скомандувала корівці.

І знову степ, Чита монотонно перебирала своїми ратицями, Маруся йшла мовчки, а Льонька, наївшись сухарів, співав на возі:

*Вставай страна огромная,
Вставай на смертний бой.*

Навчившись ще раніше від свого діда, він голосно виводив кожну ноту. А їй здавалося, що співає цілий хор, точнісінько, як по радіо в Шенталі. І встають люди, ними заповнені всі поля і балки, вони йдуть на ворога. «Перемога за нами! Перемога за нами! — шепотіли їй уста. — По-іншому й бути не може», — чи так вона вірила, чи так їй хотілося. «А як же горе-вояка, — неначе хтось нагадував про нього. — Я все знаю, від мене нічого не сховаєш», — натякав на свою обізнаність. Вона й тепер нічого не відповіла, її думки про справедливість плуталися, тому у відповідь лише важко зітхнула. Думала і про Бориса, навіть здавалося, що він іде поряд. Вона ще не розповіла йому про секретного горе-вояку, але точно знає, що те зізнання його засмутить. Пригадалися їй слова одного діда в селі: «Ой-йой, дівко! Далеко зібралася та чи дійдеш? — то на неї поглядав, то на дорогу — щось зважував. — На війні інакше й не буває — кожен стріляє у свого ворога, а жінок гвалтують як одні, так і другі, — хитав гловою. — Тільки як з тим жити потім? — відвів погляд та крутив гудзика на старому піджаку. — Мабуть треба про все забути, так кажуть у моєму селі». Залізли ті слова в її душу, та так там засіли, що й досі не збиралися звідти.

— Мамо, а що б сказав татко, аби оце нас побачив? — крикнув Льонька з возу.

Здивована Маруся аж спинилася.

— Не знаю. Мабуть кинувся б нас цілувати. І чому це ти про нього згадав? — придивлялася до малого.

— Бабуся казала: коли думатимеш, його й куля не візьме. А я ж хочу, щоб він з війни повернувся, — почало мале терти свої очі.

— Не плач, чує моє серце — ми ще побачимось.

* * *

Заїхавши в село, у першої жінки, що вийшла з двору, спитали дорогу на Балашов.

— Яка дорога! Вечір скоро, а наступне авіація розбила. Спійняйтеся в мене, — ще не почувши відповідь, стала відчиняти ворота. — Тільки в хату заходьте, на вулиці вночі вас танками задавлять. Сьогодні колону велику гнатимуть на Курськ, — пояснила, що чула від інших людей.

— Ні, ми у дворі будемо, тут улітку не гірше.

Ще стояла біля них баба Текля, щось розказувала, а вони, тільки вкрилися своєю периною, як одразу й заснули. Так стомлювалися за довгий літній день, що спати на маленькому, на перший погляд незручному візку, було просто раєм. Спала неподалік і Чита, умостившись на землі. Але не пройшов і перший сон, як загуркотіло навкруги, навіть не зрозуміти: на землі це чи на небі. Той гуркіт швидко наближався, і вже невдовзі на дорозі з'явилися перші танки, які один за одним гуркотіли повз їхній двір, поспішаючи на фронт. А обабіч пішки йшли тисячі солдат. Такої кількості важкої техніки і люду вони ще не бачили. Маруся кинулася прив'язувати свою корівку, а потім до останнього тримала її за шию, бо вона знову тремтіла.

— Мамо, це фронт? — швидко зіскачівши з візка, Льонька сховався за її спідницею.

— Це вони тільки туди йдуть, — відповіла йому на саме вухо, а потім повторила, може, і через годину, коли все почало стихати.

— Тоді я не хочу на фронт, — бурмотіло хлоп'я, знову вмощуючись на своєму маленькому візку.

Коли за селом тільки-но почало підніматися сонце, він прокинувся. Якраз у такий час Маруся, подоївши корівку, завжди будила його пити молоко, після чого знову виїжджала на дорогу, а він далі спав, скільки йому хотілося. Цього ранку все було як і раніше — мати гладила й цілувала Читу, розмовляла з нею, поки доїла, а потім поїла молоком свого сина, ще й тітку Теклю замість плати за квартирування. Водночас хвалилася, що не було за їхню подорож жодного випадку, щоб їх не пустили на ночівлю. Запрошували і до хати, але їм спокійніше у дворі, навіть під двором, адже вони, мов зіницю ока, беруть свою чотириногу подругу. Так і звикли ночувати під зорями.

— Я й сама, доню, здогадалася. Тільки страшно мені за вас. У наших краях ніхто нікуди не йде і не їде, всі вдома, частіше в погребі. Хоча й там не сховатися іншим разом, усе ж спокійніше, ніж у дорозі. Може б, спинилася в мене, я ж не вредна, — боялася баба Текля самоти.

Тепер їхня дорога йшла слідом за фронтом, а місцями вони навіть випереджали його, долаючи за день не менше двадцяти кілометрів.

— Солдатам доводиться копати окопи та відступати, а ми тільки вперед просуваємось, — повторював Льонька мамині слова, вдивляючись у далечінь. Тільки наздоганяти фронт, більше не мав бажання.

— Мамо, давай спинимося в цьому селі, — часом просило хлоп'я, побачивши вцілілі хати та двори. Коли вона мовчала, воно жалісно додавало: — Їсти дуже хочеться.

Було, що й на те вона не відповідала, потай витирала сльози, яких він ніколи не бачив. А він то скімлив тоненько, то хлипав — так його мучив голод, адже Чита все менше давала молока.

Сухарі, якими раніше обідали, тепер лише згадував. Було, в селі на молоко щось та й виміняють із харчів, бо корів у людей майже не залишилося. Інколи заробляли, спинившись на цілий день. Маруся діставала свою швейну машинку «Зінгер», яку везла в сундуку, і обшивала місцевих жінок. Нових тканин майже ні в кого не було, то ж частіше просили перелицювати дещо із старого. Кращим матеріалом вважалося німецьке шинельне сукно. Де його брали, вона так і не довідалась, але не проти була придбати й собі, бо з нього виходили хороші пальта. Розплачувалися хто чим міг — склянкою пшона, квасолею, декількома картоплинами, а то й гарбузом для каші. Поки мати шила, Льонька встигав поганяти по селу з місцевою малечою та понарозказувати їм правди і неправди про свою подорож.

Одного разу, проїжджаючи повз колгоспне поле, вони спинилися і зірвали декілька головок соняшнику. Одну Маруся надломилася і на ходу годувала Читу, іншу скуб Льонька, намагаючись далеко плювати лушпиння. Все було спокійно, кругом

стояла тиша — ні вітру, ні живої душі... Але то тільки так здавалося, адже всі поля охоронялися. На картопляному полі, де вона вирвала декілька кущів, мов із-під землі виріс вузькоокий «син степу» в шинелі і з гвинтівкою в руках. Він чистою російською мовою скомандував:

— Рукі вверх!

Зі страху Маруся стала проситися, але солдати азійського походження — найкращі охоронці й вартові — помруть, а наказ виконають, тому вони під конвоєм поїхали в комендатуру. Спинилися біля будинку з ганком та червоним прапором. Малий Льонька сидів на возі, мов закам'янілий, лише наляканими очима провів матір, коли її повели до коменданта. Після того скривився і закліпав в'язми. Йому хотілося заплакати, але він стримався, бо до їхнього тарантаса все ближче підходили люди, аби краще розгледіти.

Брудними босими ногами Маруся несміло переступила поріг, а побачивши за столом військового та зустрівшись очима з його холодним поглядом, і зовсім розгубилася. А коли, після розповіді сторожа, він почав лякати трибуналом, вона гірко заплакала. Тільки й це не розчулило його холодне серце, не звертаючи уваги, він мовчки роздивлявся її документи: паспорт, диплом, армійські трикутники — листи з фронту від Бориса. Та раптом щось змінилося в його обличчі, воно стало не таким байдужим, а погляд набагато теплішим.

— То де ж твоя картопля? — спитав, уже посміхаючись.

— Нема, — то піднімала, то опускала плечі. — Я не встигла її забрати. Та й вирила всього два кущі, дитина їсти просила, — витирала свої сльози.

— Нема картоплі, то нема і злочину, — промовив таким тоном, неначе вони були давніми знайомими. — Ось що, дорогий, — звернувся до старшини, який теж заглянув до начальника на розбори, — видай біженці з дитиною буханець білого хліба і пару банок консерви. Не їхати ж їм далі голодними.

Старшина вмить зник і все виконав. І вже через декілька хвилин Маруся з величезною хлібиною та пакунком продуктів спускалася з ганку. На її обличчі була щаслива посмішка, а комендант із суворим обличчям допомагав їй зійти сходами. Від-

тоді у сумочці для документів на першому місці завжди лежали солдатські трикутнички, які одразу мали кидатися в очі кожному перевіряючому. Їй стала зрозумілою проста істина, яка раніше навіть не приходила в голову — солдатська солідарність буває вищою за будь-які обставини.

Залишивши село, вони одразу спинилися і почали розв'язувати свій пакунок. Давно не було в них такого смачного обіду, і вона дякувала тому охоронцю, який їх затримав. Дякувала і Борисові за солдатські трикутнички, які їх порятували. Мабуть і Льонька про те думав, бо наївшись досхочу, він спитав:

— То, може, одразу татові напишемо?

— Обов'язково, тільки трохи пізніше.

Йдучи далі, Маруся довго дивувалася Божому промыслу, як любила казати в таких випадках її мати. Ті листи з фронту вона забрала з собою, сама не знаючи для чого, адже відповідати на них не збиралася. Та якби й захотіла, все одно не написала б, аби по штемпелю не визначили їхній маршрут.

А невдовзі, спинившись на короткий перепочинок, вона сіла на зелений моріжок і вперше за всю дорогу, почала їх перечитувати. То кліпала в'ями, то посміхалася, а дочитавши повторила головне: «Прости...» Довго вдивлялася те слово, поки сама проказала: «Прости й ти мене. І чого раніше було не сказати один одному такі слова», — складала їх та дивувалася. Почуття в душі знову стало щемливим, і вона не могла уявити, як же вони зустрінуться. Здавалося, що будуть просто знайомими, говоритимуть про різне, тільки не про кохання. — А як прийде ніч? — комусь так кортіло про все дізнатися. — Ні, я не зможу лягти з ним в одне ліжко. Я й досі відчуваю на собі ті цупкі руки гвалтівника, — як не важко було зізнатися, але вона говорила правду. — Якби того не сталося... Якби не сталося...»

Знову дорога... А попереду — Саратов, Балашов, Воронеж, де вони по понтонному мосту, капітальний і тут був зірваний, переправилися через Дон. На в'їзді й на виїзді, як і годиться, перевіряли їхні документи.

— Ти трикутнички татові покажи, — нагадував Льонька з воза. На що вартові лише посміхалися, зрозумівши, що війна та довга дорога навчили і малого хитрувати.

Та невдовзі їхнє життя на колесах різко змінилося. Чим далі, тим усе гірше ставало з продуктами. А коли ввійшли в район недавніх бойових дій, зрозуміли, що може дійти і до справжнього голоду, адже своїх запасів уже не було, а в населення, яке опинилося в епіцентрі великих подій, давно все забрали. «Що робити?» — крутилося на думці. І назад повертати не збиралася, і вперед іти було боязно, вже й зараз не так часто траплялася зелена трава, і їхня Чита теж була голодною.

— Чи далеко до фронту? — часто питала в місцевих жителів.

— Близько, — щоразу чула таку відповідь. — Наші то наступають, то знову відступають, а чим все закінчиться, одному Богу відомо, — розводили люди руками.

Всіх переслухавши, вона пішла далі, але з того часу все частіше мучили сумніви: чи добереться до своєї України? Йшла, опустивши голову та силкувалася пригадати, де вони зустріли перший підбитий танк чи спалене село. Тільки марно напружувала свою пам'ять, тепер це було на кожному кроці. Від того вона давно вже не співала, а Льонька рідко коли розмовляв, лише мовчки крутив головою та запам'ятовував побачене.

Одного дня, збираючись трохи перепочити, зовсім недалеко Маруся побачила невеликий ставок. Давно не мившись, одразу завернула до нього свою Читу. А переконавшись, що вода там чиста і ніде не видно жодної живої душі, зайшла туди прямо в одязі. Здавалося, ніколи в житті від купання не отримувала такої насолоди, як зараз. Помивши тут і свого сина, посадила його на березі обсихати, а сама пішла шукати якусь одежину. Декілька разів переглянула свої пожитки та, не знайшовши нічого чистого, крім зовсім новенького плаття, яке пошила в Шенталі, аби мати гарний вигляд у школі, нарядилася за тарантасом, і знову пішла до води мити ноги. Чомусь з'явилося велике бажання ще й приміряти свої модельні «туфлі-лодочки», які вона взувала єдиний раз — перед від'їздом в евакуацію, виглядаючи на вокзалі свого коханого. Ледве надівши їх на свої зранені ноги, оглянула себе з великим задоволенням, ще й покрутила

плечима, вихваляючись перед вербами та лозами. Не довго думаючи, підняла поділ плаття і показала їм свої стрункі ноги. Вимите обличчя підставила теплому вітру, який не дув, а приємно пестив. «Сама знаю, що гарна», — подумала у відповідь на його залицяння. Відчула себе легкою, молодою і, на диво, зовсім не виснаженою. Рука потяглася до сіруватого піску, який неначе хто розтрусив понад берегом. Провела одну лінію, другу і задумалась. А потім швидко стала малювати обличчя свого Бориса.

— Ось такий — трохи продовгуватий овал, зеленкуваті очі, — коментувала намальоване, — майже чорні брови, правильні і рівні, більше схожі на жіночі. Ніс, ніби в якогось грека, трохи тонкуваті губи, неглибока ямочка на бороді, високий і прямий лоб, темно-русе задиркувате волосся на чубі і трохи запалі щоки, — виводила то уламком палиці по піску, то рукою, кожного разу придивляючись до нього все пильніше. Коли все було закінчено, швидко встала, піймавши в тому малюнку живий його погляд. Здавалося, ось-ось візьме й заговорить, або наблизиться та поцілує її вуста. Від такого відчуття заколотилося серце та так, що й дихати стало важко.

— Ти мене зрадив! Це ти в усьому винен. Якби ти так не зробив, усе було б по-іншому. А я так тебе кохала... — заплакала, докоряючи, забувши навіть про свого сина, який аж завмер поряд. Він з великим здивуванням дивився на малюнок, ніби на батькову фотокартку. — Немає тебе в моєму житті! Чуєш? Більше немає! — впала на коліна і швидкими рухами стерла все намальоване.

— Для чого ти так зробила? — лупцював Льонька маленькими кулачками по її зігнутій спині. — Для чого? — кричав не своїм голосом. — Я скучив за ним. Хотів хоч надивитися, — розмазував по щоках свої сльози.

Все ж скоро вони помирилися. Вона знову стала тією бойовою і сміливою жінкою, а він слухняним у дорозі сином. Умостивши його на візку та сховавши свої модні «лодочки» в сундук, Маруся повела свою Читу далі, уявляючи зелену Полтавщину, село Климову Балку, школу, куди поспішала кожного ранку, і своїх учнів. Йдучи, картала себе за те, що сама собі нагадала про Бориса. А душа мліла, спогади зринали і зринали, і не було

їм цього дня ні кінця, ні краю. Бач, а я думала, що при зустрічі нам не буде про що й говорити, — дивувалася своїм почуттям, які хтозна де й ховалися. А перед очима так і стояв намальований портрет.

Все відійшло тільки тоді, коли сонце почало хилитися на захід, а села, де б переночувати, ще й видно не було. Зайшовши в ліс та пройнявшись якоюсь тривогою, вона дістала свою, вже добряче затерту, карту і почала уважно вдивлятися. В цей час почувся тріск за деревами і вона, обімлівши, одразу підняла голову. Побачивши неподалік радянського солдата, зраділа, але й кроку не зробила, бо з кожним днем усе більше боялася полону.

— Не лякайся, молодице, — сказав він голосно. — Свій я, не німець. Хоча тут і німця можна зустріти в нашій формі. А я був бійцем Червоної армії, тепер партизан, — розповідаючи, підходив ближче. — Правду кажу? — підморгнув малому хлопчині, який розглядав його з великою цікавістю.

— То ти від німців тікав? — спитало одразу мале з воза, не даючи матері й слова сказати.

— Таке скажеш, — почав, мов із дорослим. — І бив їх, і оборонявся, і в полон не раз потрапляв, було, й тікав звідти. А потім знову на фронт. Ось так і воюю, друже, — посміхнувся до Льоньки, як до рідного сина. — П'ять років, мабуть, — спинився біля візка. — У мене вдома двоє отаких — близнята. Ті теж бідові, як оце й ти.

— То вони у вас ще малі, мені шість уже було, — хлоп'я поглянуло на матір, щоб упевнитися, чи воно нічого не наплутало.

Маруся кивнула йому головою, а сама стояла мовчки, навіть не ворушилася. Раніше завжди довіряла людям, але то було до війни, тепер не знала, що й думати.

— А ви татка мого не зустрічали? — спитав Льонька ніби в знайомого на вулиці їхнього Шенталя.

— Він у тебе де воює? — солдат-партизан насунув йому піонерську пілотку на самі очі. — Теж мені мотопіхота, — додав, розглядаючи їхній тарантас.

— На фронті, — гордо відказало мале.

— Фронт, синку, великий, особливо в цих краях. Тут, куди не кинься, — скрізь фронт. А ви часом не батька шукати вирушили?

Придивлявся більше до босонової матері, в якій з порепаної шкіри на п'ятах та підшвах проглядала запечена кров. Потім його погляд спинився на гарному платті, можна сказати святковому, від чого на вустах з'явилася трохи насмішкувата посмішка. Однак, ще раз оглянув її з ніг до голови, після чого скривив губи та знизав плечима.

— Ти неначе з-під вінця босоніж тікаєш.

Помітив, як вона стрепенулася, як розгублено закліпали її вії, як рука почали смикати плаття.

— То що з тобою сталося, жінко? — її хвилювання вже і його зачепило.

— Нічого особливого, ми просто їдемо додому, — відповіла якимось невпевнено, бо її бойового духу майже не лишилося, тепер чомусь більше хотілося плакати, ніж говорити.

— Це куди додому? — не міг він нічого второпати.

— В Україну, — і не збиралася йому зізнаватися, та все ж сказала правду.

— Мабуть здалеку? — він починав щось розуміти. — Тому й одяга, яку вдягала в дорогу, зносилася, і черевики стопталися. Значить здалеку, — зробив такий висновок.

Він знову дивився на її плаття, в той час як вона стояла мовчки і лише кивала головою.

— Е, жінко, вам краще б десь перечекати з місяць, а то й два, — сказав після недовгої паузи і знову задумався.

— Тоді холодно буде, а так до холодів, може, й доберемось, — вона все зітхала.

— Холодно — то нічого, якби жарко не стало. Попереду все горить — і небо, і земля. Води в колодязях і тієї немає, стільки люду тут, що до вашого приїзду всю випили.

— Нічого, нам би тільки харчів трохи, — додав Льонька, навчившись за дорогу просити. — Дуже їсти хочеться, — скривився жалібно, поглядаючи скоса на його кишені. І тільки солдат-партизан засуне туди руки, так йому і здається, що той витягне звідти сухаря та й дасть йому.

— Нема, друже, чим пригостити. Навіть крихти не знайдеш, — вивернув їх. — Коли з полону тікав, повір, п'ять днів і роси в роті не було. Хоча й раніше не жирували. Я в цих місцях воював із самої весни, ще тоді нас цілими тижнями не годували. Начальство обоз виглядало, а ми, не дочекавшись, в людей повіїдали все, що тільки могли знайти.

— То ти тут усе знаєш? — зраділа Маруся. — Тоді скажи: до села ще далеко? Здається, з дороги збилася, а воно вечоріє.

— Кілометрів три буде, — поглянув той на дорогу, що вела попід лісом. — І понесло вас в таку лиху годину! — хитав головою. — Це ж добре, що я, а якби бандит вийшов чи німець. Що б робила? — звів брови та з докором дивився на Марусю.

— Тобі для чого все знати? — відповіла, почервонівши. — Відчитуєш, мов свою дружину, — розсердилась на нього. — Нам скрізь хороші люди траплялися, — додала й таке.

— Свою я б ніколи з дому не пустив. Тим більше сюди, де села попалені, де війна не стихає, а тебе через фронт нечиста сила несе, — аж голос підвищив, мов на неслухняне дівчисько. — Хороші люди, кажеш... Вийшов бандит, а їх тут повно, не всі ж воювати хочуть. А тут тобі молода, красива... і навкруги — жодної живої душі...

— Я б його ножем зарізав, — набурмосився малий. — Бачив, як дід поросся... — додав сердито та, не договоривши, замовк.

— Гаразд, куди вас подіти, — солдат чухав потилицю та дивився на дорогу. — Степаном мене звати, — вирішив познайомитися ближче. — Проведу вас до села, бо бандит — не поросся, друже, а ніч на носі, тут усе може статися. Там у мене знайомі є, у них і заночуєте. Потім залишитесь на деякий час, поки все не стихне, — затримав погляд на маленькій корівці, яка щипала траву при кожній нагоді. — Дай хоч дитині пожити, коли сама не хочеш, — зустрівся з Марусиними очима, повними розпачу. — Оце тут ми ще у квітні пішки ходили, тягали на собі речі й продукти, — змінив свій тон та оглядався на всі боки. — Лише на початку травня все пішло — американські автомобілі, літаки. До того ми самі воювали, а це вже і союзники заворушилися, — йшов та розповідав. — Почали стягувати

сюди сили для оборони. Німці також поповнення приймали. Ми — у своїх окопах, вони — у своїх, виглянемо та подивимось один на одного, потім знову сховаємо голови. Вони все російські пісні крутили. А що нам? Лежи та слухай, а вже коли агітація починалася, і вони запрошували перейти на їхній бік, ми вогонь відкривали — такий наказ був. Пригадую й інше: спимо в селі, ранок, коли жінки кричать на вулиці, бо німці по хатах уже гарячу картоплю шукають. Було, й наших поранених лікували, а потім відпускали. Це вже пізніше нагнали на цей курський виступ і військ, і техніки: фронт один, фронт другий, третій, а там і резервний створили. А по-справжньому воювати почали, коли сади зацвіли, німці тоді знову до Москви рвонули. В кінці травня тут уже пекло було. Тоді ми весь час оборонялися, а на початку червня нам наказали перейти в наступ, хоча й рано було. Тож вперед пустили дві штрафні роти і наш третій батальйон. Тільки вискочили ми на поле — і почалося: солдати один за одним падають, а то й групами, бо воно заміноване. За лічені хвилини з п'ятисот чоловік живими залишилося зовсім мало. Ось так. І почали поранених збирати, а вони мов не в собі. В одного, пам'ятаю, з розтровоєної руки кістка виглядає, а він на радощах кричить: «Ура!» Це тому, що штрафники мали кров'ю спокутувати свою вину перед Батьківщиною. Ото й радів солдат, бо після поранення він уже не штрафник. Розумієш? — поглядав на Марусю, яка його уважно слухала.

— А гріхи за ними які були? — перепитала вона.

— Дивна ти якась. Це ж ті, яких «чорними воронками» десять років збирали по всьому Союзу. Не чула хіба? А ще ті, хто з німецького полону вирвався. Не віриш? — дивився прямо в очі.

— До села ще далеко? — перебив їх Льонька, якому не все чути було, а їжа так і ввижалася.

— Потерпи трохи, не більше кілометра залишилося, — запевнив партизан.

— Мені часто сниться, що мого тяжко пораненого чоловіка залишили на полі бою. Чи таке може бути? — спитала Маруся.

— Звичайно, там їх сотні. Один кричить: «Братці допоміть!» Другий і того не може, а третій зовсім не при пам'яті. Ми повзком до живих пробиралися. Впадеш, було, на мертвого,

бо кулеметним вогнем поливають безперестанку, перечекаєш хвилину-другу, а потім далі перелазити. Ніхто не жалів нашого брата, тому так густо вони й лежали, навіть пролізти між ними ніяк. Якось із товаришем вирішили з нашого убитого чоботи стягти, свої старі та порвані, а нові чи коли дадуть. Тільки смикнули, а солдат очунявся та давай кричати: «Слава Богу, браточки, прійшли!». Отак, якби не ті чоботи, то й помер би мовчки, — посміхнувся, і таке пригадавши.

Маруся схлипнула, витираючи на ходу носа.

— Та я ж не про твого чоловіка, — виправдовувався Степан. — Думав — ти кремень, а не солдатка, раз таку дорогу вже пройшла.

— Я така і є, а від твоїх розповідей хто не заплаче? Правда, чого по ньому так побиватися? Кинув він мене з малою дитиною ще до війни, та до іншої поїхав.

— Він поїхав, а ти й досі про нього думаєш. Значить, любиш, тут і мені зрозуміло.

— Тато не помер, дядьку, його санітари підібрали, — вже й Льонька схлипував на візку.

— Звичайно, синку, і підібрали і перев'язали, і в госпіталь відвезли. А мамі дурниці сняться, — поглянув на хлопчика, який уже розмазував по обличчю сльози та посміхався. — Забудь про все, то ж було до війни. Тепер напиши йому, — наставляв Марусю, — Бач, як дитина за батьком побивається.

— Не повчай, сама знаю, що мені робити, — навіть пошкодувала, що такого наговорила чужому чоловікові.

«Тільки він якийсь не чужий, — подумала про себе. — Таке враження, що зовсім свій, ніби брат. Чи так воно насправді, чи від того, що давно нікого не зустрічала».

— А як ти від німців тікав? — надумало спитати хлоп'я та розкрило рота, очікуючи цікавої пригоди.

— Ледве втік, — жартуючи, відповів Степан. — Тижнів два тому. Ми тоді біля Сіверського Дінця в обороні стояли, а вони все з боків оточували. Крім нього великих річок у тих краях немає, але після сніжної зими навіть маленькі перетворилися на великі, тому переправ у нас було багато. Німець чекав, поки наші війська підтягнуться, щоб потім бомбами сипонуть. Хто

вцілів — тікали в межиріччя. А там танки слідом женуться та вогнем із кулеметів поливають, за ними ланцюги автоматників на ходу добивають тих, хто впав. Інших у колони — і погнали в концтабір. Оце так. Одні вже відвоювали.

— Дурень ти, хіба ж можна при дитині таке розповідати, — розсердилась на нього Маруся.

— Нехай, — махав Льонька руками. — Я теж під бомби потрапляв, коли в поїзді їхав, — хвалився своїми пригодами. — У Васька з нашого вагону тоді ногу відірвало, — й таке пригадав.

— О! То ти вже стріляний птах, а не малий хлопчина.

— Досить вам! — гримнула Маруся. — Краще скажи, де те село? — намагалася хоч щось розгледіти попереду. — Темно стало, а там тиша і горілим звідти тягне, — розгублено дивилася на Степана, потім на свого Льоньку, поки зітхнула важко. — Невже згоріло? — аж завмерла на місці.

Їхній охоронець, не довго думаючи, пішов у розвідку, а вони так і стояли посеред дороги, прислухаючись до недалеких вибухів та гулу літаків у небі.

— Дійсно, згоріло, — повернувся солдат із такою новою. — І людей немає. Може, хто й zostався живий, то й ті порозбігалися.

То ж не знайшовши іншого виходу, вони заночували на околиці, до того ж і вода тут була в крайньому колодязі. Не наважившись розводити багаття, зараз це було дуже небезпечно, Маруся напомацки доїла стомлену Читу. А малий мандрівник, не маючи більше терпіння, стояв поряд з металевим кухликом і все щось ковтав. А вже коли напився молока, одразу заснув.

Маруся з Степаном сиділи на вцілілій лавці під спаленим двором та говорили про життя. Час від часу здригалася земля від вибухів, небо заливалося неначе кров'ю, до самих зірок тяглися червоні язики, які то присідали, то знову піднімалися і двигтіли. Вона більше не думала про те, що Степан незнайомий, поряд з ним почувалася напрочуд спокійно. Розсудливий, трохи старший за неї, він здався їй щирим і зрозумілим. Усе розповідав про життя до війни, жартував, доводив, що жива людина навіть на краю погібелі не може весь час боятися та страждати. Вона й сама розказувала йому те, чого не говорила

нікому. Чула раніше: так буває в дорозі, тепер і сама пересвідчилась в тому. Їхні спогади про мирне життя перепліталися з уривками про війну, та і як інакше, коли вона зовсім поряд.

— То ти знову хочеш на фронт потрапити? — спитала в Степана, коли темрява цієї короткої літньої ночі почала сіріти.

— У мене нема іншого виходу. Чи визнають партизанів справжніми бійцями? Ніхто не знає. А на війні я не новенький, якось доберуся до своїх, — зітхнув та задумався. — А якщо і вб'ють, теж нічого, і до того вже давно готовий. Тільки не хочеться падати просто так, для кількості. Таких уже й без мене доста, — він навіть перелічити не може, скільки їх бачив. — В частинах НКВС починав війну, тому про неї все знаю, — тепер і сам не міг спинитися, бо ще нікому не розповідав про свої поневіряння. — Часто наших без зброї кидали на ворога, вважай, що голоблями з німцями билися. В таких випадках розгублені солдати тікали в різні боки, але не тут то було — позаду йшли ті, що спиняють, усі в теплих кожухах, у напівшерстяній формі, — він помовчав з хвилину. — Серед них і я колись був, — зізнався, неначе на сповіді.

— А це чому? — здивувалася Маруся.

— Треба ж було біженців затримувати, дезертирів. Боялися, що фронт не втримають.

— Тобто ти стріляв по своїх? — аж голос її затремтів.

Він не відповів, лише пильно подивився на неї і нахилив голову. Лише через декілька хвилин вона почула:

— Чи я вибирав. Куди відправили, там мусив і воювати. Та й було то на початку, а потім сам пізнав, що таке передова. Знаю, як сплять на снігу, сира землянка — то просто рай, знаю, як влітку в заплаві річки чи на болоті заїдають комарі, а вночі нема спокою від вошей, знаю, як важко пробратися до партизанів, коли твою військову частину розбили — вдень відсипалися в лісовій гущавині, навіть багаття не палили, аби самим себе не видати, а вночі йшли. Нас було десять щасливчиків, вісім мали гвинтівки, в дев'ятого був мисливський ніж, а десятий стискав у руці гранату. І так від Прип'яті — на Білорусію. Не всім пощастило, а я дійшов. Але, щоб стати партизаном, треба було пустити два ешелони під укіс — саме так перевіряли на надій-

ність. Це в сорок першому всіх приймали, а вже по весні й вони порозумнішали.

— Чому ж теплого бушлата позбувся? — спитала Маруся, яка тепер знову з острахом поглядала на нього.

— Сказав декілька слів не подумавши, тільки й того, — сам вагається: чи розказувати далі незнайомій жінці те, чого ніхто не знає. — Як зараз пам'ятаю, наказують новобранцям узяти висоту. Генерал з теплого кабінету першим дав таку команду, а полковник із теплої землянки її повторює. «Взяти висоту!» — кричить після них командир. Усі знають, що наказ безглуздий, але виконують його. І пішли солдати по глибокому снігу. А п'яні німці із дзотів б'ють їх немов у тирі. Впали одні, погнали інших, адже в людях дефіциту немає. Я не витримав та й сказав серед своїх: «Не можна просто так людей під кулі кидати. На висоті бетонний дзот, а в нас лише 76-міліметрова гармата, яка все одно його не проб'є». І вже через дві години стояв перед начальством, хтось усе-таки доніс. Засумнівався в нашій перемозі — написали в протоколі допиту. А потім підключився СМЕРШ, за ним — трибунал. Винесли рішення: розстріляти перед строем або відправити в штрафну роту. Тоді майже перед кожним боєм знаходили кого розстріляти, щоб нагнати побільше страху, який і змушував інших іти на смерть. Отак і потрапив я на самий передній край без теплого бушлата. Думав: відвоюювався, а я ще й досі живий. Пізнав, як опухлі від голоду сьорбають баланду, а поряд офіцер наминає хліб із маслом, украдений із солдатського пайка, як на тридцятиградусному морозі будують землянку для начальства, а самі сплять на снігу. Передова — це тижні без сну, холод, голод, крики, стогін, мат-перемат. Правда, там легше добути харчі — вночі на нейтральній смузі кинджалом зрізати ранці вбитих. Лазив і я, навіть не один раз.

— Досить, — спинила його Маруся. — Я більше не можу.

— Тоді для чого про війну питала, коли слухати не хочеш? — обурився одразу.

— Не поміщається воно у моїй голові, мабуть від того, що стомилася. Чомусь думала, що на війні порядок, — правду сказала.

— Порядок? — він здивувався. — Хоча, треба визнати, що у німців його більше, навіть набагато. Чи від того такі браві, що наступають, чи так їх привчили. Дожити б та побачити, якими ж стануть, коли відступатимуть, мабуть і в них буде безлад.

— І я збираюся дожити, та чи вийде? — питала Маруся, а він мовчав. — Плаче небо, — сказала, підставивши дрібному дощику своє обличчя. А поглянувши на Степана, який теж витирив сльози, додала: — Я думала, що ти черствий, багато чого бачив, багато пережив, від чого й зачерствів. Зустрічалися мені такі... А ти інший — живий і сльоза жива з душі викотилася. Хто сказав, що її треба соромитися? То ти вважаєш, що Україна житиме?

— Звичайно! Інакше й бути не може! — запевнив він. — За те і кров проливаємо.

— Знову твої загальні фрази. Переможе велика імперія, де всі перемішалися, так і мій батько каже. А коли німці тут пануватимуть, теж стануть великою імперією. Їм для чого наша Україна?

— Щось я тебе не зрозумів, Марусю. Ти або дуже розумне сказала, — високо підняв свої брови, — або... дурне. Дивна ти якась.

— Забудь, тепер я й сама собі дивуюсь. Мабуть, треба було і мені зазнати страждань та пройти такий довгий шлях пішки, щоб стати іншою.

— А якою ти була раніше? — уважно придивлявся до неї.

— Радянською, — відповіла коротко.

Її вже давно хилило в сон, та вона опиралася. Протерла й раз долонями обличчя, очі, розплела косу, яка розтріпалася за день, розчесала її, діставши з маленької кишені гребінець. А коли хотіла знову заплести, Степан спинив:

— Посидь так. Ти мов артистка, — не міг від неї відвести очі. — Не розумію, як тебе одну відпустили в степ, у таку дальню дорогу, ще й з малою дитиною? Нічого не розумію, — мотав головою.

— Для чого тобі все знати? — вона швидко закрутила волосся на голові, аби не заважало. Степан мовчки слідкував за нею та ковтав щось своїм пересохлим ротом.

— Чи вони не знали, що тут війна?

Вона й на те не відповіла, лише насупилася. Так і сиділи мовчки хвилину-другу, після чого він прошепотів біля самого вуха:

— Можна тебе обняти, — його голос був невпевнений і, здавалося, тремтів.

Вона зовсім не здивувалася, ніби знала зарані, що так станеться, і спокійно відвела його руку.

— Марусю, пожалій солдата, я жінку два роки не бачив. А ти така красива, ще й уста неначе медом намазані, — знову поклав руку на її плече. — Говорю з тобою, а сам думаю: чи витримаю.

— Досить тобі. Краще докажи, як з оточення вибрався, — звільнилась від його обіймів. — Тільки так, як насправді було, а то ніби з книжки читаєш.

— Учителька, мабуть? А не злякаєшся? — навіть хотів посміхнутися. — Хоча я вже зрозумів: ти, дійсно, кремій, а не солдатка. Що ж слухай, — збирався з думками та переводив подих від внутрішньої колотнечі. — Коли місцевість есесівці прочісували, там таке творилося, навіть розум відмовлявся вірити — тисячі людей заганяли в балки, а з узвишшя з кулеметів та гармат палили, ніби у них таке завдання — завоювати цю землю без людей. Розумієш? Тільки поб'ють, а наші інших туди заганяють, немов спільну справу роблять. Лише одиниці якимось чудом змогли вціліти. Богом вибрані, так одна місцева бабуся казала. Я теж із своєю групою тікав, нас чоловік сто назбиралося. Сховалися в болоті, зарослому очеретом і лозняком, та все поглядаємо на село, що на протилежному боці. А потім зібралися та й поповзли у тому напрямку. І все вийшло — вибили звідти німців, яких, на наше щастя, було небагато, та до невеличкого ліску подалися. Коли ланцюг німецьких танків на нас суне, а за ними автоматники полонених женуть. Давай ми назад тікати, та ледве встигли у своєму очереті сховатися. Три дні сиділи без води і їжі, ніяк і вийти, бо німці обстрілюють, — спинившись на тих словах, Степан розстігнув гімнастерку біля шиї. — Ото поливали! Тільки для чого тобі про ті жахи знати? — знову несміло поклав руку на її плече. — Марусю, ніхто ж

не визнає... А може, я помру завтра? — в його голосі з'явилися жалісливі нотки.

— Ненормальний, — по-дівочому відштовхнула його подалі від себе, ніби сиділи на вечорницях. — Розкажуй далі, — сама спокійна — і ні слова про домагання.

— Того разу виручили місцеві жителі, точніше підлітки, які принесли звичайний чоловічий одяг брата чи, може, батька, переодягнувшись у який ми по одному вийшли і почали пробиратися до фронту малими групами, — зажурено продовжував солдат. — Але й то не кінець, — тер він свої мозолисті руки одну об другу. — В одному хліву поросячу юшку їв, аби з голоду не померти, а в лісі ягоди та сиріжки, — на тому і замовк, мабуть ще щось пригадував, бо й голови не піднімав. — Я й сам усього зрозуміти не можу, то ж краще мовчки сидіти, — все зітхав важко.

За хвилину знову кине на неї оком, від чого вона аж зіщулиться та помолить Бога, щоб ранок швидше починався. Підсовується поближче і майже на вухо:

— Ти важко дихаєш, сама давно чоловіка не бачила...

— Відстань, ти теж від інших нічим не кращий, — гримнула та поглянула на його профіль, який іноді освітлювався червоною загравою.

Крізь той шепіт та благаючий погляд, в якусь мить в її голові заскочила думка: не дуже й красивий, але справжній чоловік, за такого б і я вийшла заміж, якби не війна. Звісно, йому про це нічого не сказала, лише зітхнула. І знову тиша. Їй більше не хотілося чути про війну, а про інше він не став говорити.

— Все думав та розгадав я нарешті, чого ти йдеш в Україну, — почула невдовзі і аж здригнулася. Вона й сама за ті хвилини мовчання чого тільки не передумала. Навіть встигла налякатися, бо не могла передбачити його подальші дії, коли він сидів із заплющеними очима, ніби закам'янівши. — Тікаєш від ненависного чоловіка, він змушував тебе бути коханкою, або навіть згвалтував, — сказав різко, мов слідчий на допиті, при тому дивився на її реакцію. — Дитину з собою забрала, щоб нею не шантажував. Виходить, той чоловік має велику владу, раз іншого виходу в тебе не було.

Від тих слів Маруся завмерла, адже ту правду знала лише вона і ніколи в житті не наважилася б комусь розказати.

— Скажи мені прізвище, і я доберуся до того мерзотника, який не на фронті, а в тилу з жінками воює. Коли не сам, то партизанською поштою передам.

— Не скажу! — при згадці про минуле вона скрикнула і затремтіла всім тілом.

— Значить, я вгадав. Іншого варіанту і не припускав, — жував жуваки та кивав головою. — Коли сама не скажеш, мої побратими у твоєму Шенталі в чужих людей розпитають.

— Не смій, там мої батьки залишились! І хто дав тобі право вмішуватися в моє життя? — закричала в тій передранковій тиші, не пам'ятаючи себе.

— Тихо, тихо, Марусю, — схопив її за руку. — Хто дав право, питаєш? Війна і ця ніч, коли небо палає, коли за спиною ще й досі смердить горілим селом, коли поряд з тобою серце з грудей вискакує. Думаєш, ми випадково зустрілися в лісі на Курській дузі біля самісінького фронту? Втікач і змучена дорогою босонога, але страшенно красива жінка з подорожуючим тарантасом. Таку зустріч мені сам Бог послав, як нагороду за те, що було, і за те, що попереду. Коли я тебе побачив, у душі все перевернулося.

А через хвилину знову:

— Марусю, дозволь хоч поцілувати, я тобі за поцілунок будинок після війни збудую, я будівельник за професією. Слово даю.

— Дружина у тебе вдома, а ти... Мабуть, теж любиш з жінками воювати... Йди до своїх партизанів, світати починає, — відповіла сердито на його палкі слова, які так солодко розливалися по її тілу. — Дай мені спокій, я хоч годину передрімую. Сама пішла до свого тарантаса і почала умошуватися біля дитини, закутуючись у ковдру. — Йди, я нічого не боюся, були вже і вовки, і бандити. Коли що, сама справлюсь. Є в мене чим боронитися.

— Для чого ж тоді питала про життя, про війну, а я душу перед тобою вивертав?.. — сказав, мов ображений хлопчина, після чого мовчки пішов у ліс.

Вона так і не заснула, все ввижалися їй танки в межиріччі та ланцюги автоматників, які женуть тисячі полонених. Серед них і свого Бориса бачила, мов живого. Йде собі та співає: «Летіла зозуля через мою хату...» З'явився і горе-воєнка з автоматом у руках. Та враз щось червоне вирвалося звідти і вдарило їй у груди. Перелякана тим видінням, вона схопилася і зрозуміла, що зовсім поряд вистрелили з тисячі гармат, — так рано почалася артпідготовка. Спішно подоївши свою Читу та сховавши молоко, потягла корівку до тарантаса. Коли запрягла її і взялася за налігач, почула знайомий голос позаду.

— Марусю, зверни направо і спинися в наступному селі, воно не розбите. Побудь там хоч декілька днів, бо завтра знову страшний бій буде. Не лізь у пекло, пожалій себе і свого сина.

— А ти де був до світанку? — спитала, ніби зараз це було так важливо.

— Тебе стеріг, дурненьку, — усміхнувся, і простягнув їй букет жасмину, який тримав за спиною. — Це тобі на згадку про нашу ніч, — сказав і засоромився, наче молодий парубок. — На тому краю села зірвав, не згорів, бачиш? Дивився на неї і дивувався своїм почуттям — неначе вперше в житті зустрів дівчину. — Бери, невже не рада? — очі вологі, а рука з квітами аж тремтить.

Він зробив ще декілька кроків їй назустріч, а вона, не пам'ятаючи себе, кинулась йому на шию. Це було так миттєво, що навіть Чита не встигла кліпнути своїми довгими віями.

— Бережи себе. Я за тебе молитимусь, — прошепотіла на останок, чи тому, що він став їй близьким за цю ніч, чи тому, що війна була зовсім поряд.

Якраз у ту хвилину, коли червоне сонце стало проглядати на землю крізь густий чорний дим, солдат пригорнув до себе Марусю і ніжно поцілував, неначе востаннє у своєму житті. Насолоджувався трепетом спійманої голубки у своїх сильних руках, але не довго. Чи випадково зійшлися ці дві дороги? Те знали, мабуть, тільки на небі. А вони в цю хвилину, віддавшись тій солодкій миті, яка млосно розлилася від губ до кожної клітини, забули про все. Не контролюючи затьмарений розум, він ще ближче притис її до себе. Широка долоня ковзнула до грудей,

але Маруся, отямившись, знайшла в собі сили і відштовхнула його. Важко дихаючи, Степан повільно зробив кілька кроків назад. Він і зараз не міг відірвати від неї своїх очей, в яких так і застигло велике чоловіче бажання. Зітхнувши по хвилі, він мовчки пішов у ліс, поспішаючи теж до Прохорівки, тільки навпростець.

— Я знайду тебе після війни! — почула від нього здалеку. — Обов'язково знайду!

— Воюй, солдате, — крикнула навздогін, — мабуть, без твоєї перемоги не мати мені гарного будинку! — хотіла посміхнутися, та враз здригнулась від чергового артилерійського залпу.

Поглянувши на сонного Льоньку, вона взялася за налігач і повела свою Читу далі. Дорогою, побачивши клапоть зеленої трави чи гриву жита серед чорної витолоченої танками землі, одразу спинялася. Поки корівка паслася, Льонька стояв у караулі, а вона відпочивала. Потім доповідав: скільки літаків пролетіло та скільки вибухів сталося. А добравшись засвітла до села, не одразу знайшла там людей — вони ховалися в погребах, де на намощених дошках спали вже не перший тиждень.

— Йди, жінко, по вулиці та просися в кожному дворі, — радили їй, — у нас тісно.

І так від хати до хати, поки на краю села побачила стару бабусю, яка спокійно ходила, не звертаючи ні на що уваги.

— Пустіть дитину в хату, а то простудиться. А я у дворі біля корови буду, — благала Маруся, розглядаючи стареньку жінку в дірвях валянках та зимовій хустці, зав'язаній посеред голови.

— Носить вас у таку лиху годину, — бурчала Варка замість привітання. — Заїжджайте, куди вас подіти! — махнула рукою. — Тільки їсти не просіть, бо ні сала, ні картоплі не маю, а хліб навіть забула, коли й пекла, — говорила чисту правду. — Заходь і сама до хати, а то ще плакати буде твоє дитя, — придивлялася до малого. — Чи ти боїшся за корову? — здогадалася нарешті. — Тоді мостися в хліву, моєї годувальниці там давно немає. Віддала баба свою Дуньку на підтримку армії. Правда вони й самі б її забрали, коли б я так не зробила, — жалкувала за нею. — Старий погріб завалився, тепер сплю в хаті. Та й чого

мені боятися, пожила вже своє, днем раніше, днем пізніше — все одно до Бога пора, — приклала руку до лоба та на небо поглянула. — Якби все-таки пізніше, зараз до нього не добратися, мабуть і ангели не встигають душі приймати. То чого мені зі своєю старістю в таку сутолоку лізти? Правильно міркую?

— Звичайно, — зраділа Маруся, дуже їй хотілося відпочивати.

Намостила соломи та й лягли з Льонькою у хліву біля Чити. Під теплою периною спалось так солодко, як ніколи. Навіть не чули, як по вулиці цілу ніч їхали танки та йшли солдати. А наступної — була така тиша, якої вона вже й не пригадує. То ж прокинувшись, довго не могла заснути — то сич плакав неподалік, то якась собака скімлила під їхнім хлівом, навіть шкрябалася в зачинені двері. Не витримавши, Маруся вийшла у двір. Ще не дуже роздивившись, відчула позаду себе чийсь пронизуючий погляд. А обернувшись, аж завмерла на місці — з-за вугла виглядала пара зеленкуватих очей. Треба б закричати, та голосу не стало, розбудити бабу Варку, але вона глухувата, чи почує. Тому стояла і з острахом дивилася на ті вогники, вмить пригадавши степ і вовчу зграю. Вона ні з місця і хижак навіть не ворухився. «А може, це...» — Маруся пригадала вовчицю і свою обіцянку. Мабуть і та її вгадала, бо погляд змінився, як і тоді — став не таким колючим, і зовсім не лякав Марусю.

— Гердо, це ти? — так її назвала, згадуючи в дорозі. Вона зробила до неї два кроки і спинилася. Сумнівів не було — це вона, бо ніхто не кинувся і не гарчав. — Твоя зграя потрапила в оточення і тепер ти одна? — намагалася вгадати. — Чи, може, діти голодні десь недалеко, — припускала й таке. — Я винесу тобі їсти, зачекай хвилину.

Сама метнулася в бабину хату, відламала кусок хліба, який вони вчора спекли, назбиравши по селу муки та гороху, налила в миску трохи молока, яке лишила для Льоньки на випадок, якщо стомлена корівка вранці не дасть молока, і знову вискочила у двір. Гердині очі були на місці. Маруся наблизилась майже до них і поставила миску з їжею, а відійшовши, спостерігала, як згорблена вовчиця швидко все з'їла. Після того знову підняла очі. — Звичайно мало, але більше нічого дати, — виправдовувалась. — Приходь ще, я залишу тут мисочку для тебе.

Герда тихо завернула за хлів і пропала. А наступної ночі вони спали не прокидаючись, лише вранці Маруся помітила, що мисочка за хлівом порожня. Якесь незвична теплота з'явилася в душі, неначе після зустрічі з рідною людиною. «Бач, скрізь війна, то навіть у тебе непереливки» — хитала головою.

Гостювали в баби Варки ще три дні і кожного вечора Маруся залишала для Герди скромні наїдки. А вирушаючи в дорогу, шукала очима вовчицю, аби і з нею попрощатися. Тільки марно, ніде й собака не гавкнула, в останні роки тут і їх поїли як не солдати, то свої.

Проводжав їх цього разу лише дід Петро, він і повідомив, що тепер фронт пішов на захід. Потім довго ворушив губами — щось рахував. Нарешті відкашлявся і запевнив:

— При вашій швидкості ви його по-любому не наздоженете.

Розпрощавшись і з ним, Маруся з сином продовжили свою подорож. Того ж дня в обід, поодаль від їхньої дороги, побачили якесь село, тільки рано було їм спинятися. Потім довго їхали степом та балками, а коли почало смеркатися, в'їхали в невеликий ліс. Вдень раділи б, сховавшись від літаків, а зараз страх не пускав їх туди. Ще й Степанові розповіді про бандитів та біглих німців не йшли з голови. І тільки трісне щось, так Маруся й затремтить, а схаменеться — знову стане тією відважною, як і раніше. Однак, боїться далеко заходити, то ж на ніч вирішує спинитися недалеко від дороги. Вже й моститися стала біля свого Льоньки, а тільки почула крик, знову схопилася, стоїть і кроку ступити не може. Все ж, перемагаючи страх, прив'язала корівку до дерева, сама рушила в той бік. Невдовзі, розгледівши на вузькій лісовій дорозі воза з пораненими, зраділа і побігла на допомогу. Підійшовши ще ближче, почула лайку. Якраз поранений, якому біля сосни щойно вивернуло ногу, кричав на діда-погонича:

— Ти — гад і зрадник Батьківщини! За це я тебе зараз розстріляю, — сам дістав автомат і цілиться в переляканого старого.

Тяжкопоранені, котрі лежать на підводі, умовляють його:

— Перестань. Розстріляти недовго, а хто нас доведе. Ти дорогу не знаєш, та й сам не дійдеш, а ми до ранку тут і залякнемо.

— Браточки! Пожалійте, п'ять діб не спавши, тому й заснув на ходу, — проситься дід. — Я ж не від горілки, а від утоми. Нема кому вашого брата возити, то я і поночі їздив, поки місячно було, — аж голос його тремтить.

— Їдь далі, — наказують лежачі.

— Стояти! — знову кричить поранений з автоматом. — Все одно уб'ю цього мерзотника!

— Спасіть, людочки! — ще голосніше закричав дід.

Не витримала Маруся, вийшла на дорогу та й стала перед возом.

— Що трапилося? — питає. — Може, допомогти чим? — а в самої і ноги тремтять від страху.

Хотіла сказати про самосуд, який не дозволяється чинити навіть на війні, але не змогла, думала більше про свого малого сина, ніж про все інше. Чому тоді вискочила з лісу? Теж сама собі відповісти не може. Мабуть, тому, що кликали на допомогу. Промайнув вихор думок у голові.

— Тут тільки баби не вистачає, — брудно вилаявся Толя-мотопіхота, як його назвали інші. — Їди своєю дорогою. Чого в лісі швендяєш? Чи ти шукаєш, де підзаробити? — перевів на неї свого автомата. — Не на тих напала, — засміявся істерично.

— Не поспішай проганяти, — оговталася Маруся. — Я медсестра, можу перев'язати, — запропонувала, ніби нічого не почувши.

— Невже? — зрадів дід. — Тоді підходь ближче, а їх не бійся, вони добрі, просто змучені війною і поганим ставленням до солдата.

Заворушилися поранені на возі. Навіть Толя-мотопіхота опустив дуло свого автомата, адже третій день пішов, а їхня черга ніяк не дійде. Так і познайомилися — вони, мов діти, стали показувати їй свої рани, а вона, привівши тарантас, дістала з сундучка маленьку аптечку, і намагалася надати першу допомогу.

— То йди, Марусю, за нами, — запрошував дід свою спасительку. — Село не скоро, а до госпіталю недалеко. Там і переночуєш. Завтра підеш далі. І треба ж таке придумати! На малій корові від Волги — аж до Дніпра! — дивувався старий погонич.

— Йди слідом, — запрошували й поранені, а ми далі говоритимемо про свою Прохорівку, — пояснюють Марусі. — Що там було!.. — вони й досі в шоці. — І танки горіли, і люди — справжнє пекло, з якого не вибратися.

— Тільки чомусь наших набагато більше горіло, особливо легких Т-70, які від першого пострілу займалися, — сказавши таке, немолодий вояка й сам дивувався. — Дісталось і їхнім, не всім вдалося за «Пантерами» сховатися, — той страшний бій і досі стояв перед його очима. — Ми теж двох підбили. Як шарахнули з гармати по одному, так він одразу й загорівся. А звідти фріци вискакують, жарко їм стало. Ми з кулемета по них, і... спить спокійно, не тільки ж нашим тут лежати, — розповідаючи, трохи пересипав матірними словами.

— Та тихо ти, тепер дитина вас чує, — нагадував про Льоньку дід-погонич.

Після чого вони з хвилину мовчали, видно обдумували, як же тепер без тих слів говорити.

— Сидів я у твоєму тридцять четвертому — почувся голос одного із лежачих. — Непогана машина, тільки відстріляні гільзи падають у кабінку та частина пороху там догорає. То як же в бій вступати, коли й дихати нема чим? — зробив свій висновок.

— То де ти бачив бій без диму? Хіба що з бабою. А диму скрізь було повно, іноді навіть не розгледіти — чи свій танк перед тобою, чи німецький. І все ж ми трьох «Тигрів» підбили! — хвалився дядя Жора, який і починав розповідати.

— То двох, то трьох, знову брешеш? — аж плюнув Толя-мотопіхота з вивернутою ногою. — Тут тобі хіба що Маруся повірить. Легких ще могли, але й тих не так просто, бо їх «Тигри» та «Пантери» прикривали. До того ж снаряд «тридцять четвірки» не міг пробити бортову броню того німецького страховиська навіть із двохсот метрів. Треба було тільки впритул наблизитися, так до нього ж не під'їхати.

— Мовчи хоч ти, коли нічого не розумієш у танковому бою, — підвищив голос дядя Жора, який, розсердившись, сів на возі. — Наш танк спритний, за секунду може крутнутися в інший бік. А швидкість яка! Не все ж броня рішає.

— Правильно каже, — знову чути голос того солдата, який про гільзи та про дим говорив. — Ми теж фріців потріпали, після чого вони оборону зайняли.

— Хлопці, не кричіть так голосно, тут відлуння і вас далеко чути, — застерігає погонич.

Отак і їхали — то кричали, то на шепіт переходили, то знову лаялися.

— Був і я під Прохорівкою, — через контузію молодий сержант ледь вимовляв слова. — Німці п'ятого липня пішли в наступ, а я восьмого туди прибув. Кинули, мабуть, спиняти німецьку четверту танкову армію, яка, прорвавши Воронезький фронт, просунулася майже через усі лінії оборони. Ще трохи — і вдарила б з тилу, вся наша армія в оточення могла потрапити. Вся!

— Ти диви! Спиняти, каже, його прислали?! — знову істерично засміявся Толя. — Мабуть так боявся, що й повні штани наклав, — любив над молодими кепкувати.

— Ні, зовсім страху не мав, я ж до того в бою ще не був, — зізнався молодий солдат. — Двадцятихвилинне шиккування перед тим і все. Сказали так: за Прохорівкою для вас землі немає, — як не важко йому було, та він намагався говорити розбірливіше. — Потім спитали: «Хто хоче вступити в члени КПС?» Багато було бажаючих, вступив і я.

— Так і знав — молоде та зелене, — знову вставив своє Толя-мотопіхота, хитаючи головою. — І що встиг побачити?

— Шторм вогняний на полі — то горіла пшениця. А в навушниках шум і тріск, на тому фоні неслися десятки команд і наказів, між ними — російський мат на фашистів і Гітлера, під гарячу руку танкісти згадували і своє начальство, яке завело їх у те пекло. Проривалась і німецька, вони теж кричали щосили, бо і в них кожна секунда коштувала комусь життя. А ми своїм: «Прощайте хлопці! Йдемо на таран!»

— Тьху ти, молокососи! Пороху не нюхавши, на таран зібралися, — знову плюнув Толя та аж розхвилювався. — Хоча живий, значить, не протаранили.

— Не знаю. Пам'ятаю тільки, як по землі катався, аби полум'я з одежі збити.

— Теж мені вояки! Таких, як ви там багато було, мабуть, аби більше м'яса та крові. Але одним страхом фріца не візьмеш. Броню треба було робити як на «Тиграх» і «Пантерах» та пушку, як у них, тоді б наші танкісти показали їм, де раки зимують. А то зігнали всіх між залізницею та автострадою, де ні розвернутися, ні роздивитися. Одне начальство каже, що там тисяча танків, друге — півтори, а третє про п'ятсот з обох сторін повідомляє. Звісно, що німецьких менше, то й сам бачив.

— От вам і Толя-мотопіхота, — здивувався дядя Жора. — Що й казати, правду може вивести.

— Яка ж то правда? Хто що бачив, про те й толкує. От я правду знаю, бо різних возив, — втрутився в розмову дід-погонич. — Зранку артпідготовка, потім літаки в небо піднялися, бо вже танки німецькі пішли клином. Попереду оті страховиська, про які ви тут казали, а за ними інші, набагато гірші від радянської «тридцять четвірки». Наші з п'ятої армії вирішили контратакувати, тільки не рядами, а як попало вискочили, тобто купою, а відтак застрявали та заважали один одному. І в самому бою у німців більше ладу помічалось — німецькі танки на ходу стріляли, нашому ж треба стати, щоб вистрелити, а тільки спинився, так одразу й мішенню став. Оце так було, хлопці, думаєте, дід не знає. Ще за три кілометри ворожі машини почали косити ту купу ваших «тридцять четвірок», а коли підійшли поближче, всі зрозуміли, що зайдуть із тилу. Тоді й дали команду артилерії — вдарити по всіх. Свої, розумієте? — сказавши, дід поглянув на поранених. — Що поробиш, наказ не обговорюється, — сам зробив такий висновок, раз інші мовчали. — Ото після тієї команди і бабахнула ціла батарея «Катюш», що стояла за Прохорівкою. А їх там, казали, сотні були, мабуть із Степового фронту. Години три палили те місце, де зійшлися німецькі танки з нашими, після чого за димом і пилюкою нічого не було видно. Роздивилися вже вранці, коли німці відступили, забравши з собою і свої підбиті танки. А ваші «тридцять четвірки» і досі там стоять. Земля вся у воронках від снарядів, і скрізь обгорілі солдати! — старий зняв з голови капелюха та протер ним своє обличчя. — Тепер неначе на змаганнях — ще тільки тиждень минув, а вже багато чого наліпили до тієї правди, потім ордени

та медалі розвішають. Добре, коли не забудуть тих, котрі в тому котлі горіли, — він знову тер своє обличчя та шморгав носом.

— Наші розказували, що на Харківському тракторному «тридцять четвірку» давно зробили, а Москва не давала команди на масовий випуск, поки головний конструктор Кошкін сам на тому танку в Москву не поїхав, — не міг Толя-мотопіхота довго сидіти мовчки. — Чули про такого? Ото голова! — говорив з захопленням. — І за наполегливість його велике спасибі. А якби одразу його підтримали? — знову здивував усіх своєю обізнаністю. — Тільки він захворів невдовзі і помер. Виходить, усе своє здоров'я поклав на те, щоб довести нашому керівництву: кращого танка на сьогоднішній день немає ніде.

— Невже? А як же тепер війна? — аж налякався старий погонич.

— Обійдуться. Кажуть американські вже на підході, то, може, вони ще кращі.

— От вам і Толя-мотопіхота. Все знає і сказати не боїться, — хвалив його навіть дід з віжками.

Рипів і далі віз, час від часу погонич покрикував на кобилу, а вояки говорили далі. Йшла слідом Маруся та вслухалася в розмови. Всі раділи, що темно в невеликому ліску, а коли на поле чи луг вийдуть, при ясному місяці й високо в небі їх видно. Тоді знову прямують до лісосмуги, аби швидше сховатися. Їдуть та виглядають обіцяне дідом село, а він то прокинеться, то знову захропе, сидячи. Дрімають і солдати, теж декілька діб не спавши. Та враз зарипів віз, і на Марусиних очах перекинувся прямо у величезну калюжу. Здоровий Толя-мотопіхота зі своїм сусідом опинилися зверху, а тяжко поранені під низом. Вона одразу кинулась на допомогу — штовхала верхніх, які самотужки намагались вибратися, та з усієї сили тягла нижніх, які стали зовсім безпорадними. Спасала їх, поки й сама впала в ту багнуку.

— Вилазь швидше! — дід-погонич закричав на Толю-мотопіхоту, який прямо в калюжі схопив його за грудки. — Не заважай, нікуди я не дінусь, потім за автомат візьмешся, — сам показав рукою сухе місце. — А ви, хлопці, хоч голови піднімай-

те над водою! — просить їх. — Та відпустіть жінку, ми ж з нею швидко вас витягнемо! — благає до пораних.

Ще довго чувся його голос, він то просив Марусю, то підганяв її, поки не поставили віз на колеса та не позатягували туди пораних.

— Бач, не даремно я хотів його застрелити, а ви не дали, — отямився Толя-мотопіхота, шкандибаючи до воза.

— То й стріляй! — уже не витримав дід. — І для чого я поїхав останній раз? Відчував, що більше не можу, а поїхав. Ще й ледащо це забрав, — розсердився на нього за те, що він зовсім не допомагав слабких солдатів рятувати. — Шкандибає тепер, — не вірив, що так дуже у нього нога болить.

— Ану, ставай на коліна та хоч перехрестися, бо ще хвилинка — і на тому світі будеш! — знову Толя націлив на нього автомат.

— Чи ти здурів? — у діда аж коліна затремтіли. — Я ж усіх витяг, сам мокрий по вуха.

— То я тобі дозволив, тепер хрестися, собако, — клацнув затвором.

— Хлопці, простіть востаннє, Христом Богом прошу! Ще раз захистіть від цього ірода! — мало не плаче дід та сам перед возом на коліна падає. — Я ж правду вам казав: п'ять діб не спавши. Заколихався під ваші розмови і знову задрімав, — клянеться та руки до грудей прикладає.

— Опустити, гарячий який, подумаєш, трохи побулькали, — спокійно говорить дядя Жора. — Тепер ще швидше до госпітально добратися треба, — в самого й зуб на зуб не попадає від мокрого холодного одягу. — Далеко там ще? — питає в старого. — Близько вже, хлопці, не знаю скільки, але скоро доїдемо, — зрадив дід, що сьогодні його точно не вб'ють, та давай спинатися на ноги.

— Нехай баба веде коня, — озвався один із лежачих, видно, думав, як їм тепер бути. — Корову позаду прив'яже, а діда на воза пустіть, нехай дорогу показує. Щоб не спав, мотопіхота штовхатиме його під бока. Так і доберемося.

— Це ти, молокосос, чи мені здається? — придивлявся Толя до молодого сержанта. — Оце голова! Тоді, може, і про бій ти не збрехав.

— Правду казав, — той ледь промовив.

Так і зробили. Маруся поганняла стару кобилу, весь час оглядаючись на свою Читу та на малого Льоньку, який, надивившись аварії з пораненими та наслухавшись лайки, залишився на своєму тарантасі. А дід, тільки заліз на віз, як одразу й заснув. Незабаром дорога стала рівнішою, то ж, дякуючи теплій ночі та Марусиній перині, всі відігрілися і знову почали говорити.

— Давай, Толю, а то хлопці щось принишкли, хоч правду, хоч брехню розкажуй, аби не мовчки, — дядя Жора знав, що того довго умовляти не доведеться і не помилився.

— У мотопіхоті я був, — почулося одразу. — Коли поранило мене, впав і лежу, думав, що вже відвоюювався. Хлопці казали: коли помираєш, треба з рідними прощатися. От я і прощаюся зі своєю бабусею, бо нікого, крім неї, у мене немає. Прошу простити, страх який я був вредний.

— Бач, так то воно таке противне вродилося, — пробурмотів дід спросоння.

— На тому і свідомість втратив, — продовжував Толя, не звертаючи уваги на старого. — Через деякий час знову приходжу до тями, і ніяк не можу зрозуміти: на цьому я світі, чи вже на тому. Мертвих поряд багато, значить, на тому. Коли неподалік бомба рвонула, тоді здогадався, що на цьому, бо там, думаю, не воюють. Оговтався і поповз. Якраз неподалік троє санітарів років по сімнадцять, прошу їх:

— Хлопці! Я поранений, може, подивитесь, — показую на свій зад. А вони мені:

— Тут усього дві дірочки і крові мало, куля зайшла і вийшла. Натягуй штани і повзи далі. А нам дань давай за те, що ми тебе оглянули.

— Нема чого давати, — відповідаю їм. — Вони розсердились та й потягли мій мішок з речами, хотіли ще й автомат прихопити, але я притис його до себе з усієї сили. Як же без нього на війні? Тоді мені кришка, і свої не перев'яжуть. Забрали і гранати, і патрони, сто чортів їм під ребра! А як солдатів без них воювати? Повзу далі, тепер сам обшукую побитих, гранат набрав і патрони знайшов, їм вони вже не потрібні. Бачу, санітар одного бійця перев'язує, а другий просить жалібно: «Пі-

дійди, братику, до мене, той все одно помре, у нього ж кишки на землі лежать, а я ще виживу і повоюю. Підійди...» — благає. Коли той, безнадійний, голос подав: «Гч який! Я тобі зараз дам». Поповз я далі, раз таке діло. Коли на галявині молоденьку сестричку помітив. Спішу до неї та радію, бо знову почала мені покійна бабуся ввижатися. Прошу й собі як можна жалібніше: «Перев'яжи, дорогенька». А вона:

— Ти з якого батальйону? Не наш... — каже, почувши мою відповідь.

— Як не ваш? Я поранений, — кричу їй. — Перев'яжуй, сучко! Сто чортів тобі під ребра! — обізвав її, бо болить дуже. А вона задирає свою вузьку спідницю і хоче мене ногою під зад вдарити. Я злякався, до нього ж і так не доторкнутися.

— Так тобі й треба, — знову пробурмотів дід спросоння.

Зареготали всі на возі, аж відлуння по полю розкотилося. Регочуть та кашляють, до цих пір не можуть від тієї багнуки позбавитися.

— Де й сили взялися, давай на пузі, мов той вуж, тікати, — продовжує Толя. — Відповз, а потім повернувся та матом на неї. Отакої тобі, думаю... А вона кричить:

— Придурок! Ваш батальйон далі. Прямо повзи і нікуди не звертай.

— Виходить, що й не розсердилась. То, може, з того треба було й починати? — дивується й зараз. — Доповзаю, і знову жінка-фельдшер переді мною. Тепер здалеку питаю, боюся, що й ця захоче вдарити по болючому місцю. А вона махає руками та кличе: — Давай сюди, наш братику, наш! Перев'язала, а я руки їй цілував, — навіть зараз тернув біля очей. — Після сказали: ждїть діда, який приїде підводою, він один тут поранених у госпіталь возить. Це було о десятій ранку. І почалося — несли і несли нашого брата. А я все цього аспіда виглядаю — штовхає погонича під бік. — Діждався, тільки він тяжкопоранених забрав, а їх лише чотири чоловіки на возі поміщаються. Наступного разу знову те саме, і так до самого вечора. Я до нього, а він мені: — Не репетуй, з тобою і до завтра нічого не станеться. Схопив я свій автомат, і давай на нього кричати.

— То ви вже там усіх лякали? — засміялася Маруся.

— А що було робити?

— Якби знав, що він такий противний, ще вранці забрав би, — дід знову прокинувся та пробурмотів. — Ану, зачекай, чоловіче, щось хлопці твої не сміються, — підняв свою важку голову та став придивлятися до лежачих. — Ви там живі? — мацав голови, які з-під перини виглядали.

— Їдь швидше, — обізвався молодий сержант. — А той нехай помовчить, здається, інші вже його не чують.

Дід розхвилювався та знову взяв у руки віжки, Маруся ж відв'язала свою корову та прикрила сонного Льоньку в тарантасі. Дід усе частіше стьобав стару кобилу та згадував здорового вороного коня, якого на фронт забрали. А вона думала про більшу корову, яка і йшла б швидше, і молока б більше давала, а то все частіше стала боятися, що її Чита не дійде до рідної Полтавщини. Вона й справді, не хотіла переступати ногами, тому й тарантас почав відставати.

— Хлопці, вже скоро! — час від часу запевняв дід-погонич. — Хлопці, вже зовсім трохи лишилося! — не давав їм заснути навіки. — Соколики! Просинайтесь, уже приїхали!!! — радів, що вони заворушилися. — Оце так ходка! — чухав потилицю та на балакучого Толю поглядав. — Більше й разу не поїду, — повідомив про своє рішення. — Ледве сам живим зостався.

— Є ні, діду, там ще на день роботи. Невже покинеш їх напризволяще? — придивлявся той до старого. — Прости мене, якщо розсердився, тільки їх забери, — від здивування навіть стара кобила викотила на нього своє булькате око. — Десять чоловік спасеш, і то велике діло.

* * *

Переночувавши поблизу госпіталю, яким слугував порожній корівник та великий солдатський намет, надивившись різних страхіть, Маруся з сином знову вирушили в дорогу. Закрутилися невеликі колеса із плуга, загойдався далі візок по ґрунтовій дорозі, неквапом переставляла ноги невелика корівка, а Маруся, як і раніше, міряла дорогу босими ногами. Її єдині

туфлі розлізлися ще за перший тиждень, а модельні «лодочки», які лежали в чемодані, вона більше не діставала, збираючись носити в Климовій Балці. Про це й оповідає своїй розумній німій істоті — Читі. Здається, за дорогу переповіла всі свої секрети, бо точно знає, що корівчина нікому не перекаже? Бігав навколо воза і малий бешкетник, якому набридало довго сидіти. Тепер вони просувалися не за фронтом, а за трофейними командами, які підбирали придатну стрілецьку зброю та боєприпаси обох армій. Але й після них залишалося багато всякого добра, яке кидалося хлопцеві у вічі. Здається, всього лиш плентається дитина за возом, а то й попереду, але він уважно придивлявся до всього — знову шукав справжній кулемет, пригадавши дідові слова, що його можна знайти просто на дорозі. Поки що підбирав то стрічку патронів, то маленькі, мов іграшкові, міни для мінометів, ховав все в кузов їхнього візка під перину, вирішивши, що воно знадобиться. Все знайдене підплигувало на ходу, а він далі поповнював свій арсенал.

— Що то воно так розбрязкалося, — спинилася одного разу Маруся, а заглянувши в ту схованку, обімліла. — Як воно досі не вибухнуло?! — сплеснувши руками, не спускала з Льоньки переляканих очей.

Схопивши здорову лозину, замахнулася на нього згарячу, але, зустрівшись із здивованими очима дитини, вмить опустила. Витерла холодний піт із свого чола та й почала переносити все на узбіччя, наказавши синові йти тепер тільки поперед неї. Однак час від часу знову там щось знаходила. «Кожна міна, ударившись об землю, автоматично стає на бойовий взвод, після чого може зірватися від легкого струсу», — повторювала, що чула дорогою. Слухаючи такі доводи, хлоп'я починало шморгати носом, а то й плакати, так йому страшно ставало. Та не минуло й години, як знову забувало, через що такі було бите не один раз.

Тепер вони відставали від фронту приблизно на двадцять днів. Маруся давно помітила, що Чита під час ходьби стала дуже кивати головою. Раніше тільки знімала з неї шлею, як вона спішила щипати траву, тепер же — одразу лягала прямо біля візка. «Відказують ноги», — поставила однозначний діагноз.

А помітивши дуже стерті ратички, спинилася та давай шити чобітки зі шматка транспортерної стрічки, яку поклав батько, передбачивши все наперед. Стало ясно — корівчині потрібен відпочинок. Маруся кидала свій журливий погляд то на дорогу, то на свою корівчину, адже до Полтавщини й справді було вже недалеко. Знову розгорнувши свою карту, почала вибрати глухе село для зимівлі. Вона й досі припускала, що її будуть розшукувати.

Вже затемна, побачивши хати, спинилися на околиці перед одним двором. По поваленому паркану, старому хліву та перекошеній хаті важко було зрозуміти, чи живуть тут люди. Вдивлялася далі, але й там не побачила кращих — одні розбиті, інші спалені. Та все ж світ не без добрих людей.

— Вибачайте, що світлицю вам не можемо надати, — пошартував дід, який стояв біля своєї хати. — Думав, що цигани, такий дивний у вас транспорт. А дізнавшись, хто вони такі та куди прямують, одразу запросив до себе. — Тільки в наших сінях бомба застрягла, — повідомив їм. — Військові запевняли, що вона не зірветься, радили жити і не звертати на неї уваги. Що поробиш, довелося нам з бабою звикати.

Маруся заглянула туди і спинилася. Дійсно, із земляної долівки стирчав наполовину оголений стабілізатор, а в солом'яній стрісі була дірка.

— Ті військові обіцяли повернутися та витягти, але не було їх. Тепер доводиться терпіти її окаянну, — продовжував далі старенький дідусь, не знаючи, що її можна було знешкодити, тільки зірвавши на місці, разом із хатою.

Терпіла й Маруся, постійно нагадуючи синові, щоб обходив її і нічим не вдарив. Лікувала Читу — робила примочки з марганцю та кислого молока, а та, мов бариня, лежала на боку та кліпала довгими віями. В такій позі і траву їла, яку Льонька підкладав їй під саму мордочку. Після такого догляду вже через тиждень вона паслась у чудернацьких чобітках, до того ж не сама, а в компанії малечі, яка постійно кружляла навколо неї.

Маруся тим часом думала про наступний напрямок — на Белгород. Найліпше, як вона вважала, підходив Прохорівський

район. Ще не забула, як не так давно наближалася до нього, але там усе зривалося й горіло. Тепер вибухи віддалилися, однак, чим ближче підходили, тим більше відчували в повітрі їдкий дим. А добравшись нарешті, спинилися без ніякої команди — перед нею, скільки бачило око, стояла велика кількість розбитої техніки і валялися, розсипані по чорній обгорілій землі, боєприпаси. Навіть їй було зрозуміло — тут ще не пройшли трофейні команди, адже все так і застигло після бою, а деякі танки й досі диміли. Біля них можна розгледіти багато обгорілих трупів, а в деяких місцях солдати обох армій лежали один на одному, разом знайшовши тут мир і спокій. Не пам'ятаючи себе, вона крикнула на Читу і щосили потягла її назад, тільки б швидше вибратися, як здавалося їй, із того світу. Льонька знову поспішав попереду, відшукуючи заповітний кулемет.

— Ідіть у сусіднє село, — порадив старий дід, який сидів неподалік на маленькому зеленому островку.

Він тут не просто відпочивав — слідкував за якоюсь жінкою, яка бігала серед того поля та час від часу щось кричала. Коли вона пропаде за танками, дід аж встане, зіпершись на палку блукає поглядом від одного танка до другого. А тільки-но побачить її, знову сяде на траву.

— Додому вночі пробрався, — розповідає Марусі про онука. — Дуже хотілося Юрчику своїх побачити. Ніхто й гадки не мав, що наступного дня він згорить в одному із них, — кивнув головою у бік танків. — Отак нас провідав. Прийшовши сюди, його мати розуму лишилася, тепер щодня бігає та сина кличе. А я чекати мушу, щоб додому її забрати, бо забула, де й жила раніше. Що ж мені робити, коли ми з нею удвох лишилися? Майже всю рідню проклята війна забрала, — сам усе зиркав на те поле смерті. — Йди, жінко, туди, там війни зовсім не було, — показав на нешироку биту дорогу. — Всього десять кілометрів звідси, а жодна бомба не розірвалася. Чудо та й годі! Ніби хто його прикрив із неба, — дивувався, мабуть, не вперше. Журавкою зветься, — А ти, кажеш: від самої Волги і до Полтави прямує? Що ж тебе, дитино, змусило йти в саме пекло? Хоча дурне питаю. У кожного своя війна. Бач, моя Людмила тепер, може, й до смерті воюватиме. — Йди-но вже! — махає дочці, — завтра

все одно знову сюди. Фронт пішов, а після нього, що тільки з людьми сталося?! — сказавши, він витер старим картузом замазане сажею обличчя.

Він ще затримався там, а їхній тарантас знову зарипів, повільно віддаляючись. Наблизившись до Журавки, вони також здивувалися, не побачивши жодної згорілої хати.

— Чи не можете прийняти постояльців на цілу зиму? — питала Маруся в кожного зустрічного.

— Йдіть прямо по вулиці, — підказували люди, — посередині буде лежати бомба, одну скинули, але й та не розірвалась, — ніби жартували з неї. — Тепер вона орієнтир у нас. За нею через декілька хат живе тітка Маня. Хата в неї простора, а вона лише з малим сином. У неї і просіться.

Цього вечора в тому дворі було дуже людно. Всі сусіди слухали Марусину розповідь про їхню дорогу та говорили про своє. Вона й сама багато чого нового почула про війну, в що раніше не змогла б повірити.

— Вони думають, що я брешу, — сердилася старувата жінка. — Нехай хоч один у цьому селі скаже, що баба Векла колись казала неправду. А що? Ніхто такого не пригадає. А тут поранений, якого я доглядала, розказував. Ось дивіться, — вона перехрестилася. — Він сам бачив, як німецькі танки косяком на наші пішли. Тактика, каже, у них така була. І де не візьмись, заблищало щось у небі, потім променем білим, мов ножем порізало ті німецькі страховиська. Може, й американці щось нове придумали, то чому ж під Сталінградом такого не сталося? А дід Никифор каже, що й до війни в небі таке помічав, і не раз. Виходить, у нас помічники там були? — підняла вказівний палець вище голови. — А вони, замість того, щоб розпитувати та думати, бабу дурною обзивають, — жалілася Марусі. — Чудо сталося, чудо, а ви регочете. Колись на коліна падали, коли чудо в небі бачили, так моя бабуся казала, а тепер сміються. Не ті люди пішли, зовсім не ті, — хитала головою. — Здорові німецькі танки ніяка куля не брала, а то заглухли навіки, — додала ще й таке.

— Тепер не переслухати, чого тільки не вигадують, — перечувала тітка Маня, молодша від баби років на двадцять. —

Підкріплення німцям не надійшло через те, що партизани всі під'їзди зірвали. Ото і є основна причина їхньої поразки.

— І ти туди! — не здавалася бідова Векла. — На полі стоять майже всі наші танки, німецьких там мало, а німця погнали. Тоді й поясни: як таке сталося?

— Богів потривожили! — почувся голос сусідки Валентини, яка спішила до тину, щоб і собі подивитися на подорожніх та поговорити про минулі події. — Небо горіло, мабуть, і святим жарко стало від нашої війни, — вона завжди поєднувала земне й небесне, а ще співала в церковному хорі та любила читати про життя святих. — Колись Архангел Михаїл мечем любого ворога бив, а тепер інша зброя. Ось він і показав, що такої, як у нього, все одно ні в кого немає.

— Воно й правда! — мало не присіла баба Векла. — Люди добрі! Ти ба, як вона правильно все вивела!

— А ти, Марусю, віриш у таке? — спитала в неї.

— Не знаю, я до війни ні в яке чудо не вірила, а тепер... — знизала плечима. — Бомба посеред вулиці стоїть, хати й дерева цілі... І це поряд з Прохорівкою. Хіба не чудо?

— Яка розумна жінка! — знову крикнула Валентина через тин. — Ти не вчителька, буває?

— Вчителька, — випалив Льонька, поки вона роздумувала, чи говорити правду, бо й досі школа Шенталя навіювала погані спогади.

— Ви бачили таке? Тільки вчора говорили, що нема кому дітей навчати, а сьогодні вона сама до нас прийшла. І знову скажете, що чудес не буває? — кричала ще голосніше.

— Бувають! — раділи та посміхалися жінки, дивлячись на Марусю.

Через декілька днів вона вже бігла на свою улюблену роботу, а Льонька тим часом знайомився з сусідськими хлопцями та ганяв з ними по вулиці. Дивним було село Журавка, яке потічок розділяв на дві половини. На його схилах постійно тлів торф і йшов дим. Коли від того диму не було чим дихати, в селі оголошувався аврал — всі мешканці з відрами сходилися до потічка і заливали тліючий торф водою, аж поки не виділялася пара без

диму. На тому й залишали все до наступного разу, бо то була їхня одвічна боротьба. Якраз такі місця вічного вогню і вабили до себе підлітків, вони підсовували туди вибухівку від авіабомб або й цілу міну без хвостового заряду, щоб та не полетіла на село. Часто така «іграшка» довго не спрацьовувала, від чого хлопці, залігши поодаль, починали втрачати терпіння. І майже кожного разу серед них знаходився найхоробріший, який підповзав з довгою палицею і починав ворухити торф, забезпечуючи доступ кисню. Вибухівки бахкали, нагадуючи постріл із нагана, а гранати та маленькі міни давали такий звук, що аж дзвеніло скло в будинках. Одразу з дворів до потічка бігли жінки з палицями і розганяли місцеву дівчоріду.

Оскільки в Журавці війни майже не було, знайти вибухівку було складно, тому за ними ходили аж на Прохорівку, де хлопцям була воля, ніхто не ганяв і роботи — непочатий край. Але десять кілометрів шляху в один бік могли подолати лише найбільш витривалі, бо назад треба було ще й важкі залізяки тягти. В одну таку експедицію з сином хазяйки Петром і сусідом Колькою рушив і Льонька. «Прохорівське поле», як його називали місцеві жителі, здалося йому схожим на село, сотні розбитих танків — це будинки, а сліди від танкових гусениць — це вулиці. Все розтровошено й розкидано. Скрізь величезні чорні плями землі від вигорілої трави, а між ними невеличкі зелені гриви, де вона була в половину людського зросту. Колька і Петро вже не перший раз ішли туди за порохом із якихось секретних снарядів. Про нього багато хто знав, він був чорного кольору і нагадував довгі макарони, які добре горіли як на вітрі, так і в воді. Коли смеркалося, ними користувалися навіть дорослі замість кишенькових ліхтариків. Але в Льоньки була своя мета — кулет. Знаючи, що він є в кожному танку, вирішив усе-таки добратися до нього. Прийшовши туди, перевірів в одному, другому, а потім поліз у третій.

Вибуху ніби й не чув, та коли під ним здригнулася земля і чорна хмара кіптяви, якою були покриті всі танки, піднялася в повітря, а потім посипалась йому на голову, дуже злякався. З запорошеними очима і майже не дихаючи, він насилу вибрався звідти. Однак нічого не міг зрозуміти. Не розібрався й тоді,

коли підійшов до того місця, де зовсім недавно його хлопці щось клепали. Ледь упізнав Кольку, який сидів, закривши обличчя руками. А побачивши між його пальцями кров, відчув щось неладне. Шукав третього поки його оченята спинилися на свіжій воронці з якої піднімався дим. З острахом переглядав довкола — закривавлене ганчір'я, шмаття м'яса та біленькі кісточки, поки зрозумів, що то — залишки від їхнього Петька. Тоді, замурзаний Льонька, затремтів і заплакав. Коли шок трохи минув, скочив на ноги й Колька, і, стукаючи зубами, ледь промовив:

— Т-тре-ба ті-ті-ка-ти до-до-му!

Не довго роздумуючи, хлопці побігли скільки було духу, а коли вибилися з сил, йшли пішки, ще пізніше — ледве волочили ноги. Десь на середині дороги їх наздогнала бричка, на якій їхала незнайома жінка. Здогадавшись про все, вона підбрала їх і швидко погнала коня до самого госпіталю. Група солдат, серед яких були навіть на милицях, кинулися на допомогу — на руках занесли хлопців усередину.

— Де це їх так? — налякалася медсестра.

— Розряджали на Прохорівці, — відповіли солдати, бо хлопці вже ледь тягли голос.

Там Льонька й почув, що йому повезло, більше того — в сорочці народився. Він того не зрозумів, але радів, що й Колі поталанило, хоч і було на його тілі з десяток ран, але жодної серйозної. Лише обличчя було посічене шматочками незгорілого чорного пороху, який він усе-таки знайшов. Пізніше цей бідовий товариш зізнався, що вони намагалися розгвинтити снаряд від німецького реактивного міномета, схожого на нашу «Катюшу». Тепер за неболючий укол та нетугу пов'язку хлопцям довелося співати пісні на замовлення медсестер, а всім пораненим давати концерт за сухарик чи ложку тушонки. І так вони до того звикли, що і з госпіталю не хотіли йти додому. А вийшовши, Колька став серед сільської дітвори великим авторитетом, Льонька ж вирішив бути артистом, як і його батько, бо всі прийшли до висновку, що у нього гарний голос, і він уміє співати.

Усе, що залишилося від їхнього товариша Петька, його мати збрала того ж дня своїми руками і привезла на двоколісній

тачці в село, де й поховали. Дуже за ним побивалася, а через декілька днів її не впізнали — вона стала зовсім сивою.

Налякавшись за свого Льоньку, Маруся забрала його в школу вчитися, аби був на очах. Так вони й зимували — їли лише картоплю, а запивали молоком. По тому часу це було терпимо, хоча відчуття голоду не проходило ніколи.

Їхня тітка Маня була знаменитою в селі тим, що тільки в неї була викройка зимового піджака, який у той час називали «московкою». Походження тієї викройки було пов'язане з першими німцями, які жили в її хаті. Коли ті перейшли в більш простору, забравши своє майно, на одній стіні залишилася яскрава картина розміром із шкільну політичну карту світу. На тому полотні був зображений Сталін, який у паніці втікав від німецьких автоматників. Полотно мало тканинну основу і було доволі цупке на дотик. Тітка Маня з подругами зняли його і розрізали на викройки. Якраз за такою справою і застали їх колишні постояльці, які мов із землі вирости на їхньому порозі.

— Що це таке? — спитав офіцер, тикаючи пальцем на розрізане полотно. Усі три модистки завмерли на місці. Вони мовчали, а він тим часом з порізаних шматків намагався скласти загальну картину, і коли все вийшло, йому це сподобалося. Покликавши солдатів, які стояли біля порогу, разом голосно засміялися. Нічого більше не сказавши, офіцер кинув руку до козирка, і вони вийшли з хати. «Пронесло! — переводили дух жінки. — А як же викройкою користуватися, коли наші придуть?» — дійшло до тітки Мані. Вирішили: коли кроїтимуть комусь «московку», виставляти вартового біля воріт, і поклялися нікому не говорити, щоб жодна жива душа про це не дізналася. Тепер тією викройкою користувалася й Маруся. У вільний від школи час вона теж шила, за що отримувала трохи борошна та картоплі. Платили б люди й іншим, та не було чим.

Нарешті з Журавки вона написала одного листа своєму Борису, а другого — батькам у Шенталь. Борис не відповів, а від батьків отримали цілу повість: як за нами відправили озброєного вершника з завданням — наздогнати й повернути назад.

Читаючи, Маруся посміхалася, бо справдилося те, що й передбачала: першого дня ніхто не шукатиме, адже вона відпросилася з роботи, другого, припускала, тільки почнуть розпитувати, лише на третій день — зметикують, що Марія Іванівна просто втекла, тобто дезертирувала. Саме після третього дня і була направлена погоня. «Я й раніше не думала, що вершник гнатиме коня до самої Волги — сама собі коментувала написане. — То ж так і вийшло — доїхавши до Мокроуса, постояв на роздоріжжі та й повернувся назад. А прибувши в Шенталь, доповів, що ніде ніяких слідів немає, і ніхто нічого не бачив». Тільки що робив горе-воєнка, таке почувши? — навіть не могла уявити. — Мабуть бив вершника, — вона ще не забула його страшні очі, налиті гнівом і кров'ю. В такі хвилини він більше скидався на лютого звіра, ніж на людину. Навіть оддалік від нього стояти було страшно. Здавалося, кинеться і кусатиме своїми зубами, які теж відрізнялися від звичайних. Пригадала й те, як він любив одним різким рухом витягти ремінь з галіфе і з усієї сили лягнути ним у повітрі. А коли від того стрепенеться її тіло, він аж наливався якоюсь бісівською енергією.

Більше року минуло з того часу, однак, вона й досі боялася пригадувати пережите. І як не відганяла його зі своєї уяви, її кривдник ще довго ляскав.

Коли минала година-друга і все погане залишалося позаду — на відстані тисячі кілометрів, вона ставала не просто радісною, а навіть щасливою. Та й не це було головним — вона відчула себе вільною. Ще після Волги познайомилася з тим відчуттям, але зараз воно було набагато сильнішим. Від того запаморочливого духу свободи, часом хотілося танцювати і кричати, неначе вирвалася із в'язниці, птахою перелетіла через багато рядів колючого дроту, через багато річок і степів, добралася до цього тихого куточка, де й отримала помиливану грамоту. Сама не вірила, як усе вдало склалося.

— Борисе! Ти мене чуєш? Я віль-на!!! Я віль-на! — намагалася і до нього докричатися. — Якби ти тільки знав: як мені хочеться тебе бачити... Я зможу тебе любити. Я буду вірною все життя, — обіцяла йому, сідаючи на лаву. — Забуду й минуле... Я ж не по своїй волі...

Вона оглядала все довкола, неначе бачила вперше. Звикла за зиму до чужої хати та чужої сім'ї, де її полюбили, умовляли й залишитися назавжди. Хвалили і в школі, а батьки навіть обіцяли збудувати хату. Все ж мріяла вона про свій дім у Климовій Балці на Полтавщині, де все їй рідне — і село, і люди, і річка, і те озеро, на березі якого так і залишився їхній з Борисом перший вечір.

Пригадувала цього дня і дядька Петра з пожарки, і вчителя Олександра Олександровича. Здалося, що з ними вона часто бачиться в спогадах та у снах. Саме там одного разу вони втрьох були на концерті і теж чули пісню «Летіла зозуля». Тільки не Борис її співав, а, здається, малий Льонька. «Невже так буде? Невже зустрінуться? — вірила і не вірила. — Невже й син її співатиме?» — аж у душі розливалось щось солодке, неначе мед.

Відтоді спогади все частіше навідувалися до неї, інколи навіть слідом ходили неначе малі діти. Саме з ними вона поверталася до життя. А вже як пішов сік з берези, стала готуватися в дорогу — ремонтувати тарантас та підгодовувати свою Читу. Складаючи свої пожитки, раділа зеленій травичці та травнево-му теплу, як у свої шістнадцять, коли мріяла про щасливе майбутнє та відважного рицаря поряд. Це була незабутня весна сорок четвертого року.

Перед від'їздом отримала і від матері листа. Вона повідомляла, що батько в попередньому не написав їй всієї правди. На четвертий день після її втечі той «горе-вояка» сам до них заявився. Стукав кулаком по столу, питаючи, де ж наша дочка. А батько йому: «Не інакше, як у якомусь селі неподалік. Далеко б не пішла з такою корівчиною та ще малим дитям». «Мабуть там і шукав, раз від нас відчепився, — читала далі написане. — А під осінь ще більше біситися став. Ми вирішили, що йому від начальства перепало, раз взяв нас у заручники. У холодному напівтемному корівнику десять діб тримав, де крім вологої соломи не було нічого. Та і їжа — невеличкий шматок хліба в день і кухлик молока, що приносив казах-охоронець зі свого дому. За десять діб ми так захляли та застудилися, що й хворіти почали. А той гебешник стоїть на своєму і все: — Як не зізнаєтесь, відправлю вас на заслання. Тільки як ми не божилися, він так і не повірив, що ми, дійсно, не знаємо».

* * *

Їхній шлях усім здавався страшним і непередбачуваним, тільки не їм. Маруся вважала, що близько трьохсот кілометрів до їхнього села у порівнянні з минулим шляхом — просто прогулянка. Читу, здається, довга дорога теж не лякала, застоявшись за зиму, і вона раділа. До того ж загоїлися її ратиці, і Марусині порепані та збиті ноги. Аби більше такого не трапилося, журавський чоботар пошив їй легкі й надійні туфлі, а синові — черевики із старих халявок. Маруся свої взула, а Льонька сховав у сундук на тарантасі, щоб не стопталися за дорогу. Склали люди й вузлика — хто сухаря, хто картоплину дав, з чим і вирушили в дорогу. І хоча замість свіжого вітру ще й досі несло горілим, а земля лише де-не-де була не чорною, вона, йдучи, голосно співала: *«Повій вітре на Україну, де покинув я дівчину...»* Почувши, що й Льонька підспівує, оглядалася назад та посміхалася. Та коли з того минулого вигулькнуть темні вечори Шенталля та почуються розповіді матусі, куди й подінеться та радість. *«Дезертирка! Дезертирка!»* — здавалося, що в кожного знайомого таке на думці. Припускала, що й у Климовій Балці коситимуться на неї дорослі, а учні навіть показуватимуть пальцями.

«Бач, а ти не вірила, що можна засудити невинну людину, — неначе її мати знову заговорила. — Одні — передовики, інші — вороги, ще й одні за другими слідкувати мусять, не за гроші, для чого витрачатися, вони й під страхом спішитимуть донести на свого ближнього. Головне — щоб не було єдності поміж людьми, щоб ходили й оглядалися на свого сусіда: чи не напише якогось доносу. Тільки б не зірвалися всі разом, не понеслися шукати правду та виводити справедливість». Почувши таке, Маруся спішила з відповіддю: *«Повірила, мамо. Кожному слову повірила. Пригадувала її вицвілі очі та розтріпані сиві коси, коли вони прощалися. — Тільки як з тим жити — не знаю».*

«Пошла! І чтобы завтра в его же время... — візьме та знову вчується. — Там будешь делать то же самое, только со зверьём...» — стрепенеться вона та знову зажуриться. *«І хто мене захистить?»* — аж у зашпори зайдеться її серце. *«Ні, таке ніколи*

не станеться. А коли що, я краще з життя піду...» — було й таке на думці, інколи звичайно.

«Скажи мені прізвище, і я доберуся до того вояки, який не на фронті, а в тилу з жінками воює, — твердий голос Степана й зараз наполягав. — Коли не сам, то партизанською поштою передам. Хто дав право, питаєш? Війна і ця ніч, коли небо палає, коли за спиною ще й досі смердить горілим, коли поряд з тобою серце мліє та з грудей вискакує. Думаєш, ми випадково зустрілися в лісі на Курській дузі біля самісінького фронту? Втікач і змучена дорогою босонога, але страшенно красива жінка з подорожуючим тарантасом? Таку зустріч мені сам Бог послав, як нагороду за те, що було, і за те, що попереду. В душі все перевернулося, коли я тебе побачив». «Ні, Степане, Прохорівку я вже пройшла. У тебе є дружина, діти, а все інше було та минулося... Живи своїм життям. Хоча... лише Бог знає, що попереду».

«Де ж ти, Борисе! — шукала його і довкола, і в думках, та так і не знайшла. — Пам'ятаєш, коли тієї першої ночі ми поверталися з озера, ти обіцяв усе життя носити мене на руках? Не знаю, про що ти тоді думав, я ж не сумнівалася. А коли зовсім мокрий від дощу стукав у моє віконце, клявся, що жити без мене не можеш, я й гадки не мала, що через рік ти іншу зустрінеш... Чекала тебе і після того, навіть коли в дорогу збиралася. Твою любиму сукню вділа, аби ти помітив мене у тому натовпі. І що нам робити? — не знала й сама, у кого просити поради. — Ти не зможеш без концертів та гастролей, а я не зможу жити в таких муках далі. Чи таким болючим і є справжнє кохання?..

«Теж мені артист! — почувся голос і батька. — Легіла зозуля через мою хату... — і цього разу не без іронії повторив слова тієї пісні, яку так любив співати Борис. — Зо-зу-ля, — розтягнув те слово по складах, як і тоді, коли згадували Марусиного чоловіка після бомбардування. — То й він зозуля, раз кинув дружину і своє дитя, — а такі слова й зараз різали її вуха. За хвилину-другу він знову додав: — Нічого, що він чоловік, все ж зозуля».

«Досить вам! — ледь стримала себе Маруся, аби не закричати в повний голос. — Я сама вирішу, як нам бути. — Можливо, й пробачу, а можливо, навіть не згадаю», — вона й себе здивувала тими словами.

Коли думки знову перекинуться на війну, на перемогу, про яку тепер усі говорили, протре вона очі та знову заспіває голосно: «*Повій вітре на Вкраїну...*» У цю хвилину їй здавалося, що й вона воювала, і не в теплому бушлаті, а в холодних окопах на передовій. Часто знаходилася всього за крок від смерті, але вижила.

— Мамо, тато не написав, значить, його вбили? — обізвася тремтливим голосочком малий на возі, до нього завжди добіралися матеріні переживання.

— Ні, синку, живий він, душею відчуваю. А не відповів, бо мабуть не до того йому, — тим і сама себе тішила.

— Стійте, — наздоганяв їх якийсь дід. — Прямо не можна, там багато трупів, мабуть усю війну їх ніхто не прибирав, — аж наперед забіг. — Сонце пригріло, то тепер від смороду не продохнути, — застерігав, аби вони туди не йшли. — І носить вас нечиста сила. Невже так спішно?

— Так. Ми ж не в сусіднє село, а в Україну, — повідомив Льонька з возу.

— Невже? — здивувався старий. — Тоді сам виведу вас на кращу дорогу. Може, й не дуже вона краща, але з тієї ви зовсім не виберетесь, — показавши на неї рукою, пішов попереду. — Україна... Україна... — повторював неголосно. — Я теж звідти, — блиснули його запалі очі. — З Черкащини, — не стримався, щоб не зізнатися. — Давно вже чужу землю обробляю, а про свою і зараз думаю, — відвернувся та висякав носа. — Бач, я ж не збрехав, — показав на купу мерців. — Всі тут лишилися, і ті, хто влітку воював, і ті, хто взимку, одні в гімнастерках та черевиках, другі — в кожухах та валянках. На них рядами лежать морські піхотинці в бушлатах та кльошених штанях, зверху сибіряки, трапляються і бійці у ватниках та шапках із ганчір'я, які давали лише в блокадному Ленінграді. Тоді гнати німця поспішали, а тепер усе залишилося на наші голови. Але це не всі, ще багато побитих просто присипані землею, то ж не надумайте десь води напитися, вся вона тут отруйна, — наказував, прощаючись. — Нічого не бійтеся. Може, й літають тут солдатські душі, та вони поганого не зроблять, — запевняв, уявляючи,

як же це їм страшно. — А як будете на Черкащині, землю мою поцілуйте, — знову сжав свого носа та дивився вологими очима. — Скучив я за нею. Хто б тільки знав: як скучив... — опустив руки і так ще довго стояв.

Аби Льонька менше бачив, Маруся наказала йому лягти і дивитися в небо, сама ж потягла Читу далі. Місцями йшла ніби по кладовищу, над яким літали чорні ворони. Після того, як фронт пішов на захід, тут ще ніхто не ходив і не їздив. Їй теж тут важко було з самого початку — затерплі ноги зовсім не хотіли слухатися, а руки ледве намащували шлею, аби тягти перелякану корову далі. Очі ж бігали від поля до балки, від балки до невеликого лісу, а губи все щось шепотіли, мабуть, молитву. Інколи здавалося, що вона не зможе вибратися з того мертвого царства, воно і її не випустить із своїх володінь. І все ждала — ось-ось гучне каркання чорних птахів залишилося позаду, але було ще рано.

Кидаючи поглядом довкола, помітила людей, які то нахилилися до землі, то щось кидали у мішки, які потім тягли за собою. «Зброю збирають, — одразу пригадалися Степанові розповіді. — А може, то ї є трофейна команда», — придивлялася до них ще пильніше. Навіть хотілося спитати в них про дорогу, все ж вирішила не спинятися. Та не пройшла і ста метрів, як ті чоловіки її наздогнали.

— Куду путь держишь, красавіца, — аж п'ять чоловік заступили їй дорогу.

— У сусіднє село до родичів, — швидко знайшла, що відповісти.

— Почему ж одна, — придивлялися до Льоньки, який від монотонного коливання міцно спав на тарантасі.

— Чоловік мене зустріти повинен, може, розминулася, — роззиралася довкола, аби їй повірили. — Він партизанить у цих краях, — навіть не знає, звідки таке в голову прийшло.

— Нет, рыбка залатая. Все партизани с советской армией теперь пашли. Ми тут хазяйничаем, і что хатім, то и делаем. Поняла? — той, що стояв поряд, брудними руками обхопив її талію. — А свидетелі нам савсем не нужни. Правда, хлопци? — ті не відповідали, лише вороже дивилися на неї. — Кароче —

деньгі, золото, аружисє, можна и еду. Давай, бистро, — тягнув її до тарантасу.

— У мене нічого нема, — виривала вона свою руку.

У той час прокинувся її Льонька і почав плакати. Отримавши потиличника, він швидко скочив на землю. А дивні чоловіки, переглянувши все, що було в їхньому тарантасі, почали складати у свої мішки. Забрали навіть швейну машинку. Коли ж стали і Читу розпрягати, Маруся впала на коліна і стала слізно просити. Слідкувала за всіма і бачила, що вони зовсім її не слухають. «Що робити?» — тремтіла та тулила до себе своє дитя. — «Що робити?» — не могла нічого придумати.

— Степане! — крикнула на всякий випадок — раптом почує.

— Не старайся, бл..дь, тут тебе нікто не услишіт! — аж замахнувся на неї той, що стояв поряд. — Да і ідті тебе некуда. Ти у нас в плену. Поняла? А ми галодние, і баби давно не видели, — засміявшись, він показав свої прокурені зуби.

«Це зеки, — здогадалася одразу. — О Господи, що ж з нами буде?...» Перелякана, вона стояла мов укопана, якби цієї миті її хтось штовхнув, вона б упала, як сира й важка колода. Живими лишився лише погляд, який і далі метався по цьому страшному царству мертвих. Все ж, зібравши всі свої сили, хотіла знову його покликати, а з вуст вирвалося зовсім інше:

— Гер-до!

Та так воно покотилося в різні боки, неначе в горах, що аж її охоронець здригнувся.

— Чево арьош! Затіхні, каму сказал! — вона отримала ляпаса, аж щелепа затріщала.

Та ні на що не звертаючи уваги, Маруся крутила головою в різні боки. Вона й сама не знала, для чого її кличе, не мала й надії, а очі не спинялися її шукати. Вже й корівку потягли, і її з хлопчиною стали штовхати в спину, вдарили й дрюком по ногах, аби швидше їх переставляли, а вона й далі придивлялася до того мертвого поля. Коли, звідки не візьмись, — вискочила ціла згряя вовків. Побачивши їх, вона ще голосніше закричала. Цього разу її вже ніхто не спиняв. Колишні в'язні, кинувши свої і чужі речі, тікали від вовчої зграї, скільки було духу. Маруся ж, упавши на коліна, обняла свою вірну сіру подругу. Витираючи

сльози, дякувала їй за спасіння. Вперше і востаннє бачила, як вовчиця посміхається.

— Це моя знайома. Підійди ближче, вона тебе не чіпати-ме, — та тільки вона сказала, як Льонька відскочив подалі. — Нічого, вибач, Гердо, він ще малий.

Взявши клунки зі своїми речами, Маруся звалила їх на плечі, а помітивши Читу, яка вже стояла біля їхнього тарантасу, знову поставила все на землю.

— Спершу треба корівку запрягти, — пояснила синові та сирій подрузі, — бо зі страху вона так і тікатиме. Але нічого не виходило — тільки вони зроблять декілька кроків, як Чита починала бігти в протилежний бік. — Що ж, зачекай мене тут, потріпала Герду по загривку, ми самі сходимо, дещо й віднесемо, а потім я за машинкою повернуся. Тільки ти не йди нікуди, я швидко, — сама дивувалася: як добре вовчиця її розуміє.

— Мамо! — обізався Льонька, коли вони ще й на п'ять метрів не відійшли. — Я так боявся, думав, що вона все одно кине тебе? — синові очі й досі були наляканими.

— Ні, відтепер ніколи не бійся звірів, люди бувають набагато страшнішими.

Усе склавши у свій тарантас, вона повернулася за останнім. Хотіла й попрощатися з вовчицею, але Герда неначе думки читала — піднявшись перед нею в повен зріст, поклала передні лапи на її плечі. У Марусі й гадки не було, що буде обніматися, як з людиною.

— Дякую тобі, ти навіть не уявляєш, що могло б статися, — гладила її голову, спину, а та від такої ніжності якось дивно роззявляла рота, неначе й сама збиралася щось сказати. Все ж лизнула їй вухо і щоку. — Думаю, що я б там не вижила, а Льонька — навіть страшно уявити. То ж не люди, а страшні злочинці, — розповідала своїй приятельці. Бачила й інших вовків, які, розмістившись оддалік, уважно спостерігали. — Гердо, я тебе ніколи не забуду, — шепотіла їй на вухо, і здалося, що й біля її очей стало мокро.

Коли Маруся складала все в тарантас, Герда ще сиділа на тому ж місці. А як виїхала на дорогу, вовчиця, неквапом пішла до своєї зграї.

* * *

Ще не відійшовши від тих пригод, Льонька раз-по-раз зикрав у різні боки. Навіть на тарантас не хотів залазити, бо тепер, і справді, перестав боятися мертвих. Все ж пригадавши тих страшних бандитів, спитав у матері:

— А якщо тобі знову доведеться кричати, твоя Герда почує?

— Звичайно, — відповіла йому, тримаючись за щоку, яка так підпухла, що їй одне око вже закривала. Про подорожника думала та про чистотіл, який би приклала, аби не так боліло, тільки на цій території рвати його не наважувалася. Йшла далі та шукала очима край цього мертвого царства. Знала, що попереду зустріне ще не одне таке поле, але переживши перше, була готова витримати й наступне. «Це моя війна... Я мушу перемогти... Мушу всупереч усьому» — наказувала собі. І так було до самого обіду. Часом її голова йшла обертом, починало нудити, навіть здавалося, що вона ось-ось втратить свідомість. Тоді починала будити Льоньку, бо здавалося, що їй той уже ледь дихає.

— Говори синку, хоч щось говори, аби не мовчки.

— Не хочу, — він знову опускав голову на подушку і замовкав.

Тоді вона тягла щосили свою корівку, яка теж була кволою. А коли вже вибралися і піймали свіжий вітер, аж легше їм стало.

— Дякую тобі, Господи! — шепотіла Маруся. — Дякую і вам, братики. Не знаю, чи живі ви, але я і вас усю дорогу просила. В дитинстві ви завжди мене захищали, навіть нікому й на думку не спадало, мене образити. То ж не залиште і зараз.

Сама уявляла, як кинулася б на шию високому Миколі, та як обняла б широкоплечого і коренастого, як татусь, Сашка. — Заглянула б і в очі, а вони — голубі в старшого і темні, як ніч, у меншого.

— І де ви мої соколики? Не мовчіть так довго! — побивалася за ними. — Тільки чому вам мій Борис не сподобався? — вона й досі не могла зрозуміти. — Все намагалися мене з кимось познайомити, потім дорікали, що я перебірлива панянка. А я й сама не знаю, звідки те кохання взялося, неначе хтось ки-

нув у серце гарячу жарину. Нічого подібного раніше не відчувала. І які не гарні кавалери крутилися біля мене, я ж навіть про поцілунок не думала.

Так вона крокувала далі, трохи помовчить, а потім знову сама з собою розмовляти починає. Та коли нарешті село побачила, зраділа, як ніколи.

— Льоню! Ми приїхали! — кричала на радіощах, неначе хотіла відігнати подалі ті темні сили, які цілий день їх наздоганяли.

Відтепер, спиняючись у селі, вона знову боялася спати в хаті, бо скрізь голодно, а в них — корова і молоко. Тому, вмощуючись як і раніше, у дворі, Маруся не знімала з Чити шлею, більше того — тримала її в руках до самого ранку. А засинаючи під зорями, часто бачила багато обличь, які зустрічалися за час подорожі. Згадувала і тих солдатиків, які з поїзда кидали їм свої адреси. А в очі так і лізло побачене царство мертвих. Пригадувала і Степана, який обіцяв їй будинок збудувати, не забула й діда-погонича, який поранених возив. «Чи вижили вони?» — неначе справді питала в старого. — Коли й так, то страшна війна ще не скінчилася — далі покотилась на захід, вдруге по рідній Україні. А в них знову криваві бої. Тоді намагалися утримати свою землю, тепер — відвоювати.

Роздумувала і про свою дорогу, яка теж пролягала на захід, ніби вона мусить першою побачити все після фронту на власні очі. А бачити було що не тільки в полі — в одному селі телипалися повішені поліцаї, у другому плакали по ковалеві Івану, який руками розгинав підкови. Та яким здоровим він не був, загинути довелося від маленької кулі, що важила всього дев'ять грамів. У наступному селі — старенька жінка стояла навколішки біля столу, читаючи молитви вже по третьому сину, біла земні поклони, щоб земля їм груди не давила, бо дуже важкою вона їй здавалася.

У наступному селі вони зустріли збожеволілу молодичку. Вона ходила по селу та кричала: «Господи, за що мені така наруга! Як же мені жити після того, що вони зробили зі мною!...» Маруся налякалася, а люди, здавалося, не звертали на неї уваги.

— Нехай собі кричить, — махнув рукою старий дід, який грівся на сонці під своєю хатою. — Її тільки час вилікує, — знову глянув на неї та закашлявся. — Вона з сусідньої вулиці, там батько й мати є, вони її й заберуть додому. А ми потерпимо. Зв'язківцем була в партизанів, — розповідав Марусі. — Німці познущалися над нею гуртом, а потім вирізали на грудях зірку. Люди в селі чекали, що партизани ось-ось прискочать, а їх не було, то наші баби вночі самі її звільнили. Тут вони воювали краще за будь-кого.

Ще трохи покашлявши, додав:

— А тобі, дівко, чого вдома не сидиться? Чужа, бачу, в нас таких немає. Від кого й куди тікаєш? — придивлявся до неї. — Теж партизанка? І придумала таке: корову, візок ще й дитину на нього посадила. То ти із справжніх чи з тих, що видають себе за партизан? — свердловий її колочим поглядом. — От пройдисвіти! Одні за святе діло, а інші під їхнім іменем грабують та ховаються. А нам як їх розпізнати? Правда, може, тепер розберемося, справжні за фронтом пішли, а ті так і залишилися в лісі. Тільки, виходить, що нам легше не стане, трясти нас будуть, поки й війна не закінчиться. І немає такого судді, який зміг би розсудити всіх по справедливості. Лягаєш спати і не знаєш, що ж вночі станеться. А встанеш вранці — і молиш Бога, щоб хоч день прожити. Всіх боялися — і своїх, і чужих.

Він довго хитав головою та все поглядав на неї — зважував: чи говорити їй далі, чи й того достатньо. Все ж не стримався.

— Заскочили, було, одного разу, кажуть, що теж партизани, сунули невістці в руки вузол і наказали віднести до однієї хати он на ту гору, — показує рукою. — Було й раніше — там німці ходять, а тут партизани. Невістка боїться, а вони з двору її женуть. Вона плаче та проситься, а вони двері зав'язали і стріху вже підпалювати збираються — немає в них часу вмовляти. Теж не нове: і одні, і другі так робили. Але в тій хаті я був з її дітьми, розумієш? У вікно стукаю, діти теж виглядають та верещать, тоді й потягла наша Катерина той вузол, куди їй наказали. Але не буває такого в селі, щоб ніхто не бачив, так і цього разу. Ще й вечір не настав, як німці почали всіх жінок зганяти до центру, а вони в нас молодцюваті, мовчать і не кажуть, де Катерину сховали.

Тоді вивели кожну десяту на розстріл, раз ніхто не зізнається, та давай цілитися в них. Одна з переляку не витримала, і вже через годину мою бідну невістку перед яром убили.

Його голова і цього разу хиталася з боку в бік, ніби збиралася відірватися, такою важкою вона була.

— Нюрка, яка виказала, теж своє отримала — її вночі чи партизани, чи бандити, до цих пір точно не знаю, забрали та в лісі на дереві повісили. Так у селі за якихось два дні шість сиріт стало... Ось так, дівко. Тепер ні наших, ні німців немає, пропали й партизани, а сироти бігають днями та їсти просять. А їм хто що дасть, а то й голодними повертаються. Добре, коли син із війни прийде, бо я ж довго не протягну. От що люди роблять! — дивувався й сам сказаному. — Не тільки з німцем воюють, а й один з одним. І за що? За дві ковдри та пару чобіт, що були в тому вузлі. А їх теж у таких людей, як ми, забрали. Отже, ніякий суддя не розбереться, поки самі не порозумнішаємо, — тепер дідова голова нагибалася все нижче й нижче, неначе йому було соромно за всіх. — Може, в тебе їжа яка є? — дивився жалібно. — За шмат хліба віддам що хочеш. Плаття Катеринине, якраз буде на тебе, — ковтав старий слину. — Сам голодний, але не собі прошу, мені б онуків нагодувати.

— Молока по пів чашки дам, коли корову подою, — обіцяла Маруся. — Тільки не за плаття, а за постій. Переночувати нам треба.

— То це ж добре! — зрадів дід та й на ноги зіп'явся. — Тоді заходь, дочко, може, заодно в хаті прибереш та хоч баланди гарячої звареш. Діти зараз прийдуть, на лузі щавель шукають та цибулю дику — ото тільки і їхнього. Ледь перезимували після того фронту. А корову в сіни заведеш, бо до ранку ми й ратиці не знайдемо. Люди то голодні...

Так від села до села вони пробиралися до Белгорода. Коли забували про війну, милувалися зеленими луками, лісовими квітами на галявині, та пахучим бузком, який інколи цвів неподалік чорної печі, нагадуючи всім, що тут колись було життя. А дійшовши, вони й зовсім спинилися — і низина при в'їзді, і дуже крута дорога на Харків — усе було біле від покладів крей-

ди, яка тут виступала на поверхню. Серед того білого чорне дуже кидалося в очі — спалені села і велика кількість розбитої військової техніки. Від побаченого було так моторошно, що навіть Льонька закрив свої очі долонями. Та й дорога їхня змінилася — попереду були одні спуски та підйоми.

— Мамо, а обійти не можна? — дитина дивилася на них наляканими очима.

— Ні, синку, зараз щось та й придумаємо.

Відтепер тільки спустяться вниз, одразу перед очима крутий затяжний підйом, який з ходу взяти важко. Тому хлоп'я бралося за налігач, а мати з усієї сили штовхала візок ззаду. Коли спинялися передихнути, Маруся підкладала під заднє колесо дерев'яне поліно. І так без кінця. Раділи нагорі, що перемогли її, а їх попереду було ще багато. Та з кожної дивилися вдалечинь, виглядаючи свій Харків. На спусках, з допомогою ціпка, вона міцно прив'язувала заднє колесо до корпусу, аби воно не крутилося, а сама, обхопивши долонею правої руки кінець голоблі, впиралася в неї спиною — так стримувала швидкість. Чоловіча це була робота, але що поробиш, їй доводилося з тим справлятися самій.

У Харків в'їхали по вулиці Сумській з боку парку. Через багато років Льоня впізнає і будинок із скульптурами, що підтримують дах, і бруківку, по якій гуркотіли залізні колеса їхнього візка, а також спуск, перед яким мама роздумувала: чи прив'язувати колесо, коли їхали центральною вулицею. Побачивши дивний тарантас, люди спинялися і проводжали їх поглядами. Але харків'ян того часу важко було чимось здивувати, за часи війни вони й не таке бачили.

* * *

Кінцем їхньої подорожі була все та ж Климова Балка, половина якої згоріла під час війни. Коли до села залишалось з кілометр, Льонька першим помітив блискучу цяточку якраз на тому вигоні, де колись сідали перші літаки. А під'їхавши ближче, розгледів там підлітків із великим біноклем. Скочивши з воза, він щодуху мчав поперед Чити назустріч своїм друзям, за якими

страшенно скучив. Маруся й собі спішила до тієї величенької ватаги, а дійшовши, не впізнала багато кого. Худі і змучені діти говорили про своїх друзів — хто загинув, хто залишився без пальців, а хто й без руки.

— Твій дядько Петро недавно додому повернувся, — повідомили Льоні, який одразу хотів бігти до нього, бо те рідне в душі, яке зародилося між ними, тепер враз прокинулося. — Не спіши, він безногий, то ж нікуди не дінеться, — спинили його.

Але Льонька, скільки було духу, помчав до дядькової хати.

— Вам теж треба до нього йти, так люди кажуть, школа напіврозбита, а від вашої кімнати уже і згадки не залишилося, — повідомили Марусі другу погану новину.

— Ладно, я спочатку в сільраду, а там видно буде, — смикнула вона за налігач, і Чита слухняно зрушила з місця.

— Ото на чому приїхав! — почула позаду. — Теж мені герой, — сміявся колишній сусід Вітько. — От Сашко — син полку, навіть звільняв нашу Климову Балку. На коні, в солдатській одежі, ще й з наганом! — пишався ним.

— Та не стріляв той наган, і патронів йому ніхто не дав, — запевняв інший. — А цей каже, що півтори тисячі кілометрів пройшов. Невже бреше, хлопці?

— Льоня правду вам сказав, — обернулася Маруся. — Наші солдати через Волгу на баржі його переправляли, їжу на дорогу давали, на Прохоровці в побитих танках кулемета справжнього шукав, поранених підвозив, — так доводила, неначе і в неї пробудився той хлоп'ячий дух. — Чого тільки не траплялося за дорогу, колись він сам розкаже, — додала, посміхнувшись, бо хлопці знітившись, стояли мов укопані. — А ти чим займався? — спитала в дванадцятирічного Вітька.

— На полі робив майже щодня, — ще не доказавши, він опустив голову. — Цієї весни теж орали і боронували, садили картоплю, зараз сіно сушимо. Хто знає, коли батько прийде, а робота ж не жде, — додав зовсім по-дорослому.

— То ти молодець, — похвалила його Маруся. — Ти теж герой.

— Хіба тільки я, в селі всі працювали: і дорослі, і малі, тільки минулого літа на німців, а цього вже на наших, — спішив

хлопець іти поряд та далі розказувати. — А ви думаете, нас не лятимуть? — таке питання останнім часом носилося від одних вуст до других. — Ми ж не по своїй волі, — дивився на неї уважно та чекав відповіді.

— Звичайно, ні, куди ж вам було подітися, добре, що хоч так вижили, — заспокоїла хлопчину. — У кожного своя війна була, — повторила те, що не раз чула в дорозі.

А в самої знову похололо все від тієї думки, яка засіла в її голові ще з першого дня подорожі — чи не повідомили тим секретним органам про її втечу з Шенталя? Знала й відповідь: коли й ні, то ще зможуть. Але пройшовши такий довгий шлях, їй більше не хотілося боятися, все ж спокою не було. Тепер шкодувала, що прийшла у своє село серед білого дня. Дійшовши такого висновку, повернула свою Читу на іншу вулицю і попрямувала до хати дядька Петра. Ні в його доброті, ні в щирості вона не сумнівалася, впевнена була, що він і допоможе, і порадить. Але, побачивши свого Льоньку в обіймах немолодого солдата-каліки, і вона плакала. Заспокоїла її добра тітка Проня, не маючи нічого іншого, вона пригостила синюватим супом з майже чорними галушками. Все розповідала про окупацію села, та раділа поверненню додому чоловіка — єдиної рідної душі, ніби він прийшов дужий і здоровий. Про інше не було й мови.

Так вони говорили до самого вечора, поки Маруся не відчула лихоманку, яка почала трясти її тіло. Невдовзі вона вже лежала і марила, спочатку говорила тихо і нерозбірливо, а потім усе голосніше й чіткіше:

— Тату, він змушував мене, лякав Сибіром і лісоповалом, — злітало з її пересохлих губ. — Мамо, простіть і ви мене! Втечу, спасуся! Не лізти ж мені в петлю через нього! — моталася голова на подушці, лякаючи всіх. — Дійшла, слава Богу! Дійшла, але чи врятуюся...

У хаті дядька Петра ніхто не спав тієї ночі, навіть Льонька. Тільки задрімає, коли мати знову починає кричати:

— У мене своя війна була, своя! Чуєте? А вони мертві, один на одному лежать. Не чекайте їх, людоньки, вони не прийдуть! Тікай, Степане, автоматники вже наздоганяють! Тікай швидше!

Я буду тебе чекати, буду. Але коли прийде Борис... Пробач... я його окаянного й досі люблю...

Не допомогли й порошки, які Маруся часто показувала синові в дорозі, щоб дав, коли вона захворіє. Не допомогли й молитви тітки Проні.

— Усе минеться, повір мені, — заспокоював малого дядько Петро. — Це гарячка після довгої дороги та великої напруги. Не раз бачив таке на фронті.

— У неї і в дорозі одного разу таке починалося, — повідомило хлоп'я. — Тоді Тітка Явдоха, в якій ми ночували, налякалася та давай розпитувати: звідки йдемо та де жили в Україні. Я й так знав, а мама ще й адресу в мою кишеню зашила. Якби вона померла, ми б тобі написали. А ти б приїхав за мною? — так пильно дивився на дядька Петра, що й жодного разу не кліпнув очима.

— Звичайно, синку. Хіба ж би я тебе залишив, — зморшкувате обличчя дядька Петра в цей час, здавалося, засяяло, мов сонце.

Льонька кинувся йому на шию і лише шморгав носом. А дядько, тепер зростом з цього хлопчину, обнімав його своїми довжелезними руками і теж плакав.

Через декілька днів принесли листа від Степана.

— Ще два тижні як прислав, — повідомила поштарка. — Не було кому віддавати, то я додому забрала, аби не загубився. А він тут усе про любов... — лукаво посмінулася, кладучи на стіл солдатський трикутник.

— Мамо! Степан живий! — щосили закричав Льонька, забувши за материну хворобу. Від того дитячого крику заворушилася на ліжку Маруся і почала підводитися. Її неслухняні ноги тремтіли, однак вона вперто намагалася на них стати. Схопившись за тітку Проню, яка вчасно підоспіла, зробила декілька кроків по кімнаті.

— А він красивий? — спитав у малого дядько Петро, коли Маруся, простягла за листом руку.

— Не дуже, але сміливий, — відповів йому та поглянув на матір, яка в цей час, читаючи, ворушила губами.

— То ти б хотів його побачити після війни? — допитувався дядько.

У відповідь той лише кивнув головою.

— А коли ожениться на матері, та буде тобі батьком... — дуже хотілося йому про все дізнатися.

— Нехай, — махнув рукою, точнісінько так, як це робив Борис. — Мама каже, що він хороший, — сам подивився на дочечку з коліщатами, прив'язану до тіла дядька Петра. — Після війни будинок нам великий збудувати обіцяв, — додав і знову перевів свій погляд на матір.

— Хо-ро-ший, — повільно проказала Маруся, намагаючись підтвердити синові слова.

Степан повідомляв про своє горе — під час звільнення загинули його батьки і дружина, а двох синів забрала до себе сестра. Він не писав, що тепер вільний, що приїде, бо війна тривала. Все ж вона відчувала — після повернення вони обов'язково побачаться.

— А як же Борис, тобто батько твій, — ще не договорив дядько Петро, як Льонька скривився.

— Він медсестру обнімав у вагоні, я сам бачив, — прошепотів дядькові на саме вухо.

— То ще не все, хлопче. Те, що трапилося на війні, треба прощати, а ти одразу — обнімав. А може, то просто так.

На що хлопчина не відповів. Сидів і роздумував як дорослий. А потім, підійшовши до матері, притулився і мовив: «Не пиши покищо Степану, нехай воює, а ми татка почекаємо». Почувши ті слова, розплакалась навіть тітка Проня.

Звістка про повернення вчительки Марії Іванівни швидко облетіла все село, хоча вона й з двору не виходила. Збиралася сходити до своєї подруги, тільки пізніше, коли хоч трохи окріпне, та наступного ранку її покликали в сільську раду. Після такого запрошення куди й поділася її хвороба — вона була зібрана і спокійна, тільки ні з ким не говорила і на питання не відповідала. Швидко одягла своє нове плаття, в якому від озера, де купалася, до самої Прохорівки йшла. Взула і туфлі-лодочки, які берегла весь час. Навіть причесалася перед дзеркалом.

— Ти що робиш? — смикнув її за рукав дядько Петро. — «Це ж до того, що «Воронком» Олександра Олександровича забирав. Пригадуєш? Пропав був ще перед війною, тепер знову з'явився». Пильно поглянувши на нього, Маруся неначе прокинулася, і давай діставати свою сіро-чорну кофтину та таку ж спідницю. Коли виходила з двору, спинилася і сказала:

— Якщо не повернуся, пригляньте за моїм сином, поки дідусь з бабусею приїдуть.

Тітка Проня стояла мовчки, а дядько Петро уже тримав за руку малого, аби той не кинувся за нею.

— Мамо, візьми мене з собою, — сопів Льонька, нічого не зрозумівши. — Ми ж нікому ніякого зла не зробили. А якщо це за Прохорівку, то я не винен. Петька сам поліз розкручувати, — він і досі не забув ті білі кісточки, розкидані по чорній землі.

— Це не про те, — сказавши, вона швидко подалася в напрямку центру. — Мамо! Мамо! — аж верещало її дитя, як на пероні поїзда, коли загулилося.

Думки в Марусиній голові плуталися, а губи щось шепотіли, мабуть, і цього разу молитву. Навіть вовчицю Герду пригадала. «Оце тебе я б взяла з собою», — проказала, неначе бачила її перед собою. А дійшовши та побачивши чорного «Воронка» перед східцями, геть за все забула.

— Проходь, громадянко, — чоловік за довгим столом, застеленим червоною скатертиною, розкривав її папку. — Марія Іванівна Підпригора — це ти?

— Так, — намагалася бути спокійною.

Далі він прочитав: де вона народилася, хто її батьки і адресу Шенталю. Дістав і той листочок на якому вона ставила свій підпис, що покидати призначене місце евакуації, не має права.

— То як же ти стала дезертиркою? — тепер колов її своїми маленькими шурячими очима.

Не зібравшись з думками, Маруся якусь хвилину мовчала. А відчувши на собі його пильний погляд, і зовсім знітилася.

— Я... Я... — не сказавши нічого далі, вона заплакала.

— Тільки без сліз! — стукнув папкою по столу. — Це не допоможе, — вже готовий був зачитати статтю, по якій її судитимуть, і вирок.

Вона витерла сльози і почала розповідати, вирішивши: будь-що-буде.

— Я завжди серйозно відносилась до своїх обов'язків, не забувала про те і в Шенталі. Люблю свою роботу, та й з дітьми мені ніколи не було важко. Але... — підбирала слова, які бозна куди їй поділися.

— Про школу я все знаю, ти про інше, — підводив до головного.

Сам то паперами шарудів, то пальцями тарабанив по столу, починав і на крик зриватися, та чомусь спинявся.

— Був там такий Микола Петрович, який спочатку обмовив мене, а потім... згвал-ту-вав... — як не хотілося про те згадувати, все ж довелося.

Навіть з подробицями все розказала — як зривав пальто, шматував одяг і все інше. Тільки не могла зрозуміти: для чого йому все це потрібно, про що соромно навіть думати, тим паче говорити. Впевнена була, що й до справи воно не має ніякого відношення. Хоч і не хотіла, все ж довелося підтвердити, що ходила до нього ще декілька разів.

— Нікуди було подітися, — додала, аби виправдатися, — він щоразу погрожував, відправити мене на лісоповал.

— А до чого тут партизани, які його мало не вбили? — знову свердлив її своїми колючими очима.

— Ні з якими партизанами я не знайома. Нікого не просила і навіть нікому не розказувала. Та й хіба таким можна хвалитися, — поки вона доказала, багато про що здогадалася.

— Не поспішай казати неправду, це не на твою користь, — він встав і запалив цигарку. — Мені треба все, навіть те, що й матері не розказала, — сам уважно слідкував за її реакцією, обличчям, руками. — Думаю, що це чоловік, який трапився в дорозі, — помітивши, що вона здригнулася, аж посміхнувся. — Може, навіть втікач з фронту, — додав, підійшовши ще ближче. — Якого віку? Де воював? У що одягнений? — вона зрозуміла, що мусить свідчити проти Степана.

А Маруся, дійсно, нічого про нього не знала крім імені та в якій одязі він був. Хотіла і Степаном його не називати, але Льонька... У дитини легко можна випитати. До того ж є лист від

нього, який поштарка вже читала. Так після кожного питання вона все зважувала.

Декілька годин сиділа в тому кабінеті, вже й ноги потерпли, і голова розболілася, а він усе продовжував. Навіть записав у протокол допиту, що її одяг давно не пратий, обличчя бліде, під очима великі чорні кола, і зовсім вона не схожа на ту вчительку, про яку так гарно відгукувалися її колеги та батьки дітей.

Врешті-решт сказав:

— На сьогодні все, але ми з тобою ще не раз зустрінемося.

— А про що я мушу ще розказати? — була дуже здивована.

— Як ішла, де спинялася, про що говорили. Все-все до дробиць.

До Петрової хати Маруся ледь тягла ноги. Така була стомлена, неначе ті пів дня її били ціпками. Тим паче, не могла передбачити, чим же все закінчиться. А переступивши поріг, знову впала на ліжко. Цього разу вона не просила ліків, знаючи, що вони їй не допоможуть. Знову чула стукіт коліс потягу, який віз її в евакуацію, бачила і довгу дорогу додому, яку проміряла своїми ногами. «Півтори тисячі кілометрів, — шепотіли її вуста. А він не вірить, що я все те могла витримати». Все й далі зринало, неначе той чоловік з органів розворушив у її душі болючу рану, яка ще зовсім не зажила.

Аби більше не згадувати, Маруся силкувалася пригадати довоєнний час, школу, любимий 7-а клас, велике озеро з чистою прохолодною водою і свого Бориса. Тепер здавалося, що то був сон, коли вона була чистою і душею, і тілом, коли кохала і була коханою. Навіть не вірилося, що часто біля її ніг лежав обережок квітів, які несли на сцену Борисові шанувальниці. Зараз в її серці не було тих ревнощів, які колись мучили. Вона згодна була прийняти його таким, як він є. Але що попереду? Це питання не залишало її ні вдень, ані вночі. Пригадала й Олександра Олександровича та інших, яких забрали перед війною, бо той чорний «Воронок» і тоді не забував за їхнє село. Так би й до ранку лежала, якби не односельці, які, зібравши по хатах, що у кого було, принесли їй хліба, картоплі та муки. А ще хороші новини — коли той гебешник, як вони його називали, їздив по

селу та розпитував про молоду вчительку Марію Іванівну, вони сказали, що всім селом стануть на її захист, бо скоро навчальний рік почнеться, а вчителі чи повернуться.

Невдовзі Маруся з сином знову жили у своїй маленькій кімнаті при школі, яку відремонтували всі разом. Більше не кликав її чоловік з органів, навіть не з'являвся. «Мабуть у самого непереливки. Вони ж і один на одного доносять», — чи десь таке чули люди, чи самі до такого додумалися. Маруся не могла повірити в таке чудо, адже її папка з тих органів нікуди не ділася. А в ній весь шлях до далекого Шенталя і назад з усіма подробицями. Тому весь час чекала як не того, то когось іншого. Від моторошного відчуття невизначеності, яке її знесилювало, вона все частіше падала на ліжку і знову марила. А Льонька, скільки було духу, мчав до дядька Петра за ліками, які тримала в себе його дружина для Марусі.

— Більше ходи на свіжому повітрі, особливо вранці, — радила тітка Проня.

І Маруся слухалася — йшла світ за очі коли на світанку, а коли й пізно ввечері. Подовгу стояла на краю села, вдивлялася вдалечінь, і часто кликала свою «Герду». Якби вона десь з'явилася, готова була кинутись назустріч, аби виплакаться в її обіймах. Однак подруги-вовчиці не було.

Повертаючись одного вечора додому, спинилася в центрі біля радіо, що висіло на високому стовпу. Воно й раніше кричало на все село, а цього вечора ще голосніше. Останнім часом, коли починало смеркатися, сходилися сюди не тільки молоді, а й старі. Сьогодні ждали повідомлення з Москви про закінчення війни. Вже знали, про бої в Берліні, і тепер тихо обговорювали. Уже й за північ пішло, а голосу Левітана не чути. Уже й стомилися, дехто й додому пішов, навіть Маруся, було, рушила, коли в їхній тарілці щось запищало, а потім затріщало. Всі аж завмерли. Знайомий голос, до якого вони звикли ще з осені сорок третього, сказав, що за десять хвилин буде важливе офіційне повідомлення. «Нарешті! Нарешті!» — зраділи люди. Після того вони навіть не перемовлялися, аби й слова не прогавити, коли говоритимуть головне. «Десять хвилин.

Десять хвилин», — дехто нервував, так важко було чекати. Ті десять хвилин і Марусі здалися дуже довгими. Кожен про щось думав — хтось про свого чоловіка, хтось про сина чи дочку, а хтось і сльози витирив, отримавши ще раніше похоронку. А перед Марусиними очима знову чахкотів поїзд, якій у сорок першому віз її в евакуацію. Зміїлася і довга дорога звідти з малим Льонькою та дивним тарантасом. Вона не любила розповідати про свою подорож, і якби все почалося спочатку, нізащо б не поїхала. Постійно уявляла себе медсестрою на фронті. І від того, що так вийшло, тепер сама собі рвала душу. «А де ваші ордени та медалі?» — все чекала такого питання не тільки від школярів, а й від інших. Вона й зараз не знає, що буде відповідати, але впевнена, що такі слова вона ще не раз почує. «Чому так сталося? Чому вчасно не прийшло правильне рішення в її голову? — тепер не могла зрозуміти. — Не зі страху, ні, мабуть, Бориса хотіла зустріти, — хтось їй підказував. — І правда, — аж руки на грудях схрестила. — Я ж тоді навіть не припускала, що він добровільно піде на фронт», — тепер він перед нею возвеличувався, а вона маліла. Готова була себе лаяти, клясти, але...

«Пріказ Верховного главнокомандующего! — почулося з радіуропора. — Восьмого мая 1941 года в Берліне підписан Акт о безоговорочной капітуляції Германських вооружонних сіл. Великая война, которую вьол советскій народ протів немецкіх захватчіков, победоносно завершілась!!!»

— Перемога! Перемога! — щосили закричали старі й малі. Маруся з Льонькою стояли осторонь, вони теж раділи, обнімалися і плакали, але не кричали. «Ти не маєш права на таку радість, — знову чула той голос, який задавав їй різні питання. — Ти нічого для того не зробила». Від тих слів вона не знала куди подітися, а люди, тим часом, вискакували з дворів і теж кричали. Навіть самий старий дідусь такої ночі в їхньому селі не пригадував.

Коли розходилися, небо починало світлішати. Раніше вдосвіта вставали, а тепер лягали хоч на півгодини. Маруся й не силкувалася заснути. Не було й легкості на душі, неначе вона втекла від війни і стояла осторонь. Сама все повторювала: «Це не моє рішення було. Не моє», — так їй хотілося виправдатися перед всіма. Все то було так, тільки біль в душі залишилася ще надовго.

Чули те повідомлення і вранці, коли тільки-но прокинулися. Навіть не роздумували, що їм робити — ноги самі понесли їх до дядька Петра.

— Перемога! — щосили кричав Льонька, забігаючи з такою новиною у двір. Та враз спинилося хлоп'я і затихло. Маруся, відставши від нього, налякалася. «Чи не сталося чого?» — подумала про найгірше. А зайшовши й собі до двору, просто обімліла — під високою грушею сидів її Борис.

Він повільно підвівся, взяв палицю і прямував до них. Тільки тепер вони побачили його перекошене обличчя і великий шрам на одній щоці. Дядько Петро, під'їжджаючи на своїх коліщатах, заспівав сумно:

*Летіла зозуля,
Через мою хату...*

— Він більше не зможе співати, — сказав про Бориса, бо той стояв мовчки. — Поранений, контужений, ледь розмовляє, — витер рукавом обличчя і відвернувся.

— Прости мене, — не одразу розібрала вона Борисові слова. — Тепер жалкую, що так вийшло. Хіба ж, було, знати, що будь якої миті, все може змінитися.

— Прости й ти мене. Якби не було тих ревнощів, теж могло б бути інакше.

Маруся розгубилася, і замість того, щоб його втішити, вона мовчала. А він, закинувши за плече солдатський мішок з речами, повільно покульгав на вулицю.

— Тату! — мов прокинулося хлоп'я та побігло слідом.

— Борисе! — ожила й Маруся. — Нікуди тебе не відпустимо. Не тікай від нас, — благала його. А наздогнавши нарешті обняла, потім мацала його ордени та медалі. Хотілося багато що сказати, та якось не виходило.

Цього вечора вони сиділи на березі свого озера. Шелестіло листя на деревах, заглядав місяць у чисту воду, але тієї пісні і любові, як колись, уже не було. Вранці, коли вона прокинулась, на столі лежала записка. Схопивши її, вона ніяк не могла прочитати: «Не шукай мене, Марусю. Ти ще молода і будеш щасливою».

Аби зрозуміти, довелося перечитувати її декілька разів. «Він не хоче бути мені тягарем», — проказала сама собі. Не роздумуючи кинулась на вулицю, розпитувала в кожного, хто зустрічався, але ніхто не бачив її Бориса. Коли повернулася додому, на порозі стояв Льонька і тримав у руках порошок.

— Випий, щоб не захворіла, бо і дядько Степан чомусь давно не пише, — сказав, мов дорослий.

Вона присіла і обняла своє найрозумніше дитя. Припавши до маленьких грудей, довго плакала, а він гладив її волосся, плечі та примовляв:

— Скоро бабуся і дідусь повернуться, листа прислали, що виїжджають. А ще написали: якийсь Микола Петрович погрожував тебе вбити. Тільки ти його не бійся, він сам пропав, і ніхто не знає чи той на фронті, чи у в'язниці. Так поштарка щойно прочитала.

Маруся схопилася і побігла в хату перечитувати. «Степанові партизани помстилися, — не забула його обіцянку неподалік Прохорівки. — Може, й сам, — допускала й таке». А пригадавши слова того слідчого, який протокол допиту писав, знову насупилася, що той кривдник таки живий зостався.

По радіо вже вкотре вітали з Перемогою, а вона нарешті відчула її всім серцем.

— Там ваша Мурка додому проситься, — повідомляла судка з вулиці.

Вискочивши надвір, Маруся і справді побачила біля самого порогу маленьке кошеня, яке ледь лазило, а кішка в зубах несла ще одне.

— Де ж ти бродяжила і як вижила? — питала в неї. А Мурка, поклавши поряд, знову побігла до ближніх будинків. Скоро біля їхніх дверей лежало вже четверо. Сама, примостившись якомога зручніше, стала годувати їх, заодно лизати Марусину руку. При тому радісно муркотіла, адже все в неї було як у всіх — господарі, дах над головою і рідні кошенята.

Спливав час, відходила війна, заживали рани та виростили діти.

*Летіла зозуля,
Через мою хату,
Сіла на калині,
Та й стала кубати.*

Тепер цю пісню співав Льоня, отримавши у спадок від батька гарний голос. Зовсім молодий співак їздив з концертами, йому аплодували великі зали, а він скрізь шукав каліку Бориса, якого то тут, то там бачили люди. Не знайшовши, кожного разу повертався у свій гарний і просторий дім, де його завжди чекала мама Маруся і тато Степан. А ще гарненька сусідка Марина із східними рисами обличчя та ямочкою на щоці, яка ще колись бігала з ним наввипередки. Приїхавши з армії у відпустку, він знову побачив те обличчя з трохи розкосими очима. Ще з дитинства вона була мов дзига, не могла встояти на місці й зараз, а він мріяв обняти її і так тримати все життя.

— Виходь за мене, — простягнув їй свою руку. — Молодий, але на кусень хліба вже заробляю, — він із того покоління, яке рано стало дорослим. — Зі мною не пропадеш, — сказав замість красномовних слів про палке кохання.

Кавалери його часу справами доводили свої почуття, а не багатослів'ям — коли вже запропонував коханій свою руку й серце, то не на день чи рік, а на все життя. Так вчила його мати, так вчив дідусь, якого вже давно немає на цьому світі, так написав і батько в єдиному листі, коли йому виповнилося вісімнадцять років.

— Гірко! — кричать сьогодні друзі на весіллі.

— Гірко! — повторює історик Олександр Олександрович, який сьогодні тут за хрещеного батька.

Він завжди радіє за інших, сьогодні тим паче, адже дожив до весілля сина дорогої йому людини. А ще від того, що помер кат народів, і він знову на свободі. Та коли згадував тих людей, які приводили в дію страшну каральну машину, яка і його мало не розчавила, не був упевнений, що завтра все не почнеться знову. Про себе давно прийняв важливе рішення — вволю надихатися повітрям свободи, знаходитися по рідній землі, ще більше розкрити свою душу перед простими людьми. Далі як буде. Сьогодні він радіє, адже всі його мрії збуваються. Дякує долі й за

те, що поряд бачить вже не таку молоду, але найвродливішу із усіх — учительку Марію Іванівну. Він береже свою таємницю, ніхто і ніколи не дізнається про неї. Зараз просто щасливий, що в його серці теж є кохання. Ось такий він — лицар свого часу.

— Гірко! — сказала їй Маруся. Вона теж сьогодні щаслива.

Але поцілунок молодих перервала поштарка, яка зайшла і поклала перед ними величенький пакунок. Він був перев'язаний червоною стрічкою, тільки без зворотної адреси. Молоді взяли його, але розв'язувати не квапилися. Стояли мовчки й гості, лише дивилися на той загадковий подарунок, мов заворожені.

— Тож треба гостям показати, — підказує Льоні його старенька бабуся.

Здогадавшись, що то подарунок від батька, він швидко дістав звідти гарну ковдру. Шукав ще хоч маленьку записочку, а не знайшовши, відвернувся, ховаючи очі, в яких застигли сльози. Маруся ж знову почула біля самого вуха знайомий баритон: «Голубко ти моя сизокрила». За ним — стукіт коліс по-тяга, який віз її в евакуацію, а потім залп артилерії біля самої Курської дуги, що їй досі часто вчувалося. Відчула і незабутній поцілунок пересохлих чоловічих губ на околиці згорілого села. Стрепенувшись, притулилася до свого Степана, намагаючись прогнати ті спомини, бо все в неї добре — велика і дружна сім'я, разом із Степановими — аж три сини та їхня спільна радість — Катюша. Нахмурих брови і Степан, теж відчувши мить з минулого — холодні болота і свій штрафбат, куди доводилося потрапляти не один раз, потім межиріччя, позаду німецькі танки, а за ними шеренга автоматників, від яких нема куди сховатися.

Тепер правдиво про власні подвиги ніхто не розповідає навіть рідним дітям та онукам, він теж. Хіба розсердиться коли та скаже:

— Нічого ви не знаєте. Кинеш, було, бушлат на землю, а він весь ворухиться від вошей.

— А як Берлін брали, як прапор на Рейхстаг вішали? — любили перепитувати діти.

Він усе розкаже, але так, як написано в шеститомній історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Не спогади, а саме вона слугувала всім воїнам джерелом знань про минулу війну.

Такий був наказ, і вони мусили його виконувати до кінця життя. Від себе у школі на уроках патріотичного виховання міг просто сказати, що він очолював розвідувальну роту в партизанському загоні, воював на Курській дузі, ледве вижив після форсування Дніпра, а закінчив війну в Порт-Артурі на Тихому океані. Сам обов'язково пригадає, що навіть там довелося кров'ю змивати свої «гріхи», від яких до кінця війни розпухла його таємна особова справа в органах НКВС. Так, він переміг, але жодного разу не відчув себе переможцем. До цих пір соромиться своєї участі в тій величезній бійні. Може, тому ніхто й досі не чув від нього таких слів, які говорили інші: «Я за тебе кров проливав, а ти...»

— Гірко! — знову закричали гості.

— Заспівай свою «Зозулю...» — випивши та закусивши просили Льоню гості.

Далеко було чути їхнє весілля, здавалося, в селі ще такого не було. Співали і танцювали вже на вулиці, де зійшлися старі й молоді, веселі й сумні. І всім хотілося як не весільного пирога, то хоч трохи того настрою, якого тут було вдосталь. Стоїть під своїм парканом Маруся, а поряд Степан, з ними діти й вірні друзі — дядько Петро все на тих коліщатах, що й після війни, і колишній учитель Олександр Олександрович, давно немолодий, але шанований у цьому селі чоловік.

— Як гарно все закінчується, — мовила вона. — І погода не підвела — тепле сонце, голубе небо, а на ньому ні хмаринки. — Дійсно — божий день. Нехай у них таке життя буде, — бажає своєму синові і невістці.

Вона стомилася, але щаслива, переглядає всіх гостей. Та враз її погляд спиняється на комусь, з вуст сходить посмішка, а обличчя стає таким блідим, немов його вмить припорошили крейдою.

— Степане! — тільки й встигла крикнути, як пролунав постріл...

Завмерло весілля, затихла й гармошка, ніхто не танцює, всі стоять мовчки, хто де спинився, немов під гіпнозом. Мовчить і бліда Маруся, тільки дивиться тепер не на гурт людей, який ще хвилину тому двигтів усіма барвами, а на чоловіка-каліку, який де й узявся перед нею, і одразу впав. Нарешті помітила й кров біля своїх ніг.

— Будь щасливою, Марусю, — чує його баритон. — Слава Богу, я встиг. Мріяв померти біля твоїх ніг. Бач, мрії збуваються...

Маруся немов прокинулась, впала на коліна, обняла того чоловіка у простій потертій одежі і заголосила:

— Борисе! Не помирай! Це все через мене. Прости! Прости!!!

— Не плач за тим, кого вже нема, — намагався сказати розбірливо. — А каліка зробив правильно — пішов, аби не псувати тобі життя. Тільки знай — я кохав тебе одну і жодного разу не зрадив, — пильно дивився на неї, поки з очей викотилися дві солоні горошини. — Якби все спочатку... Якби... — його губи біля її щоки, але за мить... уже холодні...

— Мамо, то це ж батько! — підскочив до неї Льоня. — Чому в тебе руки в крові? Його вбито? — нагнувся, а потім і сам став перед ним на коліна.

— Він врятував мене від кулі, — вона ще сильніше задріботила плечима. — Я думала, що війна давно скінчилася, а воно ні, вона ще продовжується, — витирає обличчя святковою сукнею. — По-іншому, але продовжується. Моя війна, люди добрі, не ваша, — сама неначе збожеволіла. — Степане? Степане? Де ж мій Степан? — роззирається на всі боки.

— Ось він, — розступилися налякані люди. — Вбивцю веде. Сам спіймав, — намагалися хвалити Степана, який сьогодні також ризикував своїм життям, тільки йому більше пощастило, ніж Борисові.

— Даремно я колись повірив у його смерть, — він за чуприно підняв його голову. — Живучий, мов пес.

— Не треба! Не хочу його бачити, — Маруся відвернулась, аби не зустрітися з ним очима. — Я його помітила, він був у капелюсі і в окулярах, — тепер багато кому стало відомо, чому вона так зблідла.

— Все одно тебе вб'ю. Я такого не прощаю, — пропищав мов гад, якого ось-ось задавлять. — Своєю втечею ти зіпсувала мені кар'єру, а разом з тим і все життя.

— Штовхай швидше окаянного до мотоцикла, міліціонер приїхав. Тільки гляди, щоб руки не розв'язав, бо й далі воюватиме, — наказувала, оговтавшись. — Невже за те його поса-

дили? — задумалась на мить. — А що, не втримав порядок. Та тільки звільнився, як одразу згадав давно минуле? Чи й не забував? Мабуть бажання помститися затьмарило його серце, — говорила сама до себе. — Господи! Про що це я, у нього ж немає серця і ніколи його не було, — аж затремтіла, пригадавши далекий Шенталь.

— То хто ж це такий? — хочуть дізнатися люди.

— Поганий чоловік, — відповіла їм. — Дуже поганий, страшнішого не буває, — в очі знову лізла та хата в Шенталі, де нелюд шматував її одяг.

— А це того дядька, — один з підлітків поклав Борисові на живіт здоровий картуз.

— Мабуть, насунув його прямо на очі, — сказавши, Маруся підклала йому під голову. — Того ірода бачила, а Бориса за людьми зовсім не помітила, — намагалась виправдатися.

— Якби не твоя врода, Марусю, мабуть нічого б не сталося, — Олександр Олександрович, і тепер намагався внести своє роз'яснення. — Шкода, що не я на його місці, — кивнув на вбитого. — Я теж мріяв... — опустив голову, так і не доказавши.

Люди збиралися розходитися по домівках, а згадавши про весілля, знову бажали молодим щастя і любові. Поглянувши на Марусю, яка й досі горювала за Борисом, знизували плечима. Лише дехто із старших наважився сказати: «Гуляйте далі. Після війни часто так було — в одному дворі весілля, а в сусідньому похорон».

— Заспокойся, — радив їй дядько Петро. — Усе вже позаду. Сьогодні не лише твоя війна закінчилася, а й Борисова, він — герой, що й казати! Не кожен чоловік відважиться на такий вчинок, навіть якщо він кохає. А ми ще трохи поживемо тут. Ну, то я поїхав робити труну, — не встиг договорити, як одразу запищали коліщата його візка. — Я б теж не проти бути на місці Бориса, — сказав і обернувся, а пересвідчившись, що ніхто того не почув, поїхав собі далі. — Чого тільки не буває на цьому світі! — вже далеко від'їхав, а все продовжував дивуватися.

Вистраждана земля

Повість

Тихо тече невеличка річка Берестова. Не поспішаючи, несе свої води до Орелі, а далі — до головної артерії України — Дніпра. Колись вона, як і всі ріки Слобожанщини, була судноплавною, тепер — в одних місцях широка, в інших плесо майже зовсім зникає, навіть русло перетворюється на болото. Однак ще й зараз може здивувати будь-кого — за очеретом знову розкинутися й воркотіти про своє нове народження. Дивує всіх і своїми берегами — пологим лівим і крутим правим, та таким, що часом і нагору не видертися. Ото на одному з таких місць і розкинулося невелике мальовниче містечко Красноград. Коли їхати з півдня, його видно ще здалеку — з буйної зелені ніби виринають куполи Благовіщенського храму, яким пишається місцевий люд, вважаючи його своєю опорою і оберегом. Для них він є тим місцем, де можна знайти спокій для своєї душі та життєву пораду, а без його мелодійного дзвону вже ніхто не уявляє своє життя. Розливаючись над будинками, він скликає мирян на богослужіння, разом з тим нагадує: минають дні, тижні, місяці... Так злітають листки з календаря, немов осінні листя від подиху вітру. А невидимий час відходить у небуття, де згодом навіть стирається з людської пам'яті. Та тільки хтось почне шурхотіти пожухлим листям, намагаючись відшукати те, що його цікавить, може, справді, знайти потрібний рік, день, а то й годину. Однак відтворити далеку історичну правду — важка робота та й не кожному вдається.

Сперечаються потім історики, які з маленьких клаптиків складають її неначе мозаїку. Чи вся вона зібрана по нашій

Слобожанській давнині та чи правильно складена — хтозна, адже подій, що відбувалися як на степових просторах цього краю, так і на Великій Україні, було безліч. А бажаних відкрити завісу минулого, стати свідком давніх подій, відшукати там рідне місто, свою Україну та далеких предків, яким часто доводилося кров'ю і потом відвойовувати для себе місце на цій землі, стає все більше.

Слобожанщина й зараз — особливий край, багатий, густо заселений, де вирросло багато міст і сіл, де на полях щоліта колоситься пшениця. Ніби й не було того минулого, а трапляється посеред поля чи понад дорогою великий скіфський курган та й нагадає про своє — тут жили люди ще задовго до нашої ери. Неначе з землі виросте половецька кам'яна баба та скаже: «Це й моя земля була». Від подиву, змахне крилами старий вітряк на високому пагорбі та закрутить млин. І ніхто не знає, скільки років він перестояв та скільки борошна намолов.

Гуляє по полю степовий вітер, шумлять від нього рідкі ліси, густих і біля Чернігова вже не зустріти. А на початку нової ери на майбутніх теренах Київської Русі — непрохідні хащі, яким не було ні початку, ні кінця. Від частих опадів утворювалися озера та стави, а в тіні дерев — болота. Така природа захищала слов'янські племена від ворогів, бо завжди точилися війни за обжиту територію. Чим далі на південь, тим ліси рідшали, а між перелісками з'являлися широкі простори для буйнотрав'я. Здавалося, що тут найкращі місця для поселення людей, тому і йшли сюди поляни, древляни, сіверяни, осідали гуртами, а то й великими родами. Вони ховали за деревами свої біленькі хатки, як і вдома, орали, сіяли та займалися скотарством.

Але в різні часи ті неосяжні багаті простори, де можна було випасати табуни коней та овець, вабили до себе й таборища аварів, печенігів, торків, куманів, половців і татар. Часом кочівники нападали на осіле населення і забирали все нажите. Від того слов'яни змушені були не тільки господарювати, до чого завжди мали неабиякий хист, а й захищатися. Так зароджувалася боротьба християнського люду з ісламським світом після Христового Воскресіння на теренах майбутньої Слобідської України та Великого степу, що простягався до самого Чорного

моря. І чим більше обживалася ця земля, тим більше крові та сліз проливалось на неї, неначе вона була приречена бачити одвічну боротьбу.

У географічному плані територія Слобідської України обіймала доволі велику територію — частину середньої височини і сусідню з нею Донецьку низовину, південно-східну частину Придніпровської низовини й невелику частину Донецького кряжа. Вона включала територію декількох сучасних областей України: Харківської, східної частини Сумської, північних районів Донецької та Луганської, а також частину Воронежської, Білгородської та Курської областей Росії. Зі створенням Київської Русі, ці землі увійшли до її складу, точніше до Чернігівського, Переяславського, пізніше Новгород-Сіверського князівства. Тому пограниччя Чернігово-Переяславської землі з половецькими степами древні літописці називали Україною руських земель (тобто окраїною). У XI — XIII ст. воно було заселено прадідами слобожан — древніми русичами. На цій території навіть були збудовані давньоруські міста-фортеці — на правому березі річки Уди, поблизу сучасного Харкова, оберігаючи південні кордони Київської Русі, стояло місто Донець, яке згадується в Іпатіївському літописі за 1185 рік. Стояла на цих теренах і столиця половців — Шарукань та міста Сугров і Балін. Прийшовши сюди після печенігів, ці кочівники довгий час контролювали найбагатші землі, відомі озерами з солоною ропю в низов'ї річки Тор (біля м. Славянська, Донецької обл.) Тут знаходилася й ставка Кончака — внука половецького хана Шарукана, який не один раз нападав на Русь. Тільки не завжди билися, аби помститися, схрещували свої мечі й за сіль, яка була в той час справжнім багатством.

На початку другого тисячоліття ходив на половців і Володимир Мономах зі своєю дружиною, а підкоривши їхні міста, розвіяв половців по степу. Пив золотим шоломом воду з Дону, яким у той час називався Сіверський Донець. Його зустрічали подвижники християнства, які прийшли сюди зі святої гори Афон, ще коли Візантія була охоплена ерессю іконоборства. Про це й зараз свідчать древні печерні обителі та церкви, вирубані в крейдяних горах на березі річок більше тисячі років тому.

Вважається, що саме в цих краях проповідували хозарам православному віру святі рівноапостольні брати Кирило і Мефодій.

Таким був дотатарський період, коли більш цивілізований світ потерпав від міжусобиць, а кочовий люд навпаки — множився та об'єднувався. І як не намагалося осіле населення відвоювати частину вільних земель, все ж хазяйнували тут кочівники, які ділили його між своїми ордами. Їм не треба було сталої оселі, вони не обробляли землю, кочівник жив і годувався з кінських табунів та з овечих отар, які паслися в степу майже цілий рік. Узимку вони спускалися на південь, а влітку — піднімалися на північ. Нелегко було знайти в степу половчанина, а потім татарина в його кочовищах — «Шукай вітра в полі», — ще тоді так казали. А він раптом налетить на села й хутори, пограбує, ще й поселян забере в неволю. І це була одвічна боротьба.

З порубіжної території ходили в свою Україну відчайдухи-мисливці на полювання, адже край був багатий диким звіром. Тут водилися зубри, ведмеді, вовки, бабаки, бобри, соболі, лисиці, куниця, лосі, вепри, сайгаки, дикі коні. Багацько було й дикого птаства: куріпок, перепелів, стрепетів, дрохв, соколів, яструбів, журавлів, лебедів, орлів. Річки кишили від риби, яку часто ловили просто руками. На правому березі біля лісу можна було звести хатинку, хлів для скотини, та й самому не замерзнути в зимові холоди. Тож і тоді селилися тут люди, зводячи, заодно, сторожові вежі, без яких ніколи не жило пограниччя. Не завжди воювали і князі з половцями, замирившись, навіть наймали їх у своє військо. Було, й родичалися — брали в жони половецьких дівиць, які мали неабияку вроду. Тільки ніколи не забували за свою віру — наvertsали не тільки їх, а й цілі роди до християнства.

На перший погляд спокійний степ завжди мав у собі загрозу, хоча й вона була різною. Та ось навесні 1223 року з Великого Поля (степу) поспішають половці у руську землю, не встоявши перед новим, до того не знаним, ворогом — монголами. Шукають союзників, аби разом розбити нових кочівників, які навіть їм здалися страшними не тільки своїм військом, а й обличчям кожного воя — мов обпеченим у самому пеклі. «Якщо не допоможете, нас порубають сьогодні, а вас завтра», — застерігають

русичів. Розповідають про їхні дивні смертельні стріли, кожна з яких склеєна з трьох шарів дерева, варених жил та рогів великого бика-Яка, ще й обмотана сухожиллями від сирості. Показують наконечники, які монголи загартовують в розсолі та відточують спеціальними пилками. «Такими стрілами можна за триста кроків пробити будь-яку броню», — кидають до ніг князя роздобуті трофеї. Вразили їх і легкі панцири кочівників, виготовлені з декількох шарів шкури буйвола, які нічим не поступаються традиційним для того часу — залізним.

Невдовзі назустріч ворогові скаче степами нинішньої Слобожанщини об'єднане військо руських князів і половців та приймає бій. Але тяжко довелося їхнім незлагодженим дружинам перед загартованими в боях кочовиками, які до того вже володіли величезними територіями від Жовтого до Каспійського моря. Далися знаки й міжусобні війни, які знесли велику державу Русь. Не стояли до кінця й половці, які ще до цього, отримавши від монголів подарунки для їхнього хана, зрадили меркитів та аланів. Тож тільки десятий воїн повернувся додому. Багато й князів поклали свої голови після першої зустрічі з монголо-татарами.

Не було з того часу спокою. Відчували русичі, що той ворог повернеться і не помилилися — багатотисячна орда зі своїми родинами, кибитками й гуртами худоби, в супроводі величезної кількості полонених, яких гнали поперед себе, з'явилася на цих землях через тринадцять років. Неслися зі степу дозорці, сповіщаючи скрізь про велику хмару вершників. Випивши квасу та наспіх обтерши соломою боки змилених коней, вони поспішали далі — на стольний град Київ та на Чернігів, щоб повідомити князів. Якраз простий люд закінчував роботу на землі та готувався до великого празника — Покрови Пресвятої Богородиці. Селяни тіпали коноплі, льон, аби зіткати взимку полотно. А щонеділі о цій порі скрізь гуляли весілля. І не було того села, де б не чути церковних дзвонів та мелодійної народної пісні.

Прибравшись у золотаву одіж, чекала на велике свято й природа. Тільки земля, дізнавшись першою, вже гула, повідомляючи про страшного ворога, якого чути ще здалеку, — іржали

коні, ревла худоба, кричали люди. Позаду орди, того величезного юрмиська воїнів, верблюдів, возів, гуртів худоби, табунів коней, отар овець, бранців, жінок і дітей, залишалася чорна земля, на якій не видно було ні скотини, ні жодної живої душі. То ж тільки почувши тупотіння коней чи ревіння худоби, люди збігалися до своїх фортець, аби за їхніми стінами сховатися від ворога. Селяни тікали на болота, несли на руках малих дітей, тягнули за собою і корів, тільки б урятуватися. Хвилювалися і князі. Вони вже чули від купців та половців, про створену з різних кочових народів велику державу Монголію від моря, що за Китаєм і аж до Дунаю. Чули й про Темучина, якого після пограбування Пекіну, назвали Чингісханом, тобто повелителем, і стали йому вклонятися, як наймудрішому. Долинали чутки про спустошену Середню Азію, про перетворені в пустелю квітучі краї, про людей, страшніших від дідька, які не їдуть, а летять степом від самого Байкалу аж до Криму. І якого тільки кочового люду там не було! Вони всіх приєднували до себе, постійно збільшуючи військо, в якому встановлений свій порядок — якщо з поля тікає один, убивають десятьох воїв, якщо відступає десять, убивають сотню.

Ще спокійно стояв стольний град Київ, оточений муром, поверху якого на заборолі пильнували дозорці. За його стінами жив як простий люд, так і військовий, який міг дати відсіч будь-якому ворогові, вважаючи свою фортецю неприступною. Та ось одного вечора у міську браму постукали вершники, які принесли погану звістку — неподалік у степу ворог уже отаборився, а невелике військо прямує до Києва. Не лягла спати княжа дружина, чекала на ворога будь-якої миті, а він не поспішав — шарпав порубіжжя та відшукував поводитирів, які доведуть його прямо до столиці русів.

Невдовзі настав той день, коли невелике військо татаро-монгол з'явилося біля кріпосних стін. Ще не доводилося Менгу-хану стояти під шістнадцятиметровими стінами, попереду яких був дванадцятиметровий рів. Він навіть не здогадувався, що ці стіни зроблені з дубових колод, обмазані глиною та побілені вапном, але зовсім не поступаються кам'яним. Через рік він у тому переконається, коли камені з катапульта будуть просто

застрівати в них, і йому доведеться покласти багато воїнів, а ще більше полонених, щоб отримати перемогу. Тепер — це справа його честі, адже ще є свідки серед монголів, які на чолі з Чингісханом брали китайську стіну, тож сміятимуться, якщо він не здолає цієї фортеці. А він стоїть та милується золототверхими куполами храмів, які навіть його вразили своєю красою. Все ж і про своє думати не забуває — вже за півгодини через відчинену браму його послі поспішають до князя Михайла. Збігаються на площу люди, стають перед ними бояри, а серед них і князь на білому коні. Дуже низько кланяються послі і вмовляють його відчинити ворота Києва та визнати над собою владу їхнього хана, аби не руйнувати місто. Після довгої паузи тиші і мовчання вони повторюють свою пропозицію, посилаючись тепер на самого повелителя — Батия, від якого прямо до ніг князя кладуть шкіряні мішки з подарунками.

Зашуміло людське море перед собором Святої Софії, загомоніло, дивуючись тим нахабним людям. Потім знову стихло, тисячі людей не зводять очей зі свого князя. А він, обдумавши все, обурився, бо щоб продати свою столицю за п'ять лантухів награвованого тут же — в Чернігові чи в Переяславі, таке й на думку йому не спадало.

— Вже завтра запалає столиця урусутів! — погрожує посол. — А люди твої угноять землю!

Від почутого здригнувся навіть перекладач, а людське море, що стояло перед князем, знову завмерло. В очах русичів страх і тривога, але тільки один із них упав на коліна та почав просити — піти на поступки. Раніше й таке припускав князь, щоб урятувати люд та столицю, тільки не вірив ординцям, чув, що й відкупного їм даси, життя все одно не буде. Тепер недовго стояв у роздумах, поки махнув прибулій делегації, аби вона забиралася геть, а потім спостерігав, як розлючені послі потягли свої лантухи з Софіївського майдану.

Ще довго лишалися люди в німому заціпенінні, не зрушили з місця і тоді, коли князь Михайло пішов за боярином Федором у Софіївський собор молитися перед чудотворною іконою їхнього заступника — святого Миколая Мокрого. Все чекали: раптом знайде якийсь рятівне рішення. А він під час молитви

картав себе, що не довів до кінця боротьбу за об'єднання давніх руських земель навколо Києва та не відновив роль столярного града цього. Вважав, що був у нього шанс об'єднати Русь, хоч і незначний, але все-таки був... Тепер просив Божої помочі, знаючи, що татаро-монголи обов'язково повернуться до цих стін з великим військом. А чи встигне він щось зробити?..

В той час Менгу-хан, почувши про відмову, показав пальцем на невеличке містечко неподалік, яке ніби завмерло, бо ні скотина не обізвалася, ні півень не закричав. Ще й руку не встиг опустити, як загупотіли коні, а ще за мить — піднявся лемент та людський крик, бо що їм те Піщане. Через годину всі вулиці вже були щедро политі людською кров'ю, аби тремтіла золотоверха столиця непокірних урусутів, яка покорила своєю красою навіть найжорстокішого серед монгольських ханів. Він вважав, що після цього вона легше дістанеться.

Чи не вперше невдоволеними їхали назад мунгали, як їх тоді називали русичі, не розуміючи, чому цього разу їхній хан не дозволив брати ясир. Ще й голодні були, тож, ковтаючи слину, думали про смаженого барана. Навіть не почули, як їх наздоганяла княжа дружина, яка поквиталася за людську кров — загін хана було розбито, поклали свої голови й посли, а сам хан, такий відважний і непереможний, ледь утік у зимовий степ до Батия (сина не так давно померлого Чингісхана). Він довго не міг забути того походу, не маючи до тих пір жодної поразки. Готувався до нового всю зиму, не раз згадуючи білокам'яну столицю русів та її золотаві куполи. Хотів зберегти її для себе, однак лють перемагала, тому врешті вирішив перетворити на попіл.

І тільки-но підросла трава на Дикому полі, як із степового порубіжжя, посунула на руську землю багатотисячна орда зі своїми сім'ями, кибитками, стадами худоби та великою кількістю полонених. Запалав Переяслав, Овруч, Ізяслав, згодом і Чернігів. Скрізь билися з ворогом до останнього подиху. Кому вдалося вціліти, ті намагалися сховатися в церкві, як в останній фортеці, але й там тремтіли та хрестилися, відчуваючи останні хвилини свого життя. Шукали захисту в святих ікон та в священника, який, зваживши все, розпалював кадило, потім поспішно читав Символ Віри: «Верую во єдиного Бога...» Вони ще ніколи

не молилися так щиро, в той час як розлючені нелюди вже гупали в двері. А священик далі співав слова із тропаря — «...сьогодні початок нашого спасіння...» Було нестерпно жарко, від вогню все голосніше тріщали стіни, тільки не почули ординці звідти крику, навіть ніхто не вискочив, коли вони розбили двері... Якби все те бачив літописець, він би не встигав записувати імена героїв та мучеників, які помирали з молитвою на вустах, але не здавалися ворогові.

Все ж дісталось і ординцям — їхнє пошарпане військо відступило в половецькі степи. Кого оминула орда, ті хрестилися, сподіваючись, що, пограбувавши, вона осяде в них сусідом, але восени вороже військо вже таборилося неподалік Києва. Вмить почорніло навкруги спустошене передмістя, а захоплені полонені разом з іншими кинуті, як живий щит, на облогу своєї столиці. Перевага ворога була очевидною, мабуть тому й кияни прийняли рішення: краще загинути в бою, ніж потрапити в полон. І справді, дев'ять діб не тільки воїни, а й жінки та діти билися до останнього подиху. Військо ж монголів, яке багато хто вважав напівдиким, було напрочуд дуже витривалим і використовувало досвід полонених китайських та перських інженерів. З-під стін фортець їхні камнеметальні машини метали каменюки вагою до 40 кг на 2500 кроків. Тому встояти перед такою силою русичам не вдалося.

Захоплення Києва з тих часів вважалося найстрашнішою і найкривавішою сторінкою великої православної держави — Київської Русі, культуру і традиції якої разом із церквами та іконами топтали ці кочівники. Згодом побитими людьми вони гатили глибокий рів за зруйнованою міською брамою — так їх було багато. Деякі мандрівники того часу порівнювали зруйнований Київ з руїнами Трої, яка так і не змогла відродитися. А золотoverхій столиці русів знадобилося декілька віків, аби вона знову засяяла. Але то буде потім, тепер тут стала панувати нова імперія — Золота орда, яка відділилася від своєї Монголії, щоб бути самостійною.

Змінилася і степова порубіжна територія. Більше не кланялася трава від вітру, не зустріти було жодної торгової чи чумацької валки, які раніше часто повзли степом на Тор та до

Криму. Знищені всі форпости та інші слов'янські поселення, на попіл перетворені половецькі міста, а вцілілий люд назавжди покинув степову Україну. Тепер на Великому Полі, як інколи називали ці степові простори, скрізь татаро-монгольські таборища та великі табуни коней. Їх було так багато, що й трава не встигала виростати, тому за кормом нові господарі-кочівники часто їздили на Русь.

Багато істориків-дослідників і досі вивчають той далекий період, за завісою якого залишилося ще багато подій і свідчень. Та все ж відтворити деякі вдалося. Арабський історик, сучасник тих подій, писав так: «Не було від створення світу катастрофи більш жахливої для людства і не буде нічого подібного до скону віків, навіть до страшного суду». Звичайно, він не міг бачити майбутнє, тому й помилився у своїх висновках, бо на початку другого тисячоліття знову з'явилася сила подібна до татаро-монгольської. І сунула вона майже тією дорогою, що й попередники — на Київ через Слобожанщину. І діяла все тими ж методами — безжалюбно вирізала населення, забираючи не тільки продовольство, а й цілі заводи та фабрики. І що прогонять, як їх ще більше збирається, неначе кров тих кочовиків і зараз не дає їм спокою — змушує грабувати чуже добро. Але до того ще багато води переїде Дніпром у Чорне море і багато знаменних віх історії залишаться на його берегах у минулому.

А тоді розляглася Золота орда від Дністра на заході до Обі та пониззя Сирдар'ї на сході. Диким полем поспішають князі та бояри до Батиевої столиці — Сараю (палацу), що в дельті Волги, за «ярликом» на князювання. Везуть подарунки та вклоняються. Тим часом князь Михайло шукає підтримки за кордоном. Навіть гадки не має, що Європа й далі мовчатиме, поки не зрозумів: вона надіється, що Русь і так закриє її від тієї навали. Тільки йому зволікати вже нема куди — не вперше кличе його хан Батий, який тепер вважає себе володарем світу.

— Не треба їхати, краще помремо вдома, — умовляє князя вірний боярин Федір. — Ти ж чув про їхні звичаї? Доведеться між двох вогнів проходити, очищатися, щоб не було в наших душах недобрих думок про їхнього правителя. Навіть ідолам вклонитися, що стоять при вході до ханських покоїв, і тому, що

на візку, який зображує Чингісхана, а ще подарунки йому покласти. Всі князі через те «чистилище» пройшли, хто до Батія за «ярликом» їздив. Тільки як виявиш неповагу до їхньої поганської язичницької віри, хтозна, що й буде.

— Смерть! І я готовий до того, — твердо відповів Михайло, навіть тіні страху не було на його обличчі. — Краще прийняти вінець мученика Божого, аніж бути боягузом, — додав по хвили. — Це буде остання моя боротьба з їхньою ордою. Може, тоді люди схаменуться, князі почнуть об'єднуватися та рятувати Русь. Ще можна боротися, — він був упевненим у тому.

— Що ж, що з тобою буде, те і я прийму, — Федір перехрестився і поцілував хрест, який висів на його грудях, неначе йшлося про щось буденне.

Різні в них були дороги, але не пригадують такої довгої, як до царя монголів. Не були й голови такими важкими, як цього разу. Та коли наблизилися до Сараю, куди все й поділося. Тут було багато люду, горіли вогні, а монгольські жреці, швидко готувалися до обряду. Нарешті й вони підійшли до прибулих Михайла та Федора. Тільки не пішов за ними князь, прилюдно заявивши:

— Недостойно християнам ходити через вогонь, а вклонятися можна тільки Трійці — Отцю і Сину, і Святому Духу, який створив усе.

Швидко подалися слуги, доповісти Батієві про непослух Михайла.

— Знаєш, що мертвим будеш? — перепитував, посланий ханом, вельможа.

— Знаю і хочу того, аби за Христа померти, за Віру православному кров свою пролити, — сказав Михайло у відповідь. Налякані русичі, яких зігнали сюди, аби бачили, як зламається їхній непокірний князь, аж руки на грудях складають.

— Вклонися, батечку, всі за тебе епитимію приймемо. Вклонися!.. — так їм не хочеться бачити його мертвим.

Уже вкотре посланий Батієм вельможа пропонував уклонитися, та всі рази отримував одну й ту відповідь: «Я — християнин, і від віри своєї не відмовлюсь». Ще в Чернігові князь і боярин прийняли таке рішення, тоді і взяли благословення — за

Христа смерть прийняти. Тепер їх довго катували на очах усього люду, поки відрізали обом голови...

Про день мученицької смерті літописець записав: «Новоявлені святі Михайло і Федір передали душі свої в руки Божі місяця вересня, в день 20-тий, року 1246-го».

Не маючи такої вдачі і такої віри, руські князі ще довго згадували їх. Все ж з часом пам'ять про них стиралася, адже кожен намагався пристосуватися до нового ладу, аби не пропасти. Деяким взагалі добре жилося — при підтримці такої орди, вони отримували володіння своїх братів, на які давно претендували. Простий же люд просто стогнав під татариним. Тільки побачить дим з труби, вже й плати йому подимне, проклав борозну по весні — давай ралове, а по осені віддай десяту долю всього врожаю. Зав'язали новонародженій дитинці пуповину — плати подушне і за неї. То ж добре треба було працювати селянинові, щоб заплатити всі податки. А татари наскочать, коли їм заманеться, та й заберуть усе, що має сім'я у своїй господі, а то й донечку дванадцятилітню. В той час не встигали дівчатка виростати біля неньки й татка, на горе народившись.

Занепала Русь — так і лежить уся в руїнах. Не відродилася через п'ятдесят років, не видно великих зрушень і через сто. Не відбудовано жодного міста. Майже нічого не виробляється і не продається, адже кожного десятого чоловіка забирають до війська. Та й продавати нема як — Русь відірвана від світових торговельних шляхів. Уже й на друге століття повернуло, а в степах і досі панують ординці. Поспішають до своєї столиці ханові намісники — баскаки, везучи зібрані податки. Проїжджають інколи й князі з невеликими дружинами, запрошені до хана на бенкет. Вони вже зовсім не схожі на своїх предків — гордих русичів, та й Русі дотатарської не пам'ятають. Тепер багато хто за честь вважає везти ханові подарунки, не посоромиться і вклонитися низько, навіть породичатися, тільки б зберегти своє становище.

Однак усе в світі колись та й минає. Так сталося і з Золотою ордою, яка після столітнього панування, почала втрачати свою міць. Не обійшли і її стороною внутрішні міжусобиці, які, мов іржа, переточили вже не одну імперію. З півночі руських земель

кочівників почала витісняти Литва, а з заходу — Польща. Поступово звільнивши руську землю, вони створили союз двох держав — Річ Посполиту, прагнучи разом подолати ще й експансію німецьких рицарів Тевтонського ордена.

Змінилося відтоді життя на Русі, швидко зростали міста, села і хутори. Хати знову обростали садочками, клунями і повітками. Спочатку не було таких великих податків, не тягли дорослих до Криму, щоб продати в рабство, тож множився не тільки люд, а й домашнє господарство. Ще до створення нової держави почали зводитися храми. Велике князівство литовське переймало українську культуру та християнську релігію, поки, за підписаною Кревською угодою (1385 рік), не стало наворачтатися до католицтва. Так на теренах Київської Русі створилася нова імперія і цього разу без урахування інтересів корінного населення — русичів-українців, які сміливо билися за визволення, та так і не стали вільними.

Поволі відроджувалася й велика порубіжна територія — Дике Поле. Тут розплодилися звірі, полетіли птахи над лісами та степами, розгулявся дух свободи, і край знову почав приваблювати до себе сміливих людей. Ніхто й не помітив, як на крайньому пограниччі зі степом створювалася нова сила з відчайдушів, котрі, ризикуючи життям, збиралися у ватаги і прямували сюди за звіром, рибою, медом, інші просто вартували, щоб вчасно повідомити своїх людей про ворожий напад. Таке життя як на Русі чи Московщині тут ніколи не вирувало, але чим далі, тим усе глибше заходили в степ «уходники», «добичники», які займалися бджільництвом, рибальством, мисливством, видобутком селітри й солі. Спочатку вони жили одинаками, пізніше стали поселятися хуторами і розміщати поблизу пасіки. Росли довкола них дикі й садові дерева, а неподалік — кущі терну, ліщини, калини, бузини. Але й тут у кожному найпростішому помешканні був святий куток, де висіла ікона Спасителя та Богородиці, без яких навіть відчайдухи не вирушали в далеку путь.

Думали, як стримати напад ворога і в Московії, тому траплялися на Слобожанщині й московські вартові та станичники. Служиві люди пильнували за степом, клали там свої «пам'ятки» — звістки про зустріч з татарами, про їх напади й наміри,

дізнавшись від спійманого «язика». Отже, назвати той час мирним аж ніяк не можна, бо продовжувалася своєрідна війна з татарами, які тепер при турецькій підтримці знову мали велику силу. А їхні спустошливі набіги, з часом перетворили східну Європу на невідомий кошару, з котрої гнали людей на кримські торги, постачаючи рабів у Туреччину, Італію, Францію, Іспанію — трохи не на весь тодішній світ.

Постійна загроза з боку кримської орди змушувала окремі гурти людей об'єднуватися у великі групи. Згодом порубіжні території наймали таких для постійної охорони степу. Їх почали називати козаками, тобто хоробрими і вільними. Ні в кого й гадки не було, що це зростає велика національна сила, яка вже незабаром заявить про себе і стане непереможною в Європі. захищаючись від татар, козаки ставили собі городці й засіки, які згодом стали називати січами. Їхні групи все більше об'єднувалися між собою у великий козацький союз, який став панувати над цілим, так званим Низом Дніпровим. Для такої січі вибиралися придатні місця, неприступні старостам ні литовським, ні польським, а також галерам турецьким. Згодом за Дніпровськими порогами почали з'являтися фортеці, щоб відбити татар і турків, не пустити їх як у Русь-Україну, так і в степову її частину. І це їм вдавалося.

Мов блискавка, поширювалася козацька слава. Повірівши у її силу, до козаччини горнулося все більше людей. Так згодом козаки стали великим організованим військом. Відтоді на Січ приїжджали дипломати, тут велися переговори щодо укладення перемир'я. А сама вона стала військовим братством, метою якого було — захистити свій православний люд. Козаки свідомо взяли на себе вірозахисну місію, вони дуже ревно ставилися до своєї православної віри, боролися проти католицизму та ісламізму. Вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?»

Саме православ'я значною мірою вплинуло на формування моделі лицарства, яким у подальшому стало запорозьке козацтво. Про прихильне ставлення козаків до релігії красномовно свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького низового близько 60 церков. Козаки постійно відвідували

богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія вони неначе по команді «Струнко!» вирівнювали свої спини, а з піхов до половини витягали шаблі, на знак готовності захищати від ворога слово Боже. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, а то й зливоч золота чи срібла. Перебуваючи під впливом християнства, козацтво духовно готувалось до самозречення та подвигу, що стало суттю запорозького способу існування.

З плином часу козацтво почало брати участь в політичній та суспільній житті України. У 1615 році гетьман Сагайдачний разом із військом Запорозьким вписується в Боголюбенське братство. Це були духовні об'єднання — монастирі, церкви, при яких створювалися школи для навчання дітей, адже козаки розуміли необхідність освіти. Згодом Павло Халепський у своїй книзі «Україна — земля козаків» напише, що більшість людей в Україні володіють грамотою, читати вміють не тільки чоловіки, а й жінки та діти. А в Січі є справжні піїти, які складають вірші як своєю мовою, так і латинською.

Під релігійним впливом багато хто з-поміж запорожців, цураючись веселого, гамірливого й вільного життя в Січі, йшли у дрімучі ліси, берегові печери, річкові плавні і там, живучи між небом і землею, спасалися... На цій ниві з'явилися справжні подвижники, ревнів виконавці заповідей євангельських та сказань апостольських... Вони влаштовували у своїх зимівниках каплиці, скити, вшали на стіни молитовні ікони в дорогих шатах, ставили перед ними незгасні лампади, запалювали воскові свічки, курили дорогим фіміамом і нерідко, оскільки були грамотні, співали акафісти, читали «Життя святих» і тим приваблювали до себе неписьменних, але набожних і ревних у християнській вірі товаришів.

На Січі починали й закінчували день молитвою. У кожному курені на покуті висіла ікона. На Різдво, Великдень та інші свята вони обов'язково відвідували божественну літургію. Двічі на рік вирушали пішки у святі місця, вклонялися Святим Києво-Печерської лаври, Мотрьонинського та Межигірського монастирів. Будували й далі церкви своїм коштом, яким щороку братчики жертвували золото та коштовні камені.

На Запорозжжі існували січові, монастирські і церковно-парафіяльні школи. У монастирських школах учили грамоті, письму, закону Божому, а в деяких, які називалися «школами вокальної музики й церковного співу», готували добрих читців і співаків. То був час, коли іноземці називали Україну «Козацькою республікою», «країною козаків», а українців — козацькою нацією.

Пізніше багато дослідників та істориків, які вивчали козацьку добу, давали цікаву характеристику козацтву, як носіям волелюбного духу. Їх називали жорстокими і нещадними щодо своїх ворогів, але разом з тим зауважували, що вони були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках один до одного та мирними сусідами до своїх соратників по ремеслу.

Великі зміни відбулися і на Слобожанських землях. Швидко зростаюча Московська держава продовжуючи програму «збирання земель», теж претендувала на цю офіційно незайняту територію. А отримавши перемогу у війні з Литвою і заволодівши Сіверською Україною, почала просувати свої кордони на захід та на південь в основному за допомогою засіків та земляних ровів, біля яких селила як свій люд, так і український.

Цей метод не був чимось новим, практика земляних укріплень пішла ще з Римської імперії. Застосовувалася вона і в Німеччині, де старі вали перетинали всю її територію. Будувала їх і Британія, захищаючись від войовничих шотландців. Дуже відомими були Троянові вали Румунії, деякі з них навіть кам'яні. Багато залишків земляних укріплень було збудовано й на території сучасної України, які ще називали «змієвими валами». Тільки на території Київської області виявлено сім таких оборонних ліній загальною довжиною біля 700 кілометрів, які, зміщуючись на південь, фіксували нові межі осілости народу. Часто вали будувалися не поодинокі, а великими системами (від Києва на південь до річки Рось недовгі смуги валів зустрічаються через кожні 10–20 кілометрів. Вражає і висота їх, яка й сьогодні досягає 15 метрів). Є вали в Подністров'ї, на Волині, на Поділлі, змієві вали Посулля, Полтавщини. Захищаючись від кочівників, Володимир Хреститель ще в X столітті також

будував «змієві вали» в середньому Подніпров'ї та реконструював, збудовані ще до нього. Вважається, що земляні укріплення споруджувалися ще до нашої ери, і вести таке будівництво було під силу лише сильній державі, яка мала дуже багато рабів та полонених.

На цих теренах були і давні укріплені городища. Археологами доведено, що на початку VII століття нашої ери на місці сучасного міста Зміїв Харківської області стояла кам'яна фортеця. В цих краях вона була не єдиною, в той час існувала також Салтівська, Чугуївська та Мохнацького. Ці городища теж захищалися валами та ровами, але чи були вони скіфські, чи служили захистом від них, не доведено.

Дуже давнім сторожем на Слобожанщині були Валки, обнесені валом та ровом. А відомості про Перекіпський вал, що перетинав Муравський шлях між верхів'ями річок Мжі й Коломака, прийшли до нас ще зі скіфського періоду. В одні часи у Валківській фортеці знаходилася московська сторожа, а в інші — жили українські пасічники, які й були одними з перших поселенців цього краю. Тільки біля Валок було близько 150 пасік, біля кожної з яких проживало від п'яти до десяти чоловік. Пасічники та мисливці жили хуторами і в інших місцях степової України, про що не знав жоден уряд, вважаючи її безлюдною.

Згодом за цю територію розпочалася ще більша боротьба між Кримським ханством, Польщею та Росією. Щоб володіти степовими просторами та використовувати їхні багатства, запорожці й собі відвойовували землі, польська шляхта заглиблювалася у пограниччя, будуючи там свої маєтки, а Московська держава, яка тепер звалася Росією, просувалася на південь, захоплюючи та позначаючи території фортифікаційними спорудами — земляними лініями. Перед лінією і далі в степ виростили спостережні пункти, остроги, острожки та фортеці. Так серед Дикого поля, в основному на старих городищах ще дотатарської доби почали виростати міста і села — Орел, Вороніж (1585 рік), Єлец (1592), Білгород, Оскол, Курськ (1596), Валуйки, Царе-Борисів (1599). У 1595 р. козаки з берегів Дніпра засновують хутір Мерефа, у 1638 році гетьман Остряниця засновує Чугуїв.

І не дивно, що першими переселенцями на цій землі були козаки та селяни з правобережної України, які тікали від польського гніту. А після поразки козацько-селянських повстань, їх стало ще більше. Вони намагалися дістатися вільних земель та розпочати тут нове життя. Царський уряд Росії змушений був визнати тих козаків вільними мешканцями краю. Саме тому козацькі поселення називалися «слободами», а сама земля стала називатися Слобідською Україною або Слобожанщиною. На цих землях існувала займанщина — право вільного поселення, слава про яку вже поширилася Україною. Щоправда, ця займанщина відрізнялася від тієї, яка була ще за часів Київської Русі. Тепер Московський цар видавав спеціальні грамоти на зайняті землі, а тих, хто їх не мав, оселившись раніше, виселяли за кордон. Так у 1647 році в багатьох литовських людей (сіверян) було забрано пасіки, а їх виселено. Саме тоді невеличка Валківська фортеця знову була відновлена, і в 1650 році там були вже гармати і воєвода. Звідти станичники їздили на Оріль та на Самару аж до запорозьких земель чатувати територію. Пізніше українські переселенці збудували тут сотенне місто Валки, а поряд засновували слобідки і московські люди.

Так російська держава, заселивши одну лінію починала будувати наступну, якою була Білгородська (1630–1658), — від Охтирки на заході до Острогозька на сході. Ще тільки розпочиналося будівництво, як слободи вже йшли глибоко в степ. Вони знову заселялися в основному селянами та козаками з Русі-України, де на той час ішла визвольна війна. В той час, коли три роки народного повстання ознаменувалися перемогами битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцем та Зборовом, українці мали надію здобути волю і самостійність, а після нещасливої «Берестецької битви» (1651) і почалося велике переселення на московські слободи. Це були справжні першопрохідці — безстрашні, сильні, вольові люди, які, надіючись отримати свободу і землю, вирушали в далеку дорогу, часто спаливши свої помешкання, аби вони не дісталися ні татарам, а ні ляхам. Так, у 1652 році цілий козацький полк із тисячі чоловік на чолі з полковником Дзинковським засновує Острогозьк (нині територія Росії), у 1653 році козаки на чолі з осадчим Герасимом

Кондратенком будують Суми. В 1654 ватага козаків під проводом «осадчого» Івана Каркача прибула до невеликого Харківського укріплення, в якому на той час не було осілого населення, крім сторожі та розвідувальних московських груп із служилих людей. Козаки з перших днів будували нове укріплення та несли оборонну військову службу. «Осадчий» Семененко засновує Салтів, Яків Чернігівець — місто Ізюм, запорожець Старочудний будує місто Вовчанськ, полковник Харківського козацького полку Григорій Донець засновує слободу з фортецею Нова Водолага. Саме цим першим переселенцям довелося самим боротися з татарськими нападами та будувати більшу частину Білгородської лінії. Відомо, що козаками Харківського козацького полку тільки одного валу зроблено на 7575 сажнів та 8106 сажнів засік.

Говорила про те вся Європа, слідкували за народженням Слобідського краю і на Сході. Тоді б вони не повірили, що міне п'ятдесят років і на цій землі скрізь забілють хати, народяться нові люди — слобожани, які виростять хліб, посадять сади, торгуватимуть кавунами й динями, виноградним вином, пивом і ще багатьма товарами.

А в степу знову з'явилися великі каравани, попереду яких часто несли чималий дерев'яний хрест, аби з Богом добратися та поставити його на новому місці. Інколи людей було так багато, що їхнє пересування степом більше нагадувало хресний хід, ніж переселення цілого села. Це була друга хвиля колонізації, яка припала на період сімдесятих — вісімдесятих років XVII століття. В той час на правобережній Україні від виснажливої боротьби українські міста і села перетворилися на суцільну руїну. Ще не забулася минула зима, коли скрізь були татарські залоги, а орда заходила в кожну хату, як до себе додому. З'ївши все, що тільки можна, вона повстала проти гетьмана Дорошенка і повернулася в Крим, захопивши великий ясир, — селян і худобу. Сиротами лишилися збіднілі селянські оселі, а то й зовсім спаленими. Отож колись така родюча земля від «господарювання» різних військ, особливо татарського, яке було тут за союзника, перетворилася на цілину. Нечуваною була наруга над святинями — образами гатили вулиці й болота,

з церков знімали хрести, з дзвіниць — дзвони. Після того часу за Бахчисарайською угодою Правобережна Україна мала й надалі залишатися безлюдною пустелею. Такою її бачили прочани з Московії, які через Україну прямували в святу Ієрусалимську землю. На їхній дорозі траплялося багато людських кісток, не маючи ні домовини, ні хреста. А живі люди тікали, куди бачили очі. Але більшість із них намагалися дістатися Слобожанщини, де селилися до самісінького Дону.

Важко було покидати свій край, боязно і вирушати в далеку дорогу, де в безлюдній пустелі багато гинуло від безхліб'я, хвороб та татарських нападів. Були випадки, що й самі з голоду здавалися їм у полон. Але, де й бралися сили, слухаючи розповіді «осадчого», який, отримавши дозвіл від Білгородського воєводи, прийшов за ними. Їм хотілося ще і ще слухати про ту незнану досі Слобожанську землю, і вони щодня просили свого поводиря — знову і знову розповідати про неї. Вабили їх вільні ґрунти, лани, ліси, де багато дикого звіра, де бджолиний мед можна знайти просто під ногами, де у річку не можна встро-мити палицю — так багато там риби, де легко гнати дьоготь та смолу, де дихається вільно.

То ж знову повзли степом довгі людські каравани, воли й коні тягли важкі вози та гарби — везли збіжжя, худобу, священнослужителів, церковний причт, богослужební книги, церковні дзвони, насіння жита, пшениці, горшки і багато чого іншого. На возі сиділи лише малі діти, всі інші міряли своїми ногами землю через усю Україну. Разом з пожитками вони принесли у Дике поле і свою православну віру та національну українську культуру, яку віками витворювали в себе на Україні на ґрунті древньоруської. Принесли і рідну мову, звичаї, свої чудові пісні та думи, в яких можна було почути про все їхнє життя. Та не було того дня, щоби вставши рано-вранці, не молилися Богу, не читали молитви і лягаючи спати, адже їхня віра ні за яких часів не слабшала. Діставшись нарешті своєї «обітованої землі», били їй поклони і плакали від радощів. А зваривши ввечері куліш з дичиною та смачно повечерявши, співали на всю Слобожанщину.

Московський уряд охоче приймав переселенців, які по обороні кордонів та розробці земель ставали йому в дуже великій

пригоді. Тяжка збройна боротьба, яку зазнали українці протягом свого життя, та схильність їх до самоорганізації, зумовили створення на Слобожанщині жорсткого адміністративно-військового устрою, на зразок Гетьманщини. Це були – Сумський, Ахтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський козацько-слобідські полки. Вони поділялися на сотні, якими правили виборні старшини. Але, підлягаючи московським Приказам, були в більшій залежності від московського начальства, ніж полки Гетьманщини.

Та й це влаштовувало переселенців, бо полковники, отримавши царські жалувані грамоти на землю та привілеї, поширювали їх на всіх козаків і посполитих. У тих грамотах були і вільна займанщина земель, якої не знав покріпачений московський нарід, і вибори старшини, і все, що назвав московський уряд «старочеркаською обиклостію». Це був устрій українського життя, яким завжди намагався жити український люд скрізь, куди тільки не заносила його доля. Українці дуже цінували право вільного викурювання та продажу горілки й пива, безмитної торгівлі всякими товарами, звільнення від оброків та відбутків, від сплати чиншу за землі, млини, кузні, лавки, риболовні та інші промисли. Ці вільноти давалися козакам замість щорічної грошової плати за полкову службу. Були тут і російські поселенці — служиві люди та кріпаки якогось пана, що також отримав жалувану грамоту на частину цієї землі. Російські поселенці знаходилися під своїм воєводою, а українські під своїм полковим присудом.

Та не було того дня коли не чекали на татарський напад. Багато робила Московська держава для оборони від того летючого ворога, але набагато більше робило саме населення, з'єднавши леміш з козацькою шаблею, а хліборобство з військовою справою. Літописці назвуть той час величезною справою безіменного велетня — народу, який один на один вийшов на передовий рубіж у боротьбі з одвічним ворогом аж до турецької війни (1769–1774 років).

Свої походи татари розпочинали з Криму, але і в самій Україні вони мали постійні стійбища: біля вершини Самари, між Коломаком і Мжою, Мерчиком і Мерлою, на Ворсклі, по Псла, на

Удах, по долині Осколу. Але тепер перші поселенці вступали в бій з розбійницькими гніздами. Так у 1640 році татарам вдалося прорватися в московські землі і спустошити район Курська, та коли вони поверталися назад з награбованим, на них напали козаки на чолі з Сулимою. Вони відібрали здобич, відтіснили їх з Мерли на Мжу і там остаточно розбили, взявши багато в полон, у тому числі й самого хана Аксака. Перша перемога переселенців Слобожанщини змусила татар назавжди покинути розбійницькі гнізда на українській землі, хоча від нападів вони так і не відмовилися.

Вороже зустріли переселенців ординці. Існуючи виключно за рахунок грабежів України, Польщі і Московії, віками виробивши характер дикуна-хижака, вони вбачали в переселенцях перепону для свого існування. З дитинства татарина тренували, неначе звіра, вбивати людей, грабувати і палити села. Якщо хан брав участь у поході, військо становило 80 тисяч чоловік, якщо мурза — 50. Вони робили невеликі денні переходи, час від часу переховуючись у балках. На ніч ставали табором, не розводили вогонь, щоб не бути викритими козаками, які в різних місцях тримали сторожу. Переміщувалися по 100 коней в ряд, а оскільки кожен татарин вів ще двох запасних, то передній край становив 300 коней, тобто до 800 метрів. Вглиб татарське військо (колони) могло налічувати до тисячі коней. З відстані татарський рух нагадував хмару, яка підіймалася на обрії. Перед кордоном військо ділилося на три частини: дві третини — це основне центральне військо (кіш), останні дві рівні частини утворювали фланги по 8–10 тисяч. Після дводенного відпочинку швидким маршем заглиблювалися в країну, не роблячи ніякої шкоди. А повертаючись назад, фланги захоплювали велику територію і починали нападати. По 500–600 татар оточували село, виставляли навколо нього по чотири караули, щоб ніхто із селян не втік. Підпалювали і починали грабувати, убивати тих, хто чинить опір. Забирали коней, волів, корів, овець, кіз, чоловіків і жінок. Малих дітей і літніх людей вирізали на місці, а хлопчиків забирали у яничари. Награбувавши, фланги скакали далі і через 4-5 годин вливалися в основну частину війська. Від нього відділялися нові для наступного пограбування. Зворотний

рух татари здійснювали іншою дорогою, у вигляді дуги, даючи можливість кожному підрозділу награвувати майна, худоби і людей. Вони ухилялися від прямого бою і на швидких своїх конях розсипалися по степу в різні боки. А награвувавши, поверталися в «Дике Поле», женучи скотину та тягнучи зв'язаних бранців. І тільки біля Кримського Перекопу робили тижневу зупинку, під час якої ділили захоплений ясир. Саме тут розлучали чоловіка з дружиною, а матір з дочкою, часто безчестили дівчат та жінок на очах батьків та чоловіків, проводили й обрізання хлопчиків перед батьками. Тому боротьба з татарами й пронизує майже всю історію Слобідської України від XV до XVIII століття. Цей край в буквальному розумінні був політичній не тільки потом, а й кров'ю його оборонців.

Аби посилити обороноздатність південних кордонів та мати плацдарм для подальших наступальних дій на Кримський півострів, який під патронатом Османської імперії і досі був хіжацьким гніздом, російським урядом було вирішено спорудити Українську лінію. Ще на початку 80-х років XVII століття він пропонував розпочати будівництво укріпленої лінії, яка проходила б по річках Орелі, Берестовій та Березі. Але проти виступив Гетьман Лівобережної та Правобережної України І. С. Самойлович, бо в тій новині козацтво вбачало географічне відокремлення Гетьманщини від Запорожжя. Чи було це приводом для арешту гетьмана, невідомо, але в 1687 році він був звинувачений у зрадницьких стосунках з кримським ханом і засланий до Сибіру. А будівництво лінії відкладено на пізніше, бо Росія готувалася до війни зі шведами, в якій брали участь усі козацькі полки як Лівобережної України, так і Слобідської.

З кожним роком проблема захисту поселень, що виникали південніше Білгородської та Ізюмської ліній, ставала все більш злободенною, тому на початку XVIII століття за часів царювання Петра I знову повернулися до думки про спорудження єдиної лінії, а через декілька років уже за рішенням імператриці Анни Іоанівни й розпочали роботи.

За задумом творців, ця лінія у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра мала перетнути Муравський та Ізюмський шляхи, якими татари здавна нападали на Лівобережну, Слобідську

Україну та Московську державу. Як свідчать архівні джерела, Українську лінію споруджували за зразковими (типовими) проектами, запозиченими з праць європейських фортифікаторів XVII століття. Роботами керували військовий інженер Андріан Добриньї та інші російські фортифікатори, а загальний нагляд за будівництвом і організацією оборони Української лінії, здійснював один з намісників імператриці на Україні генерал-фельдмаршал Герхард фон Мініх.

Спорудження розпочалося з боку Сіверського Дінця. На лінії, яка мала ламані окреслення, з огляду на річки, струмки та яри, завдовжки 285 верст протягом короткого часу було зведено 17 фортець, 57 редутив, 87 реданів, 3 кавальєри та ряд інших польових укріплень. Фортеці розташовувалися на відстані 20–30 верст одна від другої і по змозі сполучалися безперервним земляним валом та сухим ровом з напільного боку. Висота валу, як і глибина рову перевищувала чотири метри. Рови й вали, де це було потрібно, укріплювалися палями, засіками, загатами, рогатками-розсохами та обсаджувалися колючими чагарниками. На висотах уздовж лінії ставили сигнальні маяки, сторожові редути й форпости з блокаузами всередині.

Перша фортеця, яка названа Іванівською, на честь царя Іоанна Олексійовича, закладена в 1731 році, 23 червня, при молебному співі і гарматній стрілянині на річці Берестовій, вище гирла її притоки Берестовеньки. Десята фортеця — «Пархомів Буйрак», у подальшому «Більовська», закладена 11 серпня 1731 року генералом Таракановим, яка й стала першою спорудою майбутнього міста.

В районі Берестової роботи виконувалися під керівництвом київського полковника Антона Танського. А фортечні роботи очолював майор Матідей Реште.

І знову з України потяглися валки на Слобожанщину, тільки тепер на південний схід. Це були козаки і селяни з Гетьманщини. Про будівництво нової Української лінії там знали в кожному селі, бо кожен 100 дворів мали відрядити 10 чоловік та спорядити фуру — тримісячний провіант, а крім того сокири, заступи, лопати та мішки для перенесення землі, забезпечити конем, двома волами з возом та плугом. Оскільки будівництво

укріплень проводилося під загрозою татарського нападу, кожен козак, а по змозі й посполитий, вирушаючи на лінію, повинен був мати зброю та набої. Полковий уряд, у свою чергу, оснащував свій загін гарматами (однією на 5–6 тис чоловік). Все б нічого, але вони вже багато років те й роблять, що відправляють своїх козаків та селян на риття каналів та земляних укріплень, звідки й половини не повертається додому. Терпець уривається, адже зовсім недавно віддали все, аби відправити на війну зі шведами.

— Беріть що хочете, — розкривають господарі порожні клуні та засіки майже в кожному дворі. — Самим уже їсти нічого. Забули, коли густу пшоняну кашу варили, синя затірка зазвичай на столі, — доводять збирачам продуктів.

— Я вам і пуда проса не дам, — заявляє старий дід. — З козаків наймитів зробили, а ви їм далі шиї підставляєте — накидай, царю-батюшко, нове ярмо. Світ перевернувся догори ногами! — хреститься бувалий козак.

Не встигли одних спорядити, як нові приїхали. Тепер усіх козаків, що лишилися в полках після мобілізації на лінію, треба негайно відправити на ті ж нові землі, татарський напад відбивати. Цього разу відправили й молодих та необстріляних, і підстаркуватих. Дякували Богові, що напад не відбувся, тому, постоявши деякий час на чатах, повернулися додому.

Саме за таких умов і розпочато будівництво Української лінії.

— Великих набігів, як двадцять років том, тут уже не буває, — розказує один слобожанин новоприбулому. — А менші навіть почастишали, — з острахом дивиться за річку. — Заскочать бусурмани і зруйнують усе збудоване, ще й людей за собою потягнуть. Минулого разу і в моїй хаті все забрали. Добре, що схватися встигли, бо всю сім'ю до Перекопу потягли б. А в мене тільки одних дочок п'ять душ, та ще три сини. Що б я без них робив...

Давався в знаки і брак інженерних кадрів, відсутність досвіду робітників, задіяних на лінії. Нестача питної води, харчів, виснажливі земляні роботи, хвороби, відсутність необхідних заходів санітарії при великому скупченні людей та відповідного утримання приміщень для житла, а то й зовсім за їхньою від-

сутності, призводили до великої смертності. Умови праці були настільки жахливими, що майже щодня проводилася заміна робітників. Були такі періоди, коли з кількох десятків тисяч чоловік, присланих на лінію, взимку щодня працювало 9 тис. чоловік, а влітку лише 700–800.

Рятуючись від каторжних робіт, як висловлювався про них народ, українці натовпами тікали на Дон, а на місце втікачів від полків і сіл одразу ж вимагали нових людей. Тому довго пам'ятали українці ті тяжкі часи, сліди яких і досі залишилися у народній пісні, де не без гіркої іронії говориться:

*У Глухові у городі
Усі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся
Ішов козак із лінії,
Як лихо зігнувся.*

Архівні матеріали козацьких полків ще й сьогодні на поживлих сторінках бережуть козацьку правду, дозволяючи допитливому сучаснику заглянути у віконце того далекого часу. В одному з таких матеріалів командир Чернігівського полку — Синявський сотник Андрій Полянський в кінці травня 1736 року подав три реєстри втікачів із його команди (селян і міщан) — один на загальну кількість 267 чоловік, другий з повторною втечею — 67, а третій на тих, хто намагався втікати уже втретє — 141 чоловік. У червні того ж року Полянський писав, що вислати такий реєстр неможливо, адже втечі тривають безперервно і людей спіймати не вдається. Було, тікали з возами, захопивши навіть провіант, який належав тим, хто ще залишався. Сотник просив негайно вислати продовольство, бо не лише посиляться втечі, але й ті робітники, що залишилися, змушені будуть понести голодну смерть.

Роботи на лінії інтенсивно проводилися у 1731–33-му роках, та не були закінчені ще і в 1740-му. Упродовж перших трьох на

ній щороку працювало 49 тисяч козаків і 40 тисяч селян, яких направляли з Гетьманщини. І лише 2 тис чоловік — від Слобожанських полків. За сучасними обрахунками загальний обсяг земляних робіт, виконаних на будівництві лінії, перевищив 20 мільйонів кубометрів.

Все це свідчить про те, що будівництво лінії лягло непосильним тягарем на всю Гетьманщину. Тому в 1734 році Гетьман і старшина лівобережних полків звернулися до імператриці Анни Іванівни з проханням: зменшити вдвічі кількість людей, яких вони і далі повинні туди направляти. Г. фон Мініх був іншої думки, ще в 1736 році під час російсько-турецької війни, коли десятки тисяч козаків і селян перебували у війську, він вимагав від правління Гетьманського уряду вирядити на будівництво Української лінії п'ятдесят шість з половиною тисяч робітників з підводами, шанцевим інструментом і харчами. Мабуть, імператриця задовольнила саме козацьке прохання, бо в наступні роки (аж до 1742) тут працювало в середньому лише по 12 тисяч чоловік.

Крім робіт на лінії, доводилося виконувати ще безліч додаткових: копати криниці, гатити греблі на болотах, прокласти широку дорогу вздовж лінії для проходу війська, робити переходи через рови і яри. Царські укази раз-по-раз вимагали прискорення темпів будівництва, а інструкції, яка мала б визначати принципи її спорудження в цілому та в деталях, ще не було. Такий необхідний документ створено лише в 1732 році, коли дві третини робіт уже було виконано. В подальшому весь час відчувалася необхідність полагодження фортець, редутив і реданів, поглиблення ровів та обкладання їх дерном, адже ґрунт для таких земляних робіт виявився непридатним. Насипи для валу швидко приходили в напівзруйнований стан, тому робітників часто перекидали з одного місця на друге лагодити тільки-но зроблене. Та й сам процес будівництва проводився відсталими методами, а людська праця витрачалася просто по-хижацькому.

Одночасно з будівництвом Української лінії, була створена Українська ландміліція — вид спеціального війська найдешевшого для держави, яке складалося з селян-однодворців,

переселених сюди разом із сім'ями із російських губерній. Для охорони лінії створено 20 таких полків загальною чисельністю 22 тис. чол., один з яких, сформований у 1733 році у місті Більові Тульської губернії, розмістився в десятій фортеці, на честь якого і було змінено назву фортеці на «Більовську». З самого початку вона була визначена військово-адміністративним центром Української лінії. З 1736 по 1764 рік тут знаходилася канцелярія Українського ландміліцького корпусу, ландміліцька комісія та Генеральний ландміліцький суд.

Фортеці склалися з бастіонних чотирикутників, обнесених палями. В середині фортеці збудували церкву, будинок обер-коменданта та штаб-офіцерів, казарми для солдатів та унтер-офіцерів, залогу, стайню, порохівню, зброярню, цейхгауз, провіантський магазин, колодязь, вартівні та господарські будівлі. До головних воріт через рів перекидали звідний ланцюговий міст. Тут розміщувався Російський прикордонний пост і митниця, так як лінія деякий час слугувала південним кордоном Російської держави між Слобідською Україною, Запорожжям та Гетьманщиною. Фортечні залози пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запоріжжя, яких утримували в збудованій в'язниці.

На схід від фортеці для ландміліціонерів та офіцерів збудовано поселення — Солдатську Слобідку, а трохи далі в західному напрямку — Піщанку, неподалік була заснована і слобода Іванівської фортеці — Берестовеньки. Фортечні слободи обводилися невеликим земляним валом, або надовбами. В них зводили церкви, облаштовували двори поселенців з житлами та господарськими будівлями. Пізніше з фортеці до річки та Слобідки збудовано перші підземні ходи. Ландміліціонери охороняли Більовську фортецю, приймали участь у походах російської армії. За свою службу вони звільнялися від повинностей, отримували землю, у вільний час займалися землеробством, мали по одному помічнику, який допомагав у польових роботах та веденні домашнього господарства. Але на всі 20 полків не вистачило земель, тому 11 із них так і залишилися не поселеними.

До Української лінії було включено відбудовану в гирлі Ворскли фортецю Переволочну і надорільські сотенні містечка Полтавського козацького полку — Орлик, Китайгород, Царичанку, Маячку, Нехворощу з їхніми давніми замками, а також новозасновані слободи ландміліцьких і слобідських полків, поселених для оборони лінії. Для цього російська влада реквізувала в українських козаків, міщан і селян десятки тисяч десятин орних земель, лісів, сіножатей та інших угідь.

Згодом у Царичанці розташовано штаб-квартиру головнокомандувача російської армії Г. фон Мініха, а місто призначено збірним пунктом російських військ та українських козацьких, що мали діяти на теренах Криму та Південної України.

Людним був у той час цей край. По завершенню російсько-турецької війни (1735–1739 років) знову проводиться посилене заселення Української лінії українцями з Гетьманщини та Правобережної України. Це була третя і найбільша хвиля колонізації. В той час можна було зустріти в степу великий гурт людей часом зовсім без нічого, навіть без запасу харчів. Ще недавно вони боролися проти польських панів, не бажаючи знову потрапити під їхню владу. А отримавши поразку та розчарувавшись, що Росія теж не на їхньому боці, брели світ за очі, аби хоч десь отримати свій клаптик землі. Йшли й через тридцять років, розповідаючи про страшну різанину в Умані, про те, що російські війська замість допомоги, схопили їхніх ватажків Залізняка і Гонту та віддали польському суду. У відповідь слухали про події на Гетьманщині, бо й звідти багато люду сунуло в Дике поле.

Чула тоді Слобожанська земля ридання не однієї вдови, чоловік якої поклав свою голову за волю і справедливість, залишивши її одну з дітьми. Знала думи і літнього чоловіка, який пізно ввечері курич люльку та роздумував над життям-буттям. Він уже не вірив, що можна вирватися від одних панів і не потрапити до інших. Веселою була лише молодь, яка наваривши спійманої риби та наївшись, дивилася на зорі та мріяла про хороше життя, бо у них воно було ще попереду. Хто серед них був щасливий, то це діти, міцно заснувши після довгої дороги, вони літали ві сні, неначе птахи, і весело сміялися.

Та не буває тієї людини, яка б не мала надії. І ця надія полягала в тому, аби добратися до Слобідської України, бо й тепер це було не всім під силу. Тож подолавши такий довгий і важкий шлях, переселенці, як і їхні попередники, цілували Слобожанську землю, а отримавши свою заїмку, плакали від радощів. Найбільша кількість таких згорьованих знайшла свій прихисток південніше Української лінії.

Так з кожним роком зростало населення цього краю, і Більовської фортеці зокрема. Багата верхівка містечка чим далі, тим більше посилювала експлуатацію, захоплювала і привласнювала громадські землі. Відомо, що купець Григорій Сколий привласнив урочище Хомутовку і збудував там (у 1776 році) перший у місті цегельний завод. З того часу заможні люди стали будувати будинки з цегли. Одним із перших був будинок генералітету Української лінії. Купець Бочаров привласнив 30 десятин міської землі і також збудував цегельний завод. Багач Хрипунов захопив по річці Берестовій частину міського лісу, за якою так і залишилася назва — «Хрипунів ліс». Таких випадків було багато. Цьому потурали Канцелярія Української лінії та комендант містечка, маючи від того власну користь.

Під захистом Більовської фортеці поселялися купці й ремісники, які будували квартал на захід від центру, під магазини відводили кімнати житлових будинків, двері яких виходили просто на вулицю. Будувалися магазини і за рахунок казни. Торговим людям тут можна було дещо продати і купити, відремонтувати мажу чи гарбу, підкувати коня, полагодити колеса возу чи колісниці, а то й просто перепочити, випити кухоль пива або вина, виготовленого з місцевого винограду, разом з тим дізнатися про життя на новій Україні. Траплялися й іноземні мандрівники, які й тут милувалися біленькими українськими хатами, зробленими з лози та глини, а також дерев'яними будинками російських людей, бо всі вони облаштували свої помешкання точнісінько так, як у себе вдома. Були свідками й суперечок не тільки в побуті, а й у церкві, де кожна громада доводила свої правила. Скаржилися й Білгородському воєводі одні на других, навіть билися інколи до крові, бо

російський служивий мав лише нести службу, за що отримував жалування, а український козак чи посполит повинен був тяжко працювати на лінії без ніякої платні, обробляти свою землю, аби не пропасти, ще й відбувати панщину якомусь ландміліціонерові.

Так зростали слободи, облаштувалося життя й майбутнього невеликого міста, яке серед «Дикого Поля» у великих труднощах зводилося на ноги. На схід від фортеці було посаджено 33 десятини казенного саду. Враховуючи попит на вироби із шовку, уряд намагався тут впровадити шовківництво, для чого збудували завод по вирощуванню шовкопрядів та насадили тутових дерев. Бажаючим займатися, надавалися різні пільги. Протягом десяти років звільнялися від служби та від мита й купці, які продавали шовк російським мануфактурам. А всім, хто починав братися за цю справу, радили відвідати Більовську фортецю, де ознайомитися з практикою розведення шовкопрядів і вирощуванням шовковиці.

Царський уряд щедро роздавав родючі землі російським дворянам та іноземцям, які були на військовій службі при царському дворі, а також козацькій старшині. Так у другій половині XVIII ст. виникає рад поселень за Українською лінією — Циглерівка, Березівка, Попівка, Наталине та ін. Прилегли до лінії села обносилися двома рядами тинів, засипаних землею.

Щодо оборонно-стратегічного значення лінії, то в джерелах не виявлено жодного випадку взяття її фортець турецько-татарськими загонами, але й перепоном проти ворожих нападів вона так і не стала. Знаходячись на великій відстані, не могла послугувати в повній мірі і базою для наступу російських військ на Крим. Тому, на шляху просування війська, довелося, крім укріплень на Самарі, зводити редути, де й зберігати запаси продуктів, питної води та зброї під охороною українських козаків.

Тож після підписання Белградського договору в 1739 році та перенесення російсько-турецького кордону із межиріччя Самари та Орелі на узбережжя Азовського моря, роботи на лінії були припинені. А під час російсько-турецької війни (1768–1774 років) оборону Української лінії повністю реорганізовано. У фортеці залишилися лише невеликі залоги, поперед лінії ще чату-

вали сторожові команди і роз'їзди, які прикривали всього три мобільні кінні корпуси. Після завоювання й приєднання до Росії Кримського ханства (1783 році) та встановлення нових кордонів з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення, а в 1784 році її зовсім ліквідували. Війська, озброєння та інше майно невдовзі перемістили до фортець нової Дніпровської лінії, збудованої між Дніпром та Азовським морем.

Неоднозначним було ставлення простого люду до Української лінії. Одні вважали її пам'ятником українському козацтву, другі — пам'ятником фортифікації, треті — плацдармом для наступальних дій на Кримське ханство, четверті — кладовищем гетьманського люду, п'яті — важливим і необхідним кроком швидко зростаючої Російської імперії. Було й багато інших, та у кожного з них був свій кусочок правди, часом гіркої, але правди. По різному говорили про те й на Гетьманщині — одні проклинали, а другі ладналися й собі на нові землі, маючи надію знайти там краще життя.

Відтоді з гамірливої фортеці, завжди переповненої людьми, Костянтиноград, як його назвала цариця Катерина II на честь новонародженого онука Костянтина, перетворювався на тихе невеличке містечко. Ще інколи збиралося неподалік велике військо під командуванням Потьомкіна та Суворова, за маневрами якого спостерігала сама Імператриця Катерина II (8 червня 1787 року), подорожуючи Слобожанщиною, але то вже були останні навчання. Хоча й увійшла та Суворівська битва в історію як зразкова, пізніше (16 вересня 1817 року) повторена на цій самій території корпусом військ під командуванням генерала Саксена в присутності імператора Олександра I, за невеличке містечко Костянтиноград всі забували.

Лише інколи хтось згадає відомих російських воєначальників П. Румянцева-Задунайського і М. Голенищева-Кутузова, які ще раніше перебували на лінії. А другий — ватажків народних визвольних рухів — Максима Залізняка, Омеляна Пугачова та інших, які побували в казематах її фортець. Та життя швидко змінювалося, все далі ховаючи ті події і правду про них від наступних поколінь.

З тих часів минуло майже триста років, але й досі на берегах і долинах тихоплинних Орелі, Берестової й Береки можна бачити рештки давніх земляних укріплень. Берегами річок довгими гонами зміяться розсунуті вали й рови, спускаються в долини і прямують через ниви і сіножаті, ховаються в мальовничих перелісках, гаях і байраках, зникають на околицях сіл і містечок. Це і є залишки Української лінії, біля якої колись оселилися наші пращури. Саме вони перетворили степові ґрунти на родючу землю. Оплакали, потім і кров'ю полили її та зігріли своєю безмежною любов'ю. Принесли в цей, більше язичницький та мусульманський край, християнську релігію. Збудували тут перші церкви, в яких молилися за цю Слобожанську землю й за мирне життя на ній. Тож пам'ятаймо великий подвиг своїх предків і знаймо ціну кожного клаптика цієї рідної нам землі та всієї матінки-України.

Грудень, 2017

Грузинка і босяк

Оповідання

— **П**етре Никифоровичу! — кликала сусідка з вулиці писклявим голосом. — Грузинка померла, родичі листа прислали. Просили тобі повідомити.

— Не може бути?! — поспішав старий до хвіртки.

— І чого ти так налякався? — вдивляється вона в ледь помітні дідові очі під кошлатими бровами. — Зізнайся хоч тепер: була все-таки любов між вами? — страх як хоче випитати, бо про це кортіло дізнатися все життя.

— Допитливій Варварі ніс відірвали. Ногами он човгаю, а ти про любов питаєш, — бурчить старий Петро. — Може, що й було, то разом із водою сплигло. А весен відтоді минуло — не перелічити! — блиснув очима на небо і знову сховав їх у глибоких зморшках. — Чого стоїш мов укопана? Йди додому, раз померла, то вже не підніметься.

— То й що? Нікому два віки не прожити, — закусила сусідка свою товсту губу, чого він терпіти не міг ще в молоді літа. — Це ж треба!.. Скільки років пройшло, а вашу історію ще й досі переказують, — лукаво примружила свої вузькі зеленкуваті очі, бо й зараз не могла простити тій Грузинці, що забрала в неї жениха — так вона вважала. — Усього тобі довелося зазнати: дитбудинок, війну... За це тебе Бог достатком нагородив, пошаною, а от любов'ю забув, мабуть... — похитала головою, але співчуття на обличчі так і не з'явилося. — Чи, може, ти все життя її любив? — звела на самого лоба свої намальовані брови. — Он воно що! А я ніяк не второпаю: і чого це ти на старості знову

сюди переїхав? — випитувала про таємне, що давно не давало їй спокою.

— Думаєш, через тебе, чи що? — злетіло з дідового язика, від чого аж сам знітився. — Невже й таке опудало, як я, комусь потрібне? — додав, аби вона не розсердилася, потім провів рукою по сіруватих вусах та сивій голові, ніби сам хотів переконатися, що саме таким і став. — По цій землі мій рід ходив, тут і я помру, — такою була зазвичай його відповідь для всіх, хто цікавився. — А ти йди додому, Маріє, нічого такого не сталося. Недавно Грузинка померла, а завтра нам доведеться, — відповів, ніби байдуже йому було.

Сам ще довго стояв мовчки, поки не схопився за серце, неначе від нього відірвалася половина. Усе тер у долоні золоту сережку з голубим камінчиком — талісман, який носив із собою в кишені з тих пір, як у рідному провулку зустрів свою Грузинку вдруге...

— Діду, а ти знаєш, що таке дитбудинок? — раптом ніби з-під руки випірнуло мале хлоп'я, підслухавши розмову з сусідкою. Само задерло на нього голівку, скривило губенята, зморщило носика і чекало, що старий скаже.

— Ще б не знати! Я там виріс, бо тридцять років минулого століття багато сиріт народили, мабуть, більше, ніж війна. Самі народили, і самі їх ростили. Пожаліли, називається... — відповів, мов дорослому.

Махнувши рукою, подався від хвіртки у двір, сів на лаву під хатою. Щось бурмотів, навіть руками замахав, тільки б не згадувати ті далекі події. Та як не намагався, а час великого голоду в Україні, пережитий ним ще дитиною, починав зринати перед очима.

...Уже й мертвих під парканами майже не видно, а в кого ще трималася душа в тілі, той уже не міг виходити надвір. Тому зустріти людину на дорозі було великою рідкістю, хіба що тих, хто отримував пайки від «народної» влади. Та навіть таке страшне видовисько не могло спинити час, і весна все ж наставала. Дзвінко потекли струмки та одразу заплакали сумно, бо нікому їм було співати. Шарпався вітер пустими вулицями,

свистів і завивав, мов сажений. З переляку скрипів хвіртками, заглядав у вікна, бряжчав шибками — будив люд уранці, потім опівдні, навіть увечері, бо багато вже послуло та не прокинулося. Про все здогадався, та й після того не вгавав — бахкав незачиненими дверима, піднімав стріхи і ще сильніше свистів, тікаючи галасвіта від побаченого.

Невелике містечко ніби вимерло. А він брів одного такого дня, обминаючи калюжі та шукаючи твердішого місця для своїх великих чобіт. На ньому — стара батькова куфайка, з-під якої виглядали брудні потерті штанці, замість шапки — велика материна хустка, що двома кінцями підхоплювала під руки і зав'язувалася аж на спині, а на ногах — кирзові чоботи померлого родича. Сумні оченята все приглядалися до дороги... Коли й поглянуть на небо чи на хати, то не піймати в тому погляді нічого дитячого. Петько поспішає... «Гляди ж, тільки не лежи ніде, а то підберуть на воза, який щодня по вулицях померлих збирає», — пригадує настанови вчительки. «Мене не підберуть, — бурмоче собі під сопливого носа. — Я такий козак... Ще всім покажу, де раки зимують», — повторює слова свого діда, намагаючись якомога швидше підвестися, бо знову незчувся, як руки опинилися у крижаній воді. Цього дня ледь доплентався до свого провулка. Раніше тут зранку й до самісінької темноти такий галас стояв! Дітвора гуляла. А зараз було так тихо, мов на кладовищі — ні малого, ні старого не видно.

— Діду! — гукнув ще з вулиці, помітивши його на порозі хати. — Ви живі? — спитав у лежачого, підійшовши ближче.

Той зашамкав ротом, щось пробурмотів у відповідь, потім звів на онука вицвілі, майже білі очі, з яких по чорному, мов сама земля, обличчю потекли сльози. Зіпершись на палицю та на худесенького онука, поволочив ноги до ліжка.

— Удвох ми з тобою zostалися, удвох, Петю. Мусимо вижити, — ледь розібрав онук його слова. — Ні матері, ні двох сестричок немає. На батька надія була, але він не витримав, дохлятини наївся.

— Я вам хліба знову приніс, — сунув онук невеличкий кусник до посинілого дідового рота, але той не розтулився. — Ви тільки не помирайте, — благав, — я ж тоді зовсім один

зостануться! Куди мені подітися, коли й вас не стане?! — все голосніше став приплакувати, розмазуючи по обличчю гіркі дитячі сльози.

— Тікай... — прохрипів дід, мов із того світу. — Тікай, кому сказав!.. — хотілося йому навіть палицею налігнути онука, щоб не ходив сюди. — Сусідка побачать, то й тебе з'їсть. І хліб мені не носи, сам їж. Скоро яглиця виросте, кропива, лобода зазеленіє, картоплину, хоч мерзлу, знайду... — силкувався він із останніх сил переконати хлоп'я, що не помре.

Та не міг онук залишити свого діда. Наступного разу пробирався додому вже по твердішій дорозі, бо підсихало. Знову ніс шматок хліба. Той невеликий краєць поклала йому в кишеню молода вчителька, яка й організувала патронат при залізниці, щоб зберегти ще живих дітей. Ледь добрався до свого провулка й цього разу, заслаблі ноги ще більш неслухняними стали. Знову бахкав вітер перекошеною хвірткою, скрипів розчиненими дверима, але за ними вже не було жодної живої душі...

— Діду... казав, дочекаюсь... — заплакав хлопчина на порозі, налякавшись порожньої хати.

Отямившись, прожогом вискочив у двір, ніби знову почув дідові погрози. Роззирнувся навколо, шукаючи очима страшну сусідку, та став запихати в рота той шмат хліба, не маючи більше терпіння тримати його в кишені. Замкнувши двері й сховавши, про всяк випадок, ключ у дідову схованку, протер брудним рукавом очі, вишмаркав носа та й пішов назад, бо вже вечоріло. Якраз у небі летіли дикі гуси. Тільки закричать — йому враз дід ввижається, бо чув раніше від старих: душа повинна в небо відлетіти. Ото й дивився на птахів, шукаючи там дідову душу.

Як давно те було, як давно... Уже і його діти повиростали, а онука навіть правнука народила. Але тільки-но танув сніг — так і пригадував старий Петро той страшний 33-ій... Так і сьогодні — загелгали в небі дикі гуси, він одразу заворушився на лавці під хатою та став у небо дивитися. Не вірив ні в Бога, ні в чорта, вихований атеїстами, а дідову душу й зараз хотів там

побачити. Навіть зморшки на обличчі ніби згладилися, так радів зустрічі з птахами, які кружляли в небі, шукаючи рідні місця. Кожної весни їх виглядав, і не було такого, щоб прогавив. Провів очима й цих, поки видно було, згодом, заспокоївшись, пригрівся на сонечку та й задрімав від тої благодаті. Але невдовзі малий Тарасик закричав на саме вухо:

— Ти, діду, помер, чи придурився?

— Живий ще... гуляй собі... — заспокоїв малого.

Не встиг стулити вуста, як і цього разу бачить того Петька, який біжить до свого двору. Малий поспішає, поглядаючи на зелену траву, яка пробивається з-під снігу на сонячних пагорбах. Шукає серед молоді зелені лободу і яглицю, щипає її та складає в порожню кишеню тепер для себе, бо не було тої хвилини, коли не думалося про їжу. Трохи посмакувавши, йде далі, адже по весні роботи багато, а він тепер — хазяїн, один із двору zostався. Та не бажає більше хвіртка, не скриплять двері, а чужі люди мажуть хату. Аж раптом:

— Чого заглядаєш? Ану пішов звідси! — прикрикнули на нього, мов на собача настирне. — Сільрада нас поселила, сказали, що ти в дитбудинок пішов.

Не сперечалося хлоп'я, навіть не заплакало, стисло кулачки від болю та й попленталося до свого патронату.

— Як давно те було, як давно... Вже вкотре ожило, ніби вчора те сталося, — вирвалося з дідових уст. — Минає життя... Старий я став, ні до чого вже не гожий, тільки й перебирати думи в сивій голові. А їх там з роками все більше стає.

Серед них знайшов і той незабутній теплий літній вечір... Завила десь собака на місяць, зашурхотіли кажани понад дворами, заграла ніжно гармошка, запрошуючи дівчат та хлопців на вечорниці. Поспішав і він до свого провулку, бо там збиралися друзі дитинства — молодь із усього кутка. Та ось із його двору вийшла висока чорнява дівчина. Не наважуючись пройти далі, вона стояла біля хвіртки й лише переступала з ноги на ногу, в той час, як дівчата та хлопці завзято танцювали модний на той час краков'як.

— Грузинка, — сказав хтось із хлопців.

— Здалеку приїхала, в чужу хату вселилася, інші в порожні, а вона в Петькову, — додала молода писклявка те, що чула від своєї матері.

— Тільки дика якась — не підійде, думає, що припрошувати її будуть, — процідив парубок між затяжками «Біломору». — Я її зараз облапаю в темному кутку, чи й не княгиня, — віддавши іншому свій недопалок, витирав об старі штани брудні руки.

— Не смій! — крикнув Петро. А сам умить опинився перед нею і запросив до танцю.

Вона була така боязлива, наполохана, неначе підбита пташка. Очі великі й темні, мов ніч, аж мурашки по його тілу пробігли. Лоб високий, відкритий, губи невеличкі, але красиві, у вухах — золоті сережки, які так і кидалися в очі. Чорна коса спадала до самісінької талії. Руки ніжні, ніби ніякої роботи не знали, а сама — тендітна билиночка, здавалося, що дмухне вітер, підхопить її та й понесе над провулком.

Після того Петько майже щовечора крутився перед своїм, а тепер уже її двором, та вона не виходила. Зустрів якось на вулиці, Грузинка ще кращою здалася. Запросив у клуб на танці, вона покрутила головою, але посміхнулася. З того часу мов на крилах летів він у свій провулок. Годинами чекав її під тином, міг би й ніч так простояти, бо не знав до того кохання, не відав нічого й про щастя — ріс собі та й годі. Тепер ще тільки ранок, а він уже вечора чекає. Люди про їжу думають, а він про весілля. Сутінки лише опускаються, а він знову мчить до своєї Грузинки.

— Вона відьма, причарувала нашого Петька, тепер він мов теля сліпе за нею ходить. Пелену на його очі накинула, — нашіптувала дівчатам Марійка-писклявка, бо дуже заздрила тій Грузинці. — Високий виріс, красивий став, як погляне, аж ноги терпнуть, — повідала подругам свою дівочу таємницю. — І що він у ній знайшов? — зітхала тяжко. — Понаїхали тут, жодної хати порожньої не лишилося, — повторила, що чула від людей.

Але закоханий юнак ні на що не звертав уваги. Завернувши одного разу в знайомий з дитинства провулок, підстрибнув, щоб заглянути у двір через плетений тин. А побачивши там

Грузинку, затьохкав, не згірше солов'я, йому аж злетіти праглося — такий гарний був у нього настрої.

— Дивись: знову той босяк до тебе преться, — почув у вечірній тиші материн голос. — Знай, п'ятами блискає, теж мені кавалер. У одній і тій сорочці до князів ходить, голодранець. Ще раз вийдеш до нього, батько з дому вижене, — пригрозила вона доньці.

Спинився парубок від болю, ніби вдарили його в самісіньке серце. «Який же я босяк? — заворушив затерплими губами. — Курси трактористів закінчую, на днях на роботу піду...» Оглянув свої стоптани черевики, потерті штани та блаженську сорочку. «То й що? Усі так ходять...», — пробурмотів обурено. Але нагнулася його голова майже до самих грудей, а дорога ніби сама повернула назад. Як не боляче було, але твердо вирішив: під тим двором більше й ноги його не буде. Та то тільки в ту мить, потім скрізь шукав її: у клубі, біля провулка, а то й просто на вулиці, бо не пропали ті чари, не спала й пелена з очей. Придбав нові штани, вдягав і новішу сорочку — товаришеву, став начищати черевики дьогтем, голив ще рідкі вуса та бороду, пригладжував бріюліном чорного чуба. «Подивлюся, що скажеш, коли мене таким побачиш», — оглядав себе з усіх боків, збираючись гуляти. Зустрів усе-таки одного вечора в клубі. Та тільки знову ніби блискавка його вдарила — стоїть і не може відірвати очей від неї. Милувався милим обличчям, і серце колотилося в грудях, пробіг поглядом по дівочому стану, і ніби завмер навіки. Подумки торкнувся її ніжних рук, аж мороз по спині пішов у жарке літо, а коли спинився на вустах, вони й зовсім розум затьмарили. Знову впали в око золоті сережки з голубим камінчиком, бо таких дорогих тут ніхто не носив. І хоча тепер не здалася вона наполоханою пташкою, чи билинкою, все ж залишалася неземним створінням.

— Пішли на вулицю, додому проведу, — шепотів їй на вухо, бо так хотілося знову її обняти.

— Я з босяками більше не знаюсь, — сказала гордовито, мов відрізала. — І не підходь до мене. Ти мені не пара.

Ніби вилили на нього відро холодної води, навіть протверзів від її чарів. Ожила забута образа, знову вчепилася в саме

горло, здушила так, що й слова не вимовити. Хотілося навіть ударити її по обличчю, але він мовчки пішов геть. Лець переступав ногами, а сам прислухався, здавалося: наздожене його, вибачиться, але, на жаль...

Усього сім днів минуло від того вечора, а йому здалося — сім років. Не знав, як жити, куди податися, щоб утекти подалі від неї. «На Донбас чи на Кузбас, аби швидше», — просився у комсомолі. Тільки нікому не знати, що буде завтра...

Ще з вечора склав речі та зажурився — нема кому проводити в дорогу. Довго не міг стулити очей, усе думав-гадав, поки не спалося. Прислухався до нічної тиші, до серця, яке не переставало чекати — ось-ось постукає вона у вікно. Та вже й перші півні проспівали, а її не було. Сумно стало від плачу сичів біля самісінької хати, про що люди останнім часом говорили: не до добра це, а до лиха. Нарешті, здається задрімав... Коли й справді — у вікно постукали. Схопився, прилип до шибки, а там тиша й темрява. Серце колотилося у грудях, як тоді, коли відчинив двері своєї хати, а там і діда вже немає. Мабуть, здалося...

Уранці все відступило, знову світило сонце, блищала роса, співали пташки різними голосами, шелестіло від вітру зелене листя. Серед тої благодаті, де й узялася величезна згряя гайвороння, яка піднімалася з-за обр'ю. Люди виходили на вулиці, спостерігали за тим видовиськом, бо такого ще не бачили. Второпавши врешті, що то літаки, ще більше здивувалися і завмерли, поки не почули кулеметні черги. Закричали з переляку і загосили з усіх сторін... Тікали й падали, вимазалися у пилкуку і побачили першу кров. Так починалася велика війна...

Пережив той великий стрес і Петько, хоча чув про війну, навіть не вірив, що вона їх омине, бо про це часто сперечалися люди. Хтось копав яму та ховав у неї своє добро, хтось не переставав плакати, хтось планував сам ховатися, щоб і своїх, і чужих перехитрити, а він, перекинув через плече свій мішок із речами, який злаштував на новобудову, та й пішов до військкомату. І вже того дня шеренги перших добровольців крокували центром міста на фронт. Серед них був і він, приписавши до свого молодого віку ще один рік. Обабіч дороги гомоніли й го-

лосили люди — одні своїх проводжали, інші просто подивитися прийшли. Поглянувши на той натовп, помітив і її. Вона щось кричала і витирала сльози. Петько мов вина випив — так солодко йому стало. «От тобі й горда Грузинка», — прошепотів задоволено. Зиркнув на свої стоптани черевики, поношені штани та запряну сорочку і знизав плечима.

— Виходь заміж! Не стати сироті князем! — крикнув голосно, бо тут було дуже гамірно.

...Чого тільки не довелося пережити у тій великій бійні. Не один раз із життям прощався. Хто б сказав тоді: ти виживеш і навіть доживеш до старості, — ніколи б не повірив. Але вижив, може, тому, що часто бачив поряд себе свою Грузинку. Шквал вогню над головою, а він її згадує, пораним у гарячці з нею розмовляє, в окопі голову прихилить, та перш ніж задрімати, вуста її цілує, бо нема нікого у світі ріднішого від неї. Все шкодував, що не розчув її слів, коли в рідному місті проводжали перших солдат на довгу боротьбу. Багато листів написав, та жодного не отримав у відповідь. Але продовжував далі мріяти, бо не було того солдата, який би назавжди втратив надію.

Повернувся з війни з орденами і медалями. Приїхав у рідне місто, всіх зустрічають, а його — ніхто. Побіг одразу до свого провулка, та замість хати побачив руїни.

— Бачиш, Петю, і їх війна не пожаліла: коли на батька похоронка в сорок третьому прийшла, то мати і діти від бомби вже з землею змішалися, — повідомила сусідка. — Скільки хат навколо, а вона в їхню влучила. Чи не тому, що в чужу колись вселилися? — бовкнула та налякалася, бо й зараз не знала, чи можна вже про таке говорити, чи ні. — Ще й, кажуть, не німецька, а своя. Неподалік у сорок другому страшний котел був, дісталоя й нам. Повіриш: серед зими по місяцю з погребя не вилазили. То наші наступають, то знову німці, а ми між ними. Ото дісталоя!

— Невже й дочка найстарша теж?.. — не міг він уявити її мертвою. — Грузинкою її всі звали... — нагадав солдат і завмер, чекаючи відповіді.

— Так та, чорноока, жива. В Германії була на роботах. Зовсім недавно повернулася, до нас заходила. Перепитувала: чи то правда, що на тебе похоронка на дитбудинок приходила? Тобі, Марійко, нічого для Петька не залишала? — спитала в дочки, яка так і не вийшла з хати. — Чуєш, що каже? — повернулася до нього. — Написала б, якби любила, — повторила її слова.

Розвернувся солдат і пішов геть. Він усю війну пройшов, а тільки тепер сльози з очей потекли. Хотів забути свою Грузинку, але не виходило. І так усе життя — то схожа чорна коса в очі кинеться, то високий тонкий стан між людьми, хоч біжи слідом. Більше того — голос вночі почує, чи губи біля своїх. Навіть за весільним столом привиділася і теж у білій сукні, ніби й вона збиралася до шлюбу. «От і все. Більше не буду тобі докучати, — сказала сумно. — Щодня чекала від тебе вісточки. Дуже любила». Поряд грала гармошка, бряжчали склянки з горілкою, гості кричали «гірко», а йому в ту мить навіть не хотілося цілувати свою наречену, бо мов жива стояла між ними його Грузинка.

...«Як давно те було, як давно... — знову шепоче старий Петро своїми губами. — Довго свою ниву жати, та швидко все минає». А воно, дійсно, так. Поки був молодий, не дуже задумувався над життям. Спішив у люди вибитися, спішив любити, адже навколо жінок було багато, і все в нього виходило, ніби хто доріжку перед ним простилав. Тепер він начальник великої організації — районної кооперації сусіднього району. Про таку роботу в радянський час чи не кожен мріяв, а йому байдуже. Та все ж, коли ходить у красивому костюмі та добротному пальті, має що їсти й що пити, — цінує свою посаду. Буває, погляне в дзеркало, зібравшись на роботу, і подумає: чим не козак, весь у діда вдався — широкі плечі, ноги, ніби з дуба витесані, рівний ніс, світлі очі, сам нівроку, ще й зараз жінки поглядають. Дуже рідко пригадує, як ріс сиротою, бо тепер усього в нього вдосталь.

Їхав якось одного ранку до свого рідного містечка на ярмарок, крутив кермо та намугикував знайому мелодію, яку чи не щодня крутили по радіо: «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля...» На півдорозі загальмував — проситься якась

висока не то згорблена, не то зігнута від недуги жінка. Він не любить брати пасажирів, а ця розчулила своїм виглядом. Відкрив їй дверцята своєї «Волги».

— Сідайте швидше, бо поспішаю, — запросив не зовсім приязно.

Вона подякувала, уместившись зручніше, сиділа мовчки, лише час від часу терла холодні руки, а коли відігрілася, почала всіх лаяти. Всі їй погані: і керівники, і бригадири, бо три шкури здеруть, поки копійки заплащать.

— Навіть нема кому пожалітися, голову колгоспу не піймаєш, такий він зайнятий, а в райком не доб'єшся. Коли й приймуть, то нічого не зміниться — рука руку мис. Зітхнувши важко, почала й про свого чоловіка розказувати. — П'яниця він, усе життя пропив — і своє, і моє, холера б його забрала. Було, і вдома не ночувала, по сусідах сиділа з дітьми та попід парканами тинялися до ранку, поки проспиться, — витирала порепаною рукою, мабуть, сльози.

«З такою хіба не зіп'єшся», — подумав Петро про себе, не бажаючи зайвий раз поглянути в її бік.

— Хай Бог простить, але чекала його смерті, — наважилася сказати, мов на сповіді. — Все надіялася, що згорить від горілки й мені руки розв'яже, а він і досі живий. Хто б підтримав, так ні батьків, ні родичів. На синів би надіятися, але один по батьковій дорозі пішов, а другий — каліка з дитинства. Звідки дитині здоровій взятися, коли чоловік тверезим ніколи спати не лягав? Отак і прожила. Він пив, а я все молодість свою згадувала. Здається, ото тільки і тримало мене на білому світі. Було щастя, та я його не розпізнала. Після всі очі виплакала, на чудо надіялася, але воно не сталося. Нічого поганого не подумайте, ми лише цілувалися вечорами, тільки так, що аж душа мліла. Давно те було, але й зараз пам'ятаю.

Він посміхнувся, а пригадавши щось схоже зі своєї юності, уважніше глянув на ту жінку, якій тепер співчував — зачепила за щось живе. Про себе відмітив: а що, непоганий профіль, великі чорні очі, приємний голос, вдягти б її в хороший одяг, то й зовсім гарною стала б. Усе інше вибачав, багато чого побачивши на своєму віку.

Гудів мотор його «Волги», говорило радіо. Наговорившись, вона дрімала, розтігнувши своє поношене пальто та знявши хустку з голови. А він про своє думав: усе ніби нормально, не остання людина в районі, тільки чомусь холод і пустка в душі часто хазяйнують. А коли з Грузинкою у провулку цілувався?.. Ніби хто питав у нього. Тоді точно пізнав, що таке щастя, — зізнався сам собі. Висока, тендітна, мов неземна... — аж губи облизав, ніби ложку меду з'ївши. Більше такої не зустрів. «Та чого її згадувати, це я її любив, а вона ні, — насупився одразу. — Босяком обзивала. Довго рвала мою душу, мабуть, все життя. Обнімав, було, дружину, а її відчував. Гнав від себе, просив по-людськи, та вона, проклята, не відступала. — А якби зараз побачив? — Промайнула в голові така думка. — Нічого б не сталося, є дружина, дві доньки дорослі. Слава Богу, все як у людей», — заспокоїв себе такими словами.

— Вам куди? — перепитав у своєї пасажирки, бо вона, розчервонівшись від тепла, здавалося, і не збиралася прокидтися.

— Мені у Журавлине, чоловіче добрий. На могилу до своїх вирішила з'їздити, бо коли ще виберусь, не знаю. Під час війни бомба в хату влучила, може, чули коли про таке?

Заторохтіла далі про братську 33-го, про гріх забуття, навіть про козацькі могили згадала, які не так давно трактором зрівняли та пшеницю посіяли. Про родичів бездушних та рід козацький, який пам'ятати не модно стало. «Бач, як розмірковує, недурна. Мені таке і на думку не спадало, — подумав про себе. — Правду люди кажуть: по одежі зустрічай, а по розуму проводжай. Так і з нею вийшло». Сам знову кинув на неї поглядом, бо скоро їй вставати. Вона в цей час підправляла своє трохи посивіле волосся, збираючись запинати хустку. Та враз по його тілу мов електричний струм проскочив — він побачив у вусі знайому сережку з голубим камінчиком. Миттєво загальмував і крутонув кермо праворуч — на узбіччя.

— Мені ще рано! — спохопилася жінка, притиснувши до себе сумку на всякий випадок.

А він знову глянув на ту сережку, що виблискувала на сонці, бо не вірив своїм очам. Жінка благала пожаліти сільську люди-

ну, не забирати останнє, прийнявши його за розбійника у хорошій одежі. А він ніби тішився її словами, чи зважував щось, пильно вдивляючись в обличчя, в очі, поки не крикнув голосно:

— Грузинка!

Вона враз затихла, випустивши з рук свою сумку і зняті сережки з бірюзою. Та ось закам'янілі вуста розтулилися і вона ледь прошепотіла:

— Б-о-с-я-к...

— Грузинка... — повторив удруге вже тихіше. Невже ти поряд жила? — спитав, проковтнувши щось страшенно гірке й пекуче.

— У сусідній області, — ледь тремтів її голос. — Там родичі були, туди й поїхала після Німеччини, взнавши про загибель рідних. У дитбудинку повідомили, що ти безвісти пропав. Сиротою вікувала, як і ти колись. Люди босячкою обзивали, це мені за гріх, мабуть. Якби знала, що ти тут, то й пішки б прийшла, — залилася сльозами. — А я тобі записку передавала Марійкою писклявою, не могла повірити, що ти загинув. Не отримував хіба? — відірвала руки від обличчя. — Пробач, дурне питаю. Мабуть, з орденами з війни повернувся, в партію вступив, хорошу роботу отримав, начальником став. А хто я? Нерівня тобі, зовсім не пара. Колись я тобі так сказала, бо матір не могла ослухатися, а зараз усе навпаки.

— Не смій того згадувати, — узяв її за руки. — Не смій... — заглядав у її очі, — не смій, — навіть голос його затремтів. — Я поспішаю зараз. Давай зустрінемося на кладовищі. Ти чекай, а я приїду. Обов'язково приїду.

Загуркотіла, від'їжджаючи, «Волга», залишивши на узбіччі немолоду жінку в сільській хустині та поношеному, давно не модному, пальті. І, хоча машина вже щезла за поворотом, вона все ще махала рукою, досі не прийшовши до тями.

Він поїхав збуджений, радісний і впевнений, що вони скоро побачаться. Забув про її сварливі розмови, простий одяг, ту образу, яка ховалася в серці ще з молодих літ. Перед ним знову з'явилося її, до болю привабливе обличчя і той вечір, коли він торкнувся губами, здавалося, неземного створіння. «Я тобі все розкажу від початку і до сьогоднішнього дня, бо багато прожив,

а ще нікому не відкривав своє серце. А ти у мене — найрідніша», — прошепотіли його вуста.

Затягнувся його ярмарок. До самого обіду торгували, після — начальство районне та обласне пригощати мусили — такі порядки ні за яких часів не мінялися, будь-яка влада любила, щоб її шанували та пригощали. Тут він — ніхто, райкомівський підлеглий — тільки й того, а перед обласними панамі — просто лакей, яких навіть не помічають. Догоджав та нервував, сам весь час думав про свою Грузинку, але не просився — не прийнято було своє особисте з партійним плутати. Звільнився, коли вже зорі на небі засвітились. На шаленій швидкості помчав до того Журавлиного, а доїхавши до кладовища, звісно, не побачив жодної живої душі.

— Гру-зин-ко!.. — гукнув щосили. — Невже наші дороги знову розійшлися!? — вирвалося з відчаю та розкотилося по могилах.

У відповідь — мертва тиша. Мов саме крутилося далі кермо його автомобіля, адже він усе думав про неї. Згодом ніби прокинувся, а перед ним — рідний провулок, де виріс, де колись перше кохання вмить перевернуло душу. Спинився, вийшов і попрямував до знайомого дуба, який перестояв тут усі часи. Та тільки перевів очі з дерева на стежку, як одразу побачив на ній жіночу постать у тій самій хустині, що і вранці.

— Грузинко!.. — крикнув неголосно, боячись, що приви-ділося.

— Босяк!.. — полегшено зітхнула вона, поспішаючи назустріч. — Знайшов усе-таки... — тягла до нього руки. — Я вірила, що ти сюди приїдеш. З цього провулку все і починалося. Я так тебе любила!.. Все життя. Тепер його ніби й не було, — давала волю словам, між гарячими поцілунками.

...«Як давно те було. Як давно... — ковтав дід слину пересохлим ротом, а разом з нею свої спогади і свої роки. — Довго ниву жати, дуже довго, тільки чому ж так швидко все минає?» — питав старий Петро невідомо в кого.

— Ти, діду, помер, чи знову придурився? — нагадав про себе онук, якого він мав глядіти.

— Живий ще, гуляй спокійно, — посміхнувся малому. Задрімав на мить, як і раніше та знову схопився, почувши пташине гелготіння в небі.

— Спасибі тобі, діду, що спас мене, — дякував ніби перед смертю. — Бач, ще й пожив, слава Богу. — І тобі, Грузинко, спасибі. Як би я без твоєї любові?! — розтирав рукою біля серця. — Не захотіла нічого міняти. Дожила, як випало, заради своїх дітей та онуків. Чи, може, тому, що я знову бідним став? — від такої думки аж брови звів на лоба. — Не знайшов себе у незалежній Україні. Колись серед партійців був, мов біла ворона, а потім серед їхніх дітей став пережитком темного минулого. Права була твоя мати — не стати сироті князем. Усе ж скоро зустрічай, може, в небі разом літати будемо, — знову мацав у кишені золоту сережку з голубим камінчиком... — А тобі, Тарасику, повік голоду не знати, та сиротою не вікувати, — погладив правнука по голівці, який знову перепитував: чи помер старий, чи придурився.

Вересень, 2011

Оленчина доля

Оповідання

Вийшла бабуся по воду та й спинилася за ворітьми, побачивши онуку, яка не йшла, а щодуху бігла додому.

— Що сталося, Оленко? — спитала, налякавшись її червоного обличчя. — Захворіла чи хтось зурочив? — притулила свої губи до її лоба. — Треба водою святою тричі через сито спорснути та святому Миколаю помолитися, дивись, і відійде. Чи ти знову свого Михайла зустріла? Мабуть, його, бо тремтиш, мов зайченя спіймане, — поглянула на онуку сердито, а потім зітхнула важко та приголубила. — Теж мені дівка, п'ятнадцять годочків у петрівку буде. Твої женихи ще ростуть, а на нього не дивись, раз він тобі такий любий. То все дитяче, — говорила серйозно, а в самої очі зблискували далекою молодістю.

— Чому я така погана вродилася? — заплакало дівча. — Ніс довгий, прищі на лобі та й ноги цибаті. Чому не така як ви, бабуся, в молоді літа, що на старій фотокартці, він би мене хоч помітив, — знову сховала обличчя на бабусиних виснажених грудях та заплакала гірко.

— Ти ж моя квіточка, — гладила стара Марфа онучку натруженою рукою та підправляла її волосся своїми неслухняними покрученими від важкої роботи пальцями. — Ще рік-другий і вимаститься твоя врода, сама себе не впізнаєш, — задумалась на мить, пригадавши своє. — А він ще помітить, тільки не зараз, а коли з армії прийде. Його ровесниці заміж повиходять, а ти якраз розцвітеш, школу закінчиш, розуму наберешся, пе-

рестанеш так червоніти при зустрічі, — заспокоювала такими словами, бо все те їй було давно відомо.

— Так довго чекати? — Оленка звела на неї свої великі здивовані очі.

— То тільки так здається. Час швидко минає, не встигнеш оглянутися, як він куди й подівся.

— Ви б бачили які в нього очі!.. А як усміхається!.. Та тільки не мені, — з відчаю сказало молоде дівча, не відриваючи голови від бабусиноного плеча.

— Витирай, дитино, сльози. Повір, любов твоя, мов крига навесні, тільки пригріє сонечко, як вона одразу зникне. Справжня пізніше прийде. Їй хотілося врозумити онуку, не тільки від того, що вона її улюблениця, а ще від того, що бачила в ній саму себе. — Зараз більше про навчання думай, з одними четвірками годі й мріяти про інститут, у технікумі теж такі не потрібні. Ти ж не хочеш, як мати, корів доїти все життя. Бачиш, о третій ранку з дому — і пізно ввечері додому. Ти одну подоїш та кажеш, що руки болять, а там їх багато... — їй уже й слів бракувало, але мусила шукати, бо то її рідна кровиночка. — Голодна моя пташка, — голубила онуку далі, — ходімо обідати, потім плаття красиве дошиємо.

— Ви тільки мамі не кажіть, а то вона знову ляатиме. Не шукала я його, і наперед не забігала, він сам переді мною, мов із землі виріс, — шморгало носом закохане дівча та витиралося рукавом.

— Вірю, дитино, вірю і нікому не скажу, — клялася бабуся, ведучи її до хати. — А тобі дай Боже розуму, та швидше все забути. Намовляння якесь, а не перше кохання, — йшла та сама дивувалася.

У хаті не до горшків кинулась, а посадила Оленку на стілець, відшукала сито, налила в склянку стрітенської води, перехрестилася перед іконами і почала свою молитву від пристріту.

І справді допомогло — скоро висохли Оленчині сльози. А роком пізніше вона й зовсім стала схожою на неї, що на тій пожовклій весільній фотокартці: пишне русяве волосся трохи кучерявилось навколо голови, очі кольору вечірнього неба так

і блищали на рум'яному обличчі, шия стала витонченою, а дівочий стан так і притягував погляди, ніби його зліпив талановитий скульптор. Лише погляд був не завжди радісним... Часом де й візьметься туга, від якої темними як ніч стануть очі, а думки полетять далеко від материної хати. Ніби й тут дівча, та тільки нікого не чує.

— Оленко! — розбудить її бабуся та похитає головою, бо вже і стрітенська вода не допомагає онуці.

— То я над уроками задумалась, — виправдовується одразу, вже давно не питає в старої, чи ще довго їй своє щастя чекати.

Не одне плаття зносила, поки Михайло з армії повернувся. Багато хлопців задивлялися на неї, а він знову не помітив. «Не та вже Оленка стала, зовсім не та», — підхвалює її бабуся, щоб вона сама в те повірила. Але як тільки підняла на нього очі, так і почервоніла. І серце застукало під пишними дівочими грудьми, як і колись, то ж бігом бігла додому, тремтіла і плакала, припавши до худенької бабусі.

— Нащо він тобі здався? — не витримала німецька Марфа. — Викинь його з голови, — аж тупнула ногою. — Треба, дитино, щоб тебе любили, — навіть крикнула, стомившись наставляти. — Василь Одарчин слідом за тобою бігає, а ти все смієшся з нього. Чим поганий?

— Візьму і вийду за нього, на зло вийду! — проказала Оленка, відвівши бабусину руку від своєї голови.

— На зло не треба, — налякалася старенька. — Василь того не знатиме, а тобі вік із ним вікувати доведеться.

Та не довго кров грала, як люди казали в таких випадках. Поїхав Михайло до Києва на інженера вчитися, а вона — в технікум на бухгалтера подалася. Коханий у думках та в снах дівочих, а Василь — ось він, поряд, уже не перший рік біля неї крутиться — куди вона, туди й він. Ніби і не красивий, а звикла...

Отак і заміж пішла, навіть думала, що кохає, та коли згадувала Михайла, знову сльози на очі наверталися. Тільки тепер і сама повторювала бабусині слова: то все дівоче, намовляння якесь, а не кохання. Чи, може, перше таке і є?... — зітхне важко, сама не знаючи від чого, бо під серцем дитина вже ворушиться.

— У-а, у-а, у-а! — закричало немовля одного ранку в положовому будинку.

— Синок, — повідомила акушерка, піднявши його на своїх руках перед виснаженою породіллею. — Як назвеш цього первістка?

— Василиком, на честь чоловіка, — аж сяяли її очі. — Василь Васильович буде, коли виросте, — вже й наперед заглянула материнським оком. Сама ледь ворухить покусаними за довгу ніч губами.

— Щасливий, коли в такій любові народився, — стомлена акушерка милується немовлям.

Розлилося досі незвідане щастя в Оленчиній душі — очі побачили дитячко рідне. Від легкого вітру зашелестіло листя на деревах, чого раніше майже не помічала, заспівали пташки різними голосами, яких давно не чула, присвітили сонячні промені через вікно, в яких так тепло стало її виснаженому тілу. Дивитись та радіти. Але втома брала своє — опустилися важкі повіки, заплющилися натомлені за ніч очі, а сон загорнув її у простирадло і поніс у своє царство.

Прибігли вранці подруги, приїхала й мати з села, навіть бабуса-праведниця з нею, як її люди в селі називали. Всі вітали та раділи, а чоловіка так і не було. З'явився аж на третій день. Почувши його голос, підійшла Оленка до вікна і з переляку немов прилипла до самісінької шибки. Її Василь ледь тримався на ногах, ще й сварився на неї пальцем, вигукуючи час від часу:

— То не мій син! Я все знаю! Добрі люди очі розкрили.

Не пам'ятала Олена, як втратила свідомість, як збіглися лікарі та привели її до тями. А потім гомоніла про ту новину вся лікарня, бо під цими вікнами, здається, ще такого не чули. Більше вона не бачила свого Василя. Забирати її з сином приїхала мати з дядьком Іваном на його старенькому «Москвичу». Довелося йому роздавати лікарям та медсестрам цукерки і шампанське замість чоловіка, навіть їй вручив квіти, щоб усе було, як годиться.

— Де ж Вася? — клопочеться Оленка, боячись знову почути страшні слова.

— Торочить і зараз, що дитина не його, — над силу промовила мати й одразу потягла руку до натертих очей. — Як

сказився. Кажуть люди, що мати його намовила. — Тільки ти, доню, не хвилюйся, не пропадеш. Ми тебе в біді не залишимо.

— То як же хлопчика назвете? — кортіло остаточно дізнатися акушерці, яка прийняла на світ Божий, тепер здавалося, нещасне дитя.

— Михайлом, — відповіла сумна Олена, здивувавши своїх рідних, а більше всіх худеньку бабусю Марфу.

Уже котрий місяць співає Оленка колискової та плаче нишком, аби матері не заважати в хатній роботі, а бабусі читати вечірні молитви. Перекладає свої думки в голові та шукає виправдання для свого Василя. Все рішає: простити його чи ні. Більше не мріє про кохання, аби батько був у дитини, сама знає, як його ще в дитинстві не вистачало. Тільки її татка рано хвороба на той світ забрала, а Василя якась нечиста сила з розуму звела. Тому чекала його й зараз, тільки б не була її дитина напівсиротою. Згодом звиклась із думкою, що роститиме дитину сама, бо її Василь не йде до них, і від горілки не просихає.

Чула раніше, що час — найкращий лікар, тепер і сама в тому переконалася. Поступово загоїлась її рана, висохли і сльози. Бігає по хаті малий бешкетник та всіх веселить. А вона — щаслива мати, тепер їй зовсім не хочеться бачити поряд з собою Василя-п'яницю. «Був би нормальний, то жили б у достатку», — проскочить інколи така думка, адже вона зовсім не має власних доходів.

— Нехай платить на дитину, все ж копійка, — радить старенька бабуся.

— Нічого не візьму, раз не визнав, — говорить образа Оленчиними вустами. Тому невдовзі поїхала в райцентр на роботу, а сина на матір та стару бабусю залишила.

Росте синок, мов дві краплі води на батька схожий. А він коли-не-коли зустрине його в селі та відвернеться. Малий Мишко навпаки — тільки його побачить, так і біжить слідом, добрі люди вже встигли дитині розказати, що саме цей чоловік — його тато. Тоді витягне Василь з кишені одну цукерку і дасть йому мовчки. Хлоп'я радіє та всім показує батьків подарунок. У чужих людей мороз по спині пробігає, а Василеві ж хоч би

що. Тоді їй стали гадати люди: що ж у його грудях замість душі? На жаль він і сам того не знав, ховає її від усіх, раніше від гніву, тепер від сорому, та їй сам ховається у материній хаті, нема про що йому з людьми говорити. Невдовзі навіть із села виїхав, аби нічого не бачити і не чути. Шкодував лише за своїм самоскидом, на якому в колгоспі заробляв непогано, а ще за живою копійкою, яка мало не кожного дня поспішала в його кишеню — тому підвези щось, тому відвези. Тепер тішиться тим, що у великому місті на заводі працює, і нема йому діла ні до кого. Але їй тут знаходять його Мишкові оченята, від яких він знову сховатися не може. Ще їй приспана злість на Олену зринає, неначе хтось її там навмисне роздмухує. «Ось вам, а не аліменти!» — твердо скаже про себе та скрутить у кишені дулю, хоча грошей жодного разу ніхто не вимагав.

Обходила людей і свекруха, тільки куди від них подітися. Зустрілась одного дня і на Оленчиній дорозі, бо не таке вже їй велике їхнє село. Зиркнула неохоче на Михайлика і остовпіла — вилитий її Василь.

— То це ж наша дитина!.. — мимохить вирвалося в неї.

— Та ні, ви від нього відмовились. Чи забули? — нагадала їй колишня невістка й повела свого Мишка далі.

— Зачекай, сьогодні аліменти принесемо, дитинка ж то наша, — ніби прозріння хто на стару послав.

— І копійки не візьму, навіть у двір не пущу, — крикнула, не стримуючись, щоб Одарка-ледарка, як її ще змолоду називали, все почула.

— То їй ти так вік проживеш, чорти б тебе забрали, — плюнула їй у слід.

Навіть не стрепенулась від почутого Олена, тепер не налякати її такими словами і не розчулити слізьми. Здавалося, зайшло в зашпори серце та так і залишилося. Лише бабуся-праведниця про все здогадалася та знову стала молитися святому Миколаю, аби серце онуки не стало зовсім байдужим.

Помічала їй Олена, що чуже горе не торкається її душі. Так їй хочеться викинути звідти холодну крижинку, стати тією Оленкою, яка колись усіх любила, але збавитись від того не вдається. «Тоді у мене було безтурботне життя, — такими згадувалися

роки до заміжжя. — Тепер же — що не день, турбот стає все більше. Невже так і далі житиму? — мучило її таке питання. — Може, хтось би поворожив?» — знала, що не можна відкривати своє майбутнє, але дуже хотілося.

Тільки вона почала думати про ворожку, як невдовзі зустріла її на базарі. Кинулась до неї циганка, вирвала волосину з лопи, потерла, дмухнула, схопила за руку, і мовила:

— Намовлене, пороблене, нав'яне, підсипане, виходь із умих рук, із швидких ніг, з розумної голови. Тобі тут не бути, червоної крові не пити, білих кісток не точити... — знімала всі чари нечистого. — Зустрінеш свою долю, тільки ще не скоро, — повідомила Олені, хитаючи головою. — Тричі заміж виходитимеш. Тричі.

— Зачекай, десятку дам, — шаснула приголомшена Олена в сумочку шукати гаманця.

— Не журися, ще будеш щасливою. І моє гадання не раз пригадаєш, — крутнувши широкою квітчастою спідницею, циганка вмить пропала в натовпі.

Червона і розлючена Олена марно трусилася своєю порожньою сумкою, бо не залишилося навіть на хліб. Трохи заспокоївшись, пішла додому. Через годину за гаманцем із грошима вже зовсім не шкодувала. «Не так їх багато там і було», — вибачала циганці. А пригадавши все почуте, зраділа — зустріне ще свою долю, на що вже давно не сподівалася. Навіть хороший настрій з'явився, і вона, взявши вдома гроші, попрямувала в перукарню. Поверталася теж із посмішкою. «Не журися, ще будеш щасливою», — аж плигало серце у грудях. Зайшовши в магазин за хлібом, зіштовхнулася з молодим чоловіком, почали вибачатися, поки й розговорилися. Уже й надворі смеркатися почало, а вони й досі біля магазину стоять — ніяк наговоритися не можуть. Того вечора пили чай у її квартирі та далі говорили про життя, ніби були давніми друзями. Чимось рідним повіяло від нього, і їй так захотілося побути поряд з ним просто слабкою жінкою. З того все й почалося...

Невдовзі розписалися. Здавалося, не кохала до нього і навіть не жила на білому світі. Не знала, що приготувати йому

на вечерю, куди посадити, як на свого Юрка надивитися, хоча не був він красенем. Щебетала вечорами, ніби було зняте з неї якесь закляття. Дякувала тій циганці та посміхалася нишком, за таке щастя і всю зарплату віддала б, не те що гаманець із трьома червінцями. «Хоча до чого тут вона? Я, мабуть, і так мала його зустріти», — не хотілося їй вірити, що її долю міг хтось змінити.

Три роки, мов три дні, прожила в любові. Не пізнавши справжнього сімейного щастя, їй так хотілося мати дитинку від коханого та рстити її разом, що й сама в бабусиноного святого Миколая просила. І ось уже ходить удруге вагітна, знову сина носить, а в самої душа холоне — не дай Боже не забере з положового будинку або скаже, що то не його дитина. Тоді теж такого не очікувала, та все звалилося, мов грім з ясного неба. А коли Юрко відвіз її в положовий будинок, то й серце в зашпори заходило.

Та ось і він — єдиний і коханий — із квітами та подарунками везе її з немовлям додому. Чоловік пестить його, встає вночі, аби вона відпочила та сили набралася. А їхній Сергійко росте, мов грибок після дощу. Коли Юрко на роботі, вона все до сина придивляється, то носика поцілує, бо він такий широкий, як у батька, то оченята, які по-східному трохи розкосі, то кулачки дебели, мов козацькі, розігне та гладить ними свої щоки. І все їй миле в тому дитяті. Коли ж батько посадить малого на коліна, то й картину б із них малювала, відчуваючи, як відігрілося біля них її серце, і як ожила кожна клітина від чоловічої ласки.

У любові час швидко плине — не встигла оглянутися, як синок уже перші кроки зробив. Щасливий батько підхопив його на руки і закружляв на radoщах по кімнаті. Здавалося, більшого щастя й бути не може. Заглянути б наперед, та порадіти й далі, але тепер вона не хоче того робити. Своє щастя приховує від стороннього ока. «Що бог дасть, те й буде. І ніхто тут нічого змінити не зможе», — вчувалися слова рідної бабусі. Та і для чого їй питати, коли чоловік її цілує і вранці, і ввечері. Та й вона давно перестала боятися, що він більше не повернеться. Тільки одного разу вона його не дочекалася — він утратив свідомість на автобусній зупинці. В лікарні сказали: помер від інсульту ще до приїзду швидкої допомоги...

Здавалося, і світ спинився. Плакала за ним, а ще більше за своєю нещасливою долею, бо знову сама, тільки цього разу вже з двома синами. Тим часом із села переказують новини: її Василь розлучився з дружиною і приїхав жити до матері. Ходить по людях: тому викосить, тому дров нарубає, тільки б заробити на пляшку горілки. Жаліється, що горе душу пече, поки не вип'є. Згодом і до Мишка почав чіплятися, який на той час високим став, красивим, чотирнадцять років уже виповнилося. Парубок соромиться такого батька та тікає від нього, а той кричить на всю вулицю та його сином називає.

Прийшов горе-батько і до їхньої хати.

— Скільки треба викосити, щоб якраз на пляшку мені вистачило? — питає в колишньої тещі.

— Усю штуку коси, бо й копійки лишньої не дам, — відказала зі злом.

— Я сам усе зроблю, — де і взявся між ними Мишко. — На тобі, тату, — простягнув йому п'ять рублів, — на Різдво наколядував.

Заплакав тоді Василь-пропачий, як його вже давно називали в селі, але взяв у дитини гроші. Лаяла теща й несамовито кричала, а він божився, що віддасть через два дні. Тоді Мишко вперше grimнув на бабусю, від чого вона замовкла на півслові, тільки підборіддя враз затремтіло та у хворих грудях щось запищало. Перехрестилася від побаченого старенька бабуся-праведниця, яка й собі вийшла на вулицю, та одразу подибуляла назад — до хати.

Не діждалися вони того боргу... З горілки помер Василь наступного дня та ще й під їхнім парканом. Ніхто за ним не плакав, навіть рідна мати... Страшно як... Вкинули мовчки у домовину, як нікому непотрібну на цьому світі людину. Лишень кровиночка — Мишко, відвертаючись від людей, витирав сльози. Відтоді Одарка ніби німою стала, все мовчки ходила. Хтось би розрадив, то немає кому, за своє життя вона кожному насолити встигла.

Олена теж не збиралася її втішати, у неї свого клопоту вистачало. Тільки позбулася скрути, за Юрком живучи, як вона

знову повернулася. Старшого сина до школи одягти треба, бо підостає, а меншому теж свіженьку одежину купити хочеться, все обноски родичів доношує. Не спиться їй іншим разом аж до самого ранку, довго перебирає думки в голові, блукає різними дорогами, поки вони самі не прийшли до батьківської хати, де всі гуртом не раз долали труднощі. Везе Олена туди свої пожитки та дітей, хоча й там зараз непереливки, але в місті ще гірше. Як і раніше, птиці багато розвели, щоб шматочок м'яса хоч інколи з'їсти та три гектари буряків полоти взялися, аби три мішки цукру заробити. Мати ввечері стогне, натрудившись, а вона пригорне до грудей малого Сергійка та все дорікає бабусі, яка обіцяла вимолити хорошу долю для неї, та й досі її святий Миколай не чує. А коли всі поснуть, думки чомусь Михайла шукають, не Юрка, не Василя, а Михайла. Може, від того, що він жодного разу не ховався від неї, тільки вона подумає, а він уже перед очима — і слухає, і втішає. А може, від того, що більшого кохання так і не було в її душі, ніж те перше.

— Свекруха твоя злягла, — переказала сусідка, коли по Василеві тільки сорок днів відсиділи. — Тебе кличе. Може провідаєш?

Вагалася Олена, але хворій людині відмовити не змогла. Не хотіли й ноги туди йти, а вона їх змушувала, вчувалися погані слова, які свекруха на неї говорила, та вона не звертала на те уваги. «То не мій син! Я все знаю! Добрі люди очі розкрили», — навіть таке виринуло з її молодості, аби вколоти болючим гостряком у стару рану. Так і боролася все в її душі, поки не стала перед хвірткою. «Треба вибачити, треба все забути, адже вона немічна», — підказувала стара Марфа. Відкинула Олена всі думки назад — у минуле, замкнула їх у невеличкому сундучку, в якому її бабуся тримала листи від ще молодого дідуся, який писав їй із заслання та мав надію повернутися. Вже й за клямку взялася та знову спинилася. «Хто навчиться прощати, того й Бог простить», — здається рідна бабуся сама останні слова промовляла.

Уперше зайшла Олена до хати з того часу, як Василь відвіз її у пологовий будинок.

— Доброго дня! — несміло привіталася з порогу. — І чого то ви вляглися, — поглянула на ліжку.

— Проходь, доню! — тягне ангельським голосом колишня свекруха.

Сама рада, ніби підмінили її після Василевої смерті. «Добра та лагідна стала, хоч до рани прикладай», — так про неї казали сусіди. Тепер вона вибачалася і плакала, та так, що навіть Оленчине серце защеміло.

— За що просите, скажіть нарешті? — благала добродушна невістка, забувши всі образи.

— Чого питати? Сама знаєш... Думала, що ваші долі у моїх руках. Хіба ж знала, що все у мою хату повернеться? Пробач мені, на колінах ладна просити, та, мабуть, більше не встану. Розгнівала я Бога. Якби тільки могла знати!.. Якби знати!.. — і знову голосить на всю хату.

— Не побивайтеся так, я давно зла не тримаю. Довго образа мене душила, але одна біда другою змінилася. Що поробиш, коли доля моя нещаслива...

— І за те мені пробач... прости, якщо можеш... — сказала стара таким голосом, ніби її на хресті розпинали.

— Не може бути!.. — аж стрепенулася перелякана Олена, ніби відро крижаної води на неї вилили. — Невже це ви заклята на мене насилали? На невдачі та на сльози мені робили? — ошелешена, вона стояла біля її ліжка, мов укупана. А очі мало не вискочать від подиву, уп'ялися в стару і відірватися не можуть. — Чому так? Я ж вам годила, жодного слова проти не сказала, — вже шепоче, неначе дивиться не на стару жінку, а в чорну яму, де по закутках заздрість і підлість ховається.

— Сама не знаю, як таке сталося, — тремтить стара від її гострого погляду. — Неначе сам диявол у мене вселився, — не без вагань зізналася, мов на сповіді. — Тепер би й рада його позбутися, та ніяк не можу, — здається, перший раз у житті говорила про таке. — Прости! Може, тоді мені легше стане, — аж сльози потекли у глибокі зморшки під очима.

— Так то ви про себе піклуєтесь, а я думала щиро. Не прощу! Ніколи! — розлетілися слова по цій хаті, неначе наполохані горобці.

Налякалася своїх слів Олена, ніби це не вона, а хтось інший за неї так сказав. Зовсім недавно збиралася простити, а тепер

до дверей задкує. Умить вискочила звідти, неначе сто чортів за нею гналися цієї світлої днини. Схаменулася вже перед своїм двором та давай гудзик пальта біля шиї розстібати, зовсім їй дихати не стало чим. «Думала, що ваші долі у моїх руках. Хіба ж я знала, що все у мою хату повернеться? Пробач мені...» — ніби знову заговорила бувша свекруха. «Не може такого бути? Я ж ніколи не вірила», — ладна була й зараз заперечувати. І такою вона здалася сама собі незахищеною від людського зла, що їй аж страшно стало. Переставляє пудові ноги по двору, а за них так і чіпляються різні гади, так і шиплять на неї. Лець забігла в хату, неначе вирвалася з самого пекла. Мати з бабусею повернулися до неї і впізнати не можуть.

— Що вона тобі сказала? На тобі ж лица немає!

— Не можу повторити, не можу... — неначе зав'язала свекруха їй язика. — Прощення просила, а я не змогла...

— Так не можна, доню, — благали вони. — Повернися... — недоказали, бо Олену вже лихоманило.

— Я туди більше не піду. Я не можу... — цокотить зубами та мацає рукою припічок, щоб хоч не впасти.

Перехрестилася її бабуся-праведниця перед іконами та посадила Олену на стілець, порскати святою водою.

З того часу не вставала Одарка. Переказували сусіди: баба розуму лишилася. Кричала мало не щодня у своїй старій перекошеній хаті. Від нестерпних мук потерпала, знаючи, що Бог за страшні гріхи смерті їй не дає... Відвернувся він від неї, а нечистий тут-як-тут, знущається досхочу, і не спинити його, і не прогнати. Лякала тепер та хата людей, кожному її обійти хотілося, тільки бачили, як щовечора забігав туди Мишко з невеликим пакуночком.

Уже й холоди наступали, а баба Одарка ніяк не могла померти. «Хто ж піч топитиме? — клопоталися сусідки, переглядаючись. — Нехай Олена, — вирішили разом, — чи її мати, бо інших родичів немає. А ми — чужі люди», — заспокоїлись на тому. Та засвистіло за вікном одного вечора, аж завило, мов зграя вовків у село пробралася. Затріщав дах, неначе на нього каміння з неба посипалось. Така віхола закрутилася, що й з хати не вийти. Сніг

із льодом по вікнах жбурляло, аж шибки дзвеніли. Все село накрила темрява, залишивши людей без електрики. Невідомий страх пробрався і в Оленчину хату, а потім у саму душу і стрясав її щосили. Плакав малий Сергійко, налякавшись такої негоди, насуплений Мишко сидів мовчки, бабуся Ліда капала в чашку з водою корвалол та мріяла якнайшвидше потрапити до лікарні, а старенька Марфа стояла перед іконами та шепотіла до святого Миколая. Дочитавши молитву, повернулася і сказала:

— Хтось мені підказує — відьма недалеко помирає.

Почувши таке, схрестила руки на грудях перелякана Оленчина мати, засміявся молодий Михайло із забобонів старої бабусі, а Олена, поглянувши на них скоса, спинилася посеред хати та й завмерла.

Заснули аж серед ночі, коли хуртовина почала вщухати. Вранці не повірили своїм очам — світило сонце, з'явилася й електрика, сніжинки миготіли різними кольорами, а дерева вбралися, немов переплутали листопад із Різдва Христовим. На всьому лежав такий спокій, ніби по їхній землі пройшло йорданське очищення.

— Василева мати вночі померла, — принесла сусідка таку новину.

— О Господи! То це за неї я до півночі молилася? — звела старенька на онуку свої здивовані очі. — Ото були поріднилися! — праведні і бісівські разом зійшлися, та ще й дитинку народили.

— Чому так, бабусю? — спитала розгублена Олена.

— Хто знає... Зло і добро завжди поряд. Комусь же треба з ним боротися... Випало нам... Ти тільки Михайлові нічого про це не кажи. Він не повинен того знати, та й не повірить, молодий ще. А ми й поминати будемо як годиться, бо не приймуть там таку душу, — показала рукою на небо. — Блукатиме по землі та знову зло множитиме, — зітхнула тяжко.

Давно вже прийдешні літа забрали з собою ті події. Померла і її бабуся-праведниця, проживши сто два роки. Підріс малий Сергійко, а Михайло справжнім парубком став. Коли одружився, сина свого Василюком назвав, як не відмовляла його Олена.

Багатими вони не стали, але й не бідували в той час. Олена знову жила в райцентрі, роботу мала, бо великих і малих хазяїв розвелось без ліку, і кожному бухгалтер потрібний. Уже й над своєю долею не плаче, знову змирившись. До матері в село на вихідні поспішає, у кого — тисячі та мільйони, а їм і тепер важко без її курки та гуски прожити. Вийшла одного разу з автобуса та несе сумки зі свіжим хлібом, ліками, ковбасою, адже нема вже в їхньому селі ні магазину, ні лікарні, навіть школу закрили. Гамірно колись було на шкільному подвір'ї, а тепер так тихо, що аж моторошно. І все від того, що дітки в селі майже не народжуються. Молодь світ за очі роз'їхалась, тільки б десь заробити не великі гроші, а хоч на харчі та одежину.

Іде Олена та свою думу думає: як його на роботі втриматись? Начальник уже молоду в коротенькій спідниці на її місце намітив, а до неї щодня прискіпується. Може, не те сказала, чи не так поглянула — хазяї тепер ще вередливіші стали. Планує могорич відвезти та зовсім проти нічого не говорити, аби ще хоч декілька місяців протриматися. А потім, як міські пенсіонери кажуть: на голодну смерть відправлять, бо робили довго і тяжко за всіх часів, та тільки на хліб і заробили.

Від таких думок зігнула Олена спину, давно її не випрямляла, а коли гордо ходила по цій землі, взагалі пригадати не може. Мабуть, як молодою була, та коли з Юрком не жила, а раювала, ще коли в дев'яностих чула по телебаченню гарні слова про незалежність, та в нашому двадцять першому столітті від тих, що під дощем і снігом на Майдані стояли. Тоді й сама шукала в небі ту зірку, яка засвітилась, і плакала, коли вона знову погасла. Роздумуючи про своє життя, човгала стоптаними чобітьми по розбитій сільській дорозі, де від хорошого асфальту до їхньої колись такої великої ферми давно й сліду не лишилося.

Аж ось назустріч чоловік статний іде. Зустрілись на вузькій стежці, вона праворуч — і він туди, вона ліворуч — він знову перед нею, ніяк розминутися не можуть. Тільки підвела на нього очі, як жар залив її обличчя.

— Це ти, Олено, чи мені здається? — спитав той здивовано. — Ніколи б не впізнав, якби не почервоніла, — сказав і посміхнувся.

— Хіба ти помічав колись? — її руки враз потяглися підправляти волосся, що вибилося з-під старенької хутрової шапки.

— Як не помітити? Тільки погляну, було, на тебе, а ти одразу червонієш. Совісно мені ставало — дитину з розуму звів. Пізніше часто згадував, навіть коли одружився, інколи здавалося, що твоя душа поряд ходить, — узяв її за руку, а вона знову залилася рум'янцем, мов молода дівка.

— Як живеш, Михайле? — ледь промовила від хвилювання.

— Як горох при дорозі, — посміхнувся та зітхнув.

Затьохкало її серце в грудях, ніби вдруге народилося. Він розповідав про свою дружину, яка померла, про дітей, яким непотрібний став, а їй пригадалися слова циганки: зустрінеш свою долю, тричі заміж виходитимеш. Тричі.

— Не склалося і моє життя. То за тобою плакала, то за своєю долею, зараз дітям заважаю, п'ять душ у маленькій квартирі. Колись у красивих сукнях ходила, тепер, мов облуда тиняюся. Нема чому радіти та нема куди подітися.

— А в мене місця багато та радіти нема з ким. Одним словом — до тебе приїхав, — ніби не він, а хтось із неба проказав ті слова.

Стрепенулася її душа, настраждавшись. Заплуталися думки в голові, здалося, що й світ спинився. Тільки покійна бабуся-праведниця постала перед очима та знову стала шепотіти до святого Миколая. «Невже все-таки вимолила мені щастя?» — затьохкало Оленине серце, ладне з грудей вискочити.

— Михайле... — прошепотіла та кинулась йому на шию, ніби їй усього п'ятнадцять років, ніби й не було нічого до цієї миті...

Травень, 2012

У шепоті минулого

Оповідання

За вікном стало смеркатися, то ніч тільки поглядала на їхнє село, тепер уже дійшла до самого хліва, а далі нічого сінько не видно. Сидить Олександра на лаві за столом, невеликий кусень хліба в одній руці тримає. Перед нею в полив'яній мисці трохи звареної картоплі та свіжий огірок — залишила собі на вечерю. «Що не дай дітям, усе з'їдять, — думає про бідність, яка давно оселилася в її хаті. — Ростуть, а нагодувати вволю навіть у цю передосінню пору немає чим, — зітхає. — Та й для чого багато їсти, важко буде бігати, — пригадує матусині слова. — Було й гірше, коли я росла... Про те моторошно й згадувати. Але й тепер спробуй прожити».

Тільки збереться до рота хліб нести, так її рука і опуститься назад. Уже й діти поснули, чоловік підхропує, а вона ніяк не може з-за столу встати. «Заберу твою хату, а ти підеш старцювати! — вже вкотре перед очима з'являється її родичка Явдоха. — Побійся Бога, ми ж рідня, — аж тремтить від її слів Олександра. — Коли моя мати помирала, наказувала триматися рідні, — пригадує її останні слова. — Раніше, було, одному не прожити, важко й зараз, — докинула їй ще й таке. — Сьогодні в мене біда, а завтра в тебе, куди ж бігтимеш як не до родичів?» — хотілося їй по-людськи поговорити з Явдохою та все не виходило. Раніше вона думала, що рідна тітка Марія та її двоюрідна сестра Варка на її боці, а вони теж проти стали. «Ми тільки те й робимо, що тебе виручаємо, — кинули в обличчя такою неправдою, від якої їй аж погано стало. — Що не день,

то всі до нас біжите — і ти, і твої діти. Люди не сліпі, вони все бачать. Тож ніхто не скаже, що ми від тебе відвернулися», — говорили та не доказували — за все, що давали, вони мали відробляти. Олександрю аж колотило від такої брехні, але мусила мовчати, бо завтра знову щось просити доведеться. — Тільки знай, як не знайдеш гроші, заберемо твою хату, — за останній тиждень уже втретє нагадують про найстрашніше. — Ще й розправу вчинимо, тобі не зізнається, а нам усе розкаже, і гроші віддасть», — кидають їй наостанок.

«Ви і між собою, мов собаки, знай, лається, — так хотілося Олександрі сказати їм у вічі, але не наважилася. — Обіцяли вони, — хитає головою, не пригадавши їхньої доброти. — Не жаль вам ні мене, ні моїх дітей, а від нашої бідності ви свою користь маєте, — дивиться на піч, звідки три голівки виглядають — синова та двох доньок. — Самі кудись поділи гроші, а на мою доньку звернути задумали. Хіба ж би вона вкрала та ще такі великі? — думає про семилітню Оксанку. — І для чого вони їй? Було, що й ночувала у вас, коли просили корову до череди рано погнати, але нічого без дозволу в руки не брала, тим більше гроші. Та й де їх там узяти? У вас же все під сімома замками», — розмірковує про ту біду, яка навалилася на її голову.

«Погана у нас рідня, — неначе ньенька поряд заговорила. — Всі злі та жадібні, по цих мірках зовсім не бідні, але й копійку ніхто не дасть просто так. То ж намагайся, Наталко, своїх дітей кращими виховати, щоб хоч того гріха позбутися, що між родичами крутиться», — сказала останнього дня. «Так і роблю, мамо, але, після вашої смерті, жорстокість навколо нас ще панує, і рідня наша не змінилася», — неначе живій доповідає своїй матері.

Вранці Олександрю трохи попустило, то ж заметушилася ще вдосвіта — треба все встигнути: корову подоїти, інше господарство попорати, піч витопити і на роботу в колгосп не запізнитися. Хотіла ще раз поговорити з дочкою про ті прокляті гроші, може, вона щось пригадає, але поки все поробила, на розмови з Оксанкою вже й часу не лишилося. «Нехай краще ввечері, а то буде дитина цілий день нервувати», — навіть раділа, що зранку про свою рідню розмову не завела. Додому поверталася вже як сідало сонце.

— Бісова дівко, скажеш нарешті, куди гроші поділа? Коли ні, то битимемо, поки не зізнаєшся! — ще не дійшовши своєї домівки, Олександра почула голоси рідної баби Марії та її двоюрідної сестри Варки.

— Не брала я і не бачила, — виправдовується її Оксанка та голосно ойкає, бо зла тітка Явдоха б'є її дубцем.

— Хто вам дозволив над моїми дітьми розправу чинити! — забігла Олександра до свого двору.

— А ми тебе попереджали, — нагадують їй родички, самі розстібають потерті суконні піджаки та розв'язують теплі хустки — жарко їм стало від такої справи. — Попереджали, а ти й словом не обмовилась. Смієшся з нас чи що?

— Скажи, доню, куди ти їх поділа, мені ж віддавати нічим, — впала Олександра на коліна перед Оксанкою. — Скажи, бо уб'ють за гроші, вони ж на нову хату збирали! — морщить лоба та кривить рота, ридаючи.

— Не брала й не бачила, — знову повторює дівча та ще голосніше плаче.

— Як не скажеш — голкою під нігті колотимемо! — лякає Явдоха, а в самій аж піна з рота тече, неначе в сказаній собаки. Вона готова й Олександрю бити, бо знає, що та не віддасть, у неї і копійки за душею немає.

Налякалася мати, схрестила руки на грудях та помилувати просить, сама вже бачить, як родичі їх із хати виганяють. І такі вони їй стали противні, що й сама б їх лупцювала. «Не бреш, — врешті хотіла крикнути на Явдоху. — Чи ти б поклала такі гроші в доступному місці? У тебе й копійка ніде не валяється», — але тільки щось прошамкотіла, зовсім безголосю ставши. Хотіла собою закрити своє дитя, та ноги геть потерпли. За мить і зовсім посунулася під повітку. Якусь хвилину нікого не бачила і жодного слова розібрати вже не могла.

Її дитина знову опинилася посередині, а навкруги страшні обличчя родичів, які тепер на злих собак схожими стали.

— Поклали гаденя на теплу піч, то воно на комині знайшло. Куди поділа? — тупає товстими ногами та без жалю заганяє голку під нігтя розлючена Явдоха, для неї гроші — понад усе.

Вирешить дівча, аж заходиться, намагається вирватись, але цупкі чорні руки рідної баби Марії, мов залізні кліщі, вчепилися в її плечі. Збожеволівши, жінки далі продовжують виконувати намічену кару. А Оксанка кричить на всю вулицю, однак ніхто не йде її рятувати. Інші також дубцем чи лозиною інколи дітей виховують, але знають міру. Зараз хоч би хто поглянув, що ж тут коїться, налякався б, бо про таке тут ніколи не чули. Коли й наступного разу вкололи, дитя аж посиніло від болю та всцялося на місці.

— Нехай ще там посидить! — горлає розпатлана Явдоха, відкриваючи ляду сирої ями, що замість погребка була, та штовхає туди дівчинку.

— Мамочко, спасіть мене! — захлинається від крику донька, хапаючись за драбину. — Спасіть, я не брала! — клянеться мов перед смертю та не зводить з неї очей.

— Спасіть її, мамо! — не витримала і п'ятирічна сестричка Галя. — Вона ж не винна! — з усієї сили штовхає матір у плече та й собі верещить з переляку, поки й під нею не з'являється мокра калюжа.

— Та що ж ви за люди такі! — прийшла до тями Олександра. — Рідня називається, а самі — гірше німців, — хапається за повітку та намагається звестися на ноги. — За гроші ладні моїх дітей занапастити! — нарешті крикнула голосно.

— Нехай по-твоєму буде, — поступилася баба Варка, коли Явдоха й не збиралася спинятись. — Тільки гляди, Олександро, не віддати тобі таких грошей, коли й хату продаси! — погрожує скрученим пальцем.

— Тоді втоплюся, не йти ж мені з торбиною по світу! — відказала голосно, ніби іншого й бути не може.

Тремтить бідна дитина, вмить вилізши з ями, гикає, шморгає носом, розмазує закривавленими рученятами сльози по обличчю та перехоплює кожен материн погляд. Більш за все їй хочеться сховатися в її спідницю, відчутти на своїй голівці її руку, але не той у ньеньки погляд, не та й рука — холодна. Вона підняла ту палицю, якою били Оксанку і сама її вдарила. Замахнулася ще раз, але неначе якась сила спинила її. «Чому не приголубила своє дитя, чому не обняла, — зрозуміти не може. — Не

доведи Господи, щоби страх затьмарив розум, — неначе ненька проказала біля самого вуха. — А що ж буде, коли вони хату заберуть? — питає в неї, подумки звичайно. — Аби діти були здорові», — почувала у відповідь. А сама вже бачила себе з дітьми на дорозі: іде з ними від села до села та проситься до чужих людей, хоч одну нічку в теплі переночувати.

Але то думки. Вони заскочили та й далі побігли, а вона тут стоїть — у своєму дворі, вигляд у неї такий, неначе розуму лишилася, палку стискає, та так, що аж рука посиніла. Кидає косяки на родичів, ось-ось понесеться на них. Зашурхотіли враз своїми довгими спідницями баба Марія та її рідна сестра Варка, тікаючи з двору, а поперед них з прокльонами і Явдоха.

Перелякана й побита дитина намагається ступати худими ногами по траві, а вони зовсім не слухаються, ледь дійшла, тільки не до матері, а до меншої сестрички, обняла її та знову затрусила худенькими плечима. Їй здалося, що прийшов порятунк самє від неї, бо тільки вона їй вірила і за неї заступилася. Не маючи більше сил плакати, все поглядала на свої пальці, до яких тепер було не доторкнутися. Уже ніхто не питав про гроші, а вона повернула голівку до матері та по складах ледь проказала:

— Не бра-ла... — Маленькі груди все гик та гик, аж голівка спіпається, не дають толком і слово вимовити.

— Може, знайшла та кудись переклала, а тепер боїшся зізнатися? — благає Олександра.

Не відповіла Оксана та ще сильніше загикала, а мати, нагнувши голову, потягла до хати свої важкі чоботи.

Тієї ночі дитя не спало до ранку, вже і сльози не течуть, а воно все хлипає. Тільки задрімає, як одразу заверещить не своїм голосом, знову здається, що голкою колють під нігті та в глибоку яму штурляють. Схопиться й мати, витре холодний піт із чола, але й слова не скаже, бо не знає, чим усе це закінчиться. Шкода їй було Оксану, але себе не винила. Думала, що мине декілька днів і все забудеться.

Так у неспокої та переживаннях і перезимували. А раною весною баба Варка з Явдохою почали сіянку з печі знімати, що висіла на жердині в кінці черені. Залізла туди моторна Явдоха та

розв'язала ряднину, якою підв'язували вінки з цибулею. Обом в очі кинулися старі чоботи.

— Ти ж казала, що і їх хтось украв! — закричала Варка, витягнувши свою тонку шию, щоб заглянути туди з долівки. Явдоха із злістю жбурнула їх із печі, а звідти вилетіли гроші, замотані в стару білу хустку.

— То це ж ті, за які Оксану били та всі пальці дитині покололи! — аж стрепенулася. — Бісова ти дівка, п'яною чоботи в цибулю запхала та й забула! — крикнула на Явдоху, бо вже давно вони не мирилися.

— Може, то не ті? — вмить зіскочила прийомна дочка з печі та штурхонула матір, вихопивши з рук гроші.

— Чи ти дідову схованку знайшла? — зарепетувала не своїм голосом Варка, після смерті діда Ведмедя все його гроші шукали. — Чи від мене наховала? — кинулась до неї та хотіла за волосся схопити. — Гадюка ти, а не дочка, — процідила крізь два зуби, які з рота стирчали.

— У двір марш на своє місце! — вивернулася з-під її рук Явдоха та скомандувала, вказуючи на двері. — За робітниками дивіться, як би зерно не потягли з комори! — аж бризкає слиною, бо нарешті сама тут хазяйкою стала.

— І де ти тільки взялася на мою голову, — шмаркає стара носом та витирає очі. — Не дав Бог дітей, то випросила на свою біду четверту дитину покійної Гапки. Ще й Василя дурного на тобі гуляці оженила. А то я не знаю, як ти не хлопців, а мужиків у сіно ночами водила! — доказувала про наболіле за життя. — Чесна вона... Покритка ти, а не дівка! — не кричала, а вже голосила тоненьким голоском, який від злості та образи ледве тягла. — Померла б немовлям, а я тебе виходила, — ридала, приказуючи. — Раніше ти поступлива була, а після батькової смерті, мов змія стала. Якби він живий був, убив би тебе на цьому місці, — знову вхопила дочку за волосся та відпустила, зустрівшись із страшним поглядом Явдохи.

Тієї хвилини зарипіли хатні двері, але ніхто навіть не почув, не помітили й людини, яка топталася біля їхнього порогу.

— Невже гроші знайшли? — сплеснула руками здивована Олександра, здогадавшись про все.

— Тут тільки тебе не вистачає, — гаркнула на неї Явдоха, — своє роби і не сунь носа, куди не просять.

— Знайшлися, Олександро, знайшлися... Не треба віддавати, — киває головою баба Варка. — Прости мене, бо так із гріхом і померти могла, — схрестила на грудях руки та вклонилася навіть. — А ти, — прикипіла поглядом до прийомної дочки, — що посієш, те й пожнеш, дівко! — вигукнула неначе перед смертю.

Що духу понесли ноги Олександрю додому, бо її Оксана як раз зі школи повинна повернутися. Зустріла її ще на дорозі та заплакала на radoщах.

— Бог змилювався над нами. Знайшлися... Знайшлися ті прокляті гроші, то ж не доведеться віддавати... — проказала кризь сльози.

Думала, що донька теж зрадіє та кинеється до матері, а вона подивилася на свої пальці, які так довго розпухлими були, на нігті, які після того ще не всі виростили, повернулася і мовчки пішла до хати.

Давно те було, але й тепер здавалося Оксані, нічого страшнішого за життя пережити не довелось. Після того куди тільки її не водили, та жодна знахарка так і не вилила переляк. Не допомогли їй екстрасенси, до яких зверталася вже після сорока років. Говіла і в церкві та все марно — тільки ніч настане, так і закричить не своїм голосом, а то й привидиться все до дроблиць. «Лише мати винна, мала заступитися, а вона того не зробила, — як залягло тоді в душі, так нікуди і не ділося. — Та й після того жодним словом не обмовилась, не пожаліла мене, лише про хату бідкалась».

Як почне Оксана згадувати своє дитинство, так її серце і зайде в зашпори. «Чи то всі тоді так жили, чи тільки ми?» — навіть зараз точно сказати не може. Не на ліжку, а на кужайці під лавкою спати доводилося. Коли ж на печі на просі чи на ячмені, — то був просто рай. А вранці, коли ще тільки сонце сходило, її будили корову пасти. Невдовзі посиніє вся, ступаючи по холодній росі босими ногами, тоді розстеле стару кужайчину, сяде на неї, а згодом і зовсім приляже, скрутившись калачиком. Все силкується дивитися на корову, а оченята так

і злипаються. А як від сонця зігріється, то й зовсім солодко їй стане, навіть за їжу забуде, яка постійно мерещиться, адже давно вона тут, а снідати ще ніхто не кликав. І тільки хто помітить таку пастушку та крикне на неї, аби корова з чужого городу нічого не смикала, як вона одразу схопитися та клянеться, що все бачить.

Відколи себе пам'ятає, мабуть, із чотирьох років, усе в баби Варки працювала. Спочатку гусей пасла, роком пізніше свиней, а вже потім — корів. Вона брата змінила на такій роботі, а її — менша сестра, адже старші мали іншу роботу робити — город копати, полоти та жати.

Усі діти разом із матір'ю все за щось відробляли: то за шмат старого жовтого сала, то за склянку меду, то за борошно чи крупу повесні, — такі вони були бідні. А баба Варка, виходить, все життя їх виручала. Батько й мати самі могли заробити, але в колгоспі, мов на панщині, лише спини гнули. За це тоді не платили, головне було трудодні виробити, інакше й судити могли, навіть батькові ордени за взяття Сталінграда не допомогли б, тому що після тої битви він у полон потрапив та в німецькому концтаборі був. І хоча звідти втекти пощастило, та до своїх через фронт на пузі прилізти, йому все одно не повірили.

Жінки ж в окупації нажилися, на німця працюючи, за що їм ще й досі очі кололи, ніби вони по своїй волі. Партизан за солдатів не вважали, ніби й визнали, коли німця бити треба було, а після знову бандитами називали. Все ж, хто вижив та повернувся по війні до своєї хати, вважав себе щасливим. Так і в її хаті було — фронтовик тижнів зо два не міг борщу наїстися та з жінкою накохатися. А потім — одна робота.

Можна б і зі свого городу не пропасти, адже не ледачі, та й сім'я, як за тими мірками, не така вже й велика — всього п'ять душ... Можна б, якби не податки: зерном, яйцями, молоком та м'ясом. Тому й не могли прожити без того сала чи борошна баби Варки і діда Ведмеда. А в нього свої привила: тільки взяв — уже й відробляй. Ото й відробляли з того голодного сорок сьомого, бо минали роки, а життя кращим не ставало. Було, увірветься терпець у батька на владу, на начальників, на родича — діда Ведмеда, тоді обернеться на його хату, помахав кулаком, ніби

на всіх разом, та й скаже: «Що посієш, те й пожнеш, падлюко!» — ніхто його не почує, а йому трохи полегшає.

Та до діда, здавалося, ніякі прокльони не чіплялися, до влади тим паче, вони далі свою справу продовжували. Ведмідь, може, й один на село такий спритний був. Про нього говорили: «Куди не гляне, вже бачить, де заробити можна, бо в Америці ще змолоду всьому навчився». Сам розказував: як, потрапивши в полон у першу світову, на пана робив аж за океаном. За зароблені гроші відкупився та додому приїхав. І вже через декілька років навіть у місті про нього знали. Скрізь голод та холод, а в його хаті більш-менш, бо він як меншому, так і більшому начальству хороші меблі робить. Потім навіть здалеку приїжджали, так швидко слава про нього поширювалась. Згодом пасіку завів, з того часу за медом черга під двором стояла. По крупу та борошно по весні теж до нього їхали, бо в усіх по одному городу, а в нього їх багато. Однієї старої родички за половину врожаю обробляє, другої — тільки за два мішки борошна на рік, третьої — за півлітра молока щодня, а там і батькових усі сімдесят соток житом засіяв, бо він все одно на його подвір'ї вештається, то тут щось та й з'їсть. Одні жито молотять, другі корів пасуть, треті відробляють, а четверті копійки заробляють. «Ото навчився у заморського пана!» — не переставали дивуватися люди. Та так навчився, що й радянська влада зробити з ним нічого не могла.

А вона, дійсно, до нього добратися хотіла, та тільки придуть гінці від сільради чи партії, а він відкупиться, викличуть до себе, а він вищому начальству пожаліється. І виходило, бо всі у нього щось та й просили. І поки влада метикує: чи все це законно, у нього робота не стоїть. Ще й баба на базарі торгує як не в селі, то в районі, а після того по дворах, звісно, не бідним людям, молоко, сметану, сир та масло підводою розвозить. Вона слухняна, все зробить, як Ведмідь накаже, бо діставалося їй кулаків за життя. Ніби й хазяйка, але то коли діда вдома немає. Щоб якимось себе заспокоїти, подумає інколи: «Зате їм смачно». Дід теж любив поїсти. Та тільки все у них було поспіхом: так снідали, бо вже день закрутився, нишком обідали, поглядаючи на вікно, аби ніхто в хату не зайшов, досхочу наїдалися лише ввечері, після чого живіт спати не давав аж до самого

ранку. Сусіди інколи бачили, як дід бігає при місяці довкола хати. Скаже, було, що город стеріг, коли там ще й не сходило, чи сад по осені, коли жодного яблука на дереві вже не лишилося. Явдоху — прийомну дитину — їсти садовили окремо, вона донькою росла та чужою залишилася. Чи була коли радість у тій хаті, ніхто не знав, може, тому і Явдоха злою стала.

А люди, як тільки неділя чи празник, так і зберуться на годину-дві під чиїмось двором, обсядуть, адже в кожного був зуб на ту сімейку або й заздрість — самі того не знали. Зійдуться та згадають, як брат Явдохи — Степан із армії прийшов, та не тільки гостинців привіз, а ще й товариша по службі.

Гостювали хлопці біля Явдохи в дідовій хаті, бо в Степановій тісно дуже, там брати з невістками жили. Степан більш мовчазний, а його товариш Василь усе про свою службу розказував, та все по-городському, по-російськи так і чтокає — геть свою мову забув, хоча сам із сусіднього села. Дехто сміявся з нього, а Явдоха мліла — з першого погляду покохала. Він ніби й не помічав того, кучерявий чуб висуне з-під картуза, чоботи армійські намастить дьогтем, ремінь затягне поверх гімнастерки та й побіжить увечері по селу до дівчат, забувши про Явдоху. Вона казиться та все брата просить, умовити Василя оженитися на ній. Коли терпець увірвався, стала погрожувати: «Вижену тебе з цієї хати, раз Василь до іншої ходить. Я тут рідна, а ти — ніхто». Нікуди подітися Степанові, тому й звів товариша з своєю сестрою, на її багатство натякав та хвалив на всі боки. Василь і сам не сліпий, все йому тут до душі, крім Явдохи: село, не бідний колгосп та багата, за тими мірками, господи діда Ведмеда. Нарешті Василь погодився та тільки за умови: Степан повинен на його сестрі оженитися, яка в дівках засиділася, — двадцять сім літ уже виповнилося.

Поїхали вони на оглядини в сусіднє село. Побачив Степан ту Валу, яка вже місяць лежала в ліжку, потайки від вагітності збавившись, поглянув на її бліде, мов смерть, обличчя та й відсахнувся. Повернувся додому сумний, а тут Явдоха нове придумала — повіситись зібралася, якщо Василь її не візьме...

Гуляли два села одне велике весілля. Сміялася щаслива Явдоха, з якої струменем біла жіноча похоть, що мало якій жінці да-

валосся. Радісною була і Валя, яка, відійшовши від хвороби, вже не такою страшною на лиці стала. Чухає Василь потилицю за весільним столом, раз-по-раз дівчатам моргає, думає, що від Явдохи сприсне та кудись збігає. Сидить сумний Степан біля Валі, її стрічки з вінка руками перебирає та все не вірить, що йому ввечері доведеться з цією худою, мов копистка, жінкою спати лягати. А гармошка грає, захмелілий люд танцює, аж курява з-під чобіт піднімається. Всі веселилися, бо не часто таке в селі буває.

— Гарне було весілля, — пригадують жінки і через багато років. — Розщедрився тоді Ведмідь, ніби рідну дочку заміж віддавав.

Народила Явдоха двох доньок, таких же лупатих та опецькуватих, як і сама. Водить того Василя за собою, мов теля на мотузці. А люди знову про своє: напоїла зіллям, причарувала. Вона плює, щоб не зурочили, та сміється, почуваячись щасливою.

Степан навпаки — все лається зі своєю Валею, дітей хоче, а їх Бог не дає. А коли нап'ються колишні товариші, так Степан і дорікає Василеві, що той йому ялівку підсунув. Василь же у відповідь нагадує, як товариша виручив, одружившись на покритці, бо займана була його сестра Явдоха.

Потрапила на людські язика й Наталчина Оксана, вона вже виросла та після семи класів на Донбас до сусідчиної дочки дитину няньчити зібралася.

— Чи хто підказав, чи сама допетрала, що інакше не вирватися з села? — питають сусідки в її матері.

Олександра й сама гадала: хто ж це її так напоумив? Не хочеться їй відпускати дочку, бо вже помічниця виросла. І лякала, що помре, і роботу домашню сама не потягне, але розчулити Оксану тими словами так і не змогла. А коли донька пішла на поїзд і навіть не обернулася, люди одразу здогадалися: сердита й досі на свою матір.

На Спаса під вечір жінки знову зійшлися, бо в селі завжди є про що поговорити. Цього разу вони згадали, як діда Ведмеда бджола за язика вкусила, коли сам хотів нишком з'їсти стиглу грушу, навіть баба Варка не мала права й ногою в сад ступити. Спішить він до хати, висолопивши язика, який за хвилину став схожим на здорову картоплину, навіть слова сказати не може,

лише пальцем на рота показує. Баба Варка бігає навколо нього та з переляку руками по своїх худих стегнах б'є. А робітники гуп та гуп ціпами на току біля повітки, тільки поглянуть на діда, так від сміху їм стриматися не можуть — думали, що він навмисне кожному язика показує. Дідові ж зовсім не до сміху, він став хрипіти й синіти, а вони регочуть — такий смішний був у нього вигляд. Схопила тоді Олександра дідову здорову голову, а той, здогадавшись, умить присів перед нею, ніби приспичило йому дуже, та рота ще більше роззявив. Повертає вона його до сонця, а сама всередину вдивляється. Коли ще їй пальці туди засунула, дід і зовсім на траву поточився. Робітники ойкнули та ціпи опустили, бо що ж тоді їм буде, як дід помре, хто ж за ціле літо заплатить? Тепер їм зовсім не до сміху. Кинулися до діда, підхопили його під руки та під дерево в холодок потягли, вилили на голову відро води з колодязя, бо той уже й очі пускав під лоба. А Олександра бігає та всім бджолине жало показує, сама не вірить, що так швидко заробила на склянку меду. Після того дід ще з годину сидів, мов з картоплиною в роті, яка з часом ставала все меншою і меншою, поки їй сховалася.

Сміялися жінки, пригадавши таке, одна Олександра насупленою була, їй не до веселощів — дитина жодного листа не написала, ніби їй матері в неї немає. Сусідка їй через рік листи від своєї дочки читає: «Підріс онучок, якого Оксана няньчила, в садочок пішов. Усім вона догодила, за що паспорт отримала. Тепер з подругами на цілину подалася, великі гроші заробляти». Заплакала тоді Олександра та додому пішла, повторюючи про себе: «Не я винна, то ж рідня». Не родичалися з того часу родичі, бо та розправа то затихне, то знову оживе між ними.

Вона й далі працювала в колгоспі, нікуди їй подітися від тої роботи. Та їй жалітися гріх, вже зерном та буряками платять. Одне тільки — чоловік геть розпився, не те, що б у господаря щось приніс, то вже і її зароблене пропивати став. А вона все частіше свою Оксану згадує та поштарку виглядає — чує материна душа, що скоро вісточка буде. І дійсно, тільки не написала, а сама приїхала. Худесенька, аж синя. Здавалося, не їла і не пила відтоді, як із дому поїхала. Тепер у матері все їсть, наїстися не може.

— Чи тебе там не годували, доню, чи ти зовсім голодувала? — мати не могла зрозуміти.

— Не злюбила мене свекруха, з першого дня не злюбила, — зізналась Оксана. Городської невістки їй хотілося, вченої, щоб не корів доїла, а в начальстві ходила та сама багато грошей заробляла. А такої ніяк знайти не могла. Він мені і копійки не давав, а його мати від мене навіть їжу ховала.

— То ти заміж вийшла? — від почутого Олександра аж оторопіла. — Чому ж не написала. Ми ж би тут весілля відгуляли, щоб усе було як у людей, — сама не знає, що їй далі питати.

— Може, і приїхала б, тільки він зі мною не розписався. Обіцяв, а потім матір послухав, — опустила голову та перебирала пальцями поділ свого плаття. — Через тиждень подався до своєї коханки, а через півроку, було, їй по півмісяця додому не навідувався. А я плакала щоночі та недоношену дитину... — на тому їй спинилася, недоказавши.

— Нічого, все забудеться, — хоче її обняти та не наважується. — Відпочинеш, від'їсиш, а робота їй тут знайдеться, — пригощає її та все зігхає. — Тільки ти про свої заміжки нікому не розкажуй, — надумала таке порадити. — Ніхто того не бачив і знати нікому не треба. А трапиться нормальний парубок, то їй підеш заміж як дівка, — і знову хоче доньку обняти, а руки чомусь самі під фартух ховаються.

Довго дочка від свого заміжжя відходила, поки рум'яними стали її щоки. Раділа Олександра, що знову помічниця вдома, та, піймавши інколи її холодний погляд, знову лякалася, адже тепер вік змушував визначитися — з ким доживати.

Думала одне, а вийшло зовсім інше: син оженився та в приїми пішов, донька Галя вчитися поїхала, а Оксана заміж за місцевого вийшла, хоча їй казах молодий аж із цілини приїжджав свататися, і бувший жених-гуляка знову хотів її забрати, навіть дільничний міліціонер з Астрахані листа прислав, щоб тільки за нього вийшла.

Був би чоловік в Олександрі, але він від горілки помер-таки, тому вона зовсім сама лишилася. Знай, виглядає Оксану, а вона заходить рідко. Бабуся з нетерпінням онуків чекає, надіючись,

що тоді все наладиться, а їх Бог не дає. Так і доживала. Не раз каялася за свої гріхи та тільки у своїй хаті, бо в усій окрузі жодної церкви немає: в одній склад знаходиться, у другій — школа, у третій — «Чайна» тепер.

— Прости, доню, за той випадок, — уперше згадала за нього, потрапивши в лікарню. — Забери мене до себе, — просить мати, доживаючи віку.

— Тісно в мене, — почула таку відповідь. — У своїй хаті доживайте, — сама ж, побачивши сльози в материних очах, навіть відвернулася, такою великою була дитяча образа.

— Що посієш, те й пожнеш, — прошепотіла ображена мати. На що дочка лише махнула рукою та посміхнулася.

З тими словами й померла Олександра в холодній хаті.

Думала тоді Оксана, що в неї все ще попереду, та не встигла оглянутися, як швидко і її життя промайнуло. Доживає і вона свого віку, теж сама, як і мати, чоловік давно до іншої пішов, яка народила йому сина. Все частіше переглядає свій шлях: як поїхала з дому, як, мов рідну матір, полюбила жінку на ціліні, в якій жила, а та запросила в гості свого племінника недолугого. А ось і він перед нею, високий, чорнявий і такий наполегливий — першого вечора уже поцілував, а через тиждень серед ночі приліз у її ліжко. «Та прожени ж ти його! — наказує тепер тій молодій Оксані. — Бач, як крутиться на одній нозі навколо такої гарної дівки! Люблю та люблю», — повторює його слова. «Відмовся, все одно він жити з тобою не буде, — почула й слова своєї свекрухи. — Нікому твоє дитя непотрібне, тим більше слабе і недоношене. Коли й виживе, то хворе буде, або калікою залишиться. А з лікарями по-іншому: — Сяка-така, сама приїхала, йому життя перевела, тепер не хоче дитину забирати. Так і скаже, мов та сорока, — одним одне наговорить, іншим — друге. — Мені б швидше її в село відправити та зітхнути з полегшенням», — а так тій жінці, яка немовля забере та поїде з ним звідси, щоб і сліду ніхто не знайшов, бо й про те сама подбала.

Не бачила Оксана свою дитинку і не годувала груддю, слабеньке воно весь час лежало в спеціальній камері, запам'ятала тільки щось червоно-синє в пологовій залі та й те ледве прига-

дувала. Не мала ні жалю до нього, ні радості, самій усього лиш вісімнадцять років виповнилося. І так їй захотілося про все забути, поїхати додому, припасти до материних грудей і добре виплакатися. Надумавши таке, вона поступилася перед свекрухою, хоча точно й не знала, коли це зробила, бо часто в лихо-манці марила. Тепер усе життя шкодує та уявляє: як би говорила з донькою, та як би раділа своїй кровиночці, а вона водички принесла, хлібця купила.

Тільки-но вийде на вулицю, так і виглядає на дорогу, сподіваючись, що колись донька сама її знайде. Шукають же люди один одного, по телевізору показують, то, може, і їй пощастить.

Постукала одного разу молода жінка у хвіртку. Завиляла хвостом собака, не гавкнувши ні разу. Відчинила стара Оксана та завмерла — мов сама перед собою стоїть, років сорок із плечей скинувши. Замилувалася ніжним личком, рум'яними щоками, пізнала свої рівненькі, мов стріли, брови, а під ними сірі очі та ямочку на правій щоці.

— Прийшла на матір подивитися, яка мене народила та чужим людям віддала, мов непотріб, — почувла від неї та аж захиталася, неначе сильний вітрюган з ніг її валив. — Думала: якась п'яниця чи каліка, таку ще б простила, — сказала красуня, придивляючись до старої виснаженої жінки.

— Доню! — ледве вимовила Оксана, простягаючи до неї руки.

— Є в мене мама, виростила і вивчила, повезло мені з нею, — відсахнулась молода від старої.

— Доню! — перебила її Оксана та руки на грудях схрестила.

— Ніколи не прощу, бо давно залягла образа в серці, — сказала і пішла до автомобіля, який чекав неподалік.

— Доню! — крикнула втретє рідна мати, поспішаючи слідом, поки крізь куряву щось бачила...

Ходить відтоді стара Оксана на кладовище та зі своєю матір'ю говорить: клянеться, що простила за ті гроші прокляті. Надумавши, що вона не почувла, знову йде наступного дня, повторює все спочатку та до могили припадає. А звідти одного разу, мов і насправді, її голос: «Що посієш, те й пожнеш, доню».

Налякалася тих слів Оксана та побрела по кладовищу. Могили діда Ведмедя відвідала, якого за жадність давно вже вбили. Біля хреста баби Марії присіла, яка з горища впала та не встала більше. На могилу Явдохи лише поглянула, яка не так давно яблуком вдавилася. Кинула дві цукерки бабі Варці за те, що колись про гроші зізналася. Постояла ще трохи, а потім додому пошкандибала, — і таке все немиле їй стало на цьому світі. Сама не до хати повернула, а до сусідів.

— Чи не прогавила автомобіль червоний? — вкотре перепитує. Потім до темна виглядає його біля своєї хвіртки. Дізнавшись, що нікого тут не було, махнула рукою та, ніби докоряючи, почала:

— Що посієш, те й... — Хотіла й до кінця доказати, але цього разу стулила свого рота, бо, як не боляче було, а віднині своїй дитині лише щастя бажати вирішила. Знову каялася за гріхи та просила в Бога ладу не між чужими людьми, а хоч між своїми рідними... Просила ладу і зі своєю совістю, яка і на старості її мучила.

Листопад, 2012

Із дідової сивої голови

Оповідання

Одного вечора, повертаючись із поля додому, люди наближались до села.

— Неначе моя Палажка! — дід Кирило вдивлявся в далеку постать на дорозі. — Ще й не сама, за нею декілька чоловік. — Ніколи не бачив, щоб вона так швидко бігала. Невже щось сталося? — міркував далі.

Інші й собі придивлялися та гадали: чи хата чиясь горить, чи помер, бува, хто.

— Ні, — заперечував Кирило. — Це щось інше, більш важливе, — вдивлявся та чухав потилицю. А та незрозуміла тривога, яка вмить залізла під його куфайчину, вже колотила з усієї сили.

— Може, син ваш знайшовся? — сказала одна жінка з ланки. Вона торкнулася найболючішої теми, про що всі знали — ні похоронки, ні жодного листа дід і досі не отримав. Тож отямившись, вона опустила очі, а дід, зірвавшись з місця, неначе йому тридцять було, а не шістьдесят років, подався назустріч.

— Кажі швидше! Кажі вже! Ка-жи! — аж хрипів, добігаючи до своєї баби.

Розгублені жінки теж довго не встояли — всі, як по команді, поспішили слідом. Навіть падали на слизоті, адже негода вже другий тиждень не давала їм сухими повернутися з поля.

— Ну що там сталося? Невже якийсь нещастя? — питали навперебій.

— Та не в селі, люди добрі, не в селі!

Кирило махав руками та хапав повітря пересохлим ротом, неначе риба з пробитої ополонки. А потім, важко дихаючи, підняв угору руки, неначе сам до Господа збирався, і закричав щосили:

— Війна скінчилася! Війна скін-чи-лася!!! — знявши стару шапку з голови, закрив нею обличчя і довго плакав.

— Про Перемогу я сама по радіо почула. А я ще не глуха! — додала його Палажка. — Могли б ще серед ночі таке взнати, якби радіо не мовчало, — від бігу та хвилювання і вона ледве дихала. — Кажуть, що то хтось із своїх дроти десь перерізав, — повідомила їй те, про що інші здогадувалися. А хапнувши їй собі повітря, теж голосно закричала: — На-реш-ті нім-ців роз-би-то!!! — біла себе в груди невеликим але жилим кулаком, аби їй повірили. — На-реш-ті... — цього разу не доказавши, схопилася за свого діда обома руками, неначе в неї підкошувались ноги.

— Перемога! Перемога!

Вийшовши з заціпеніння, поряд кричали та обнімалися люди. А скаженний вітер, який того дня ганяв по небу дощові хмари, тепер розносив по полю той жіночий несамовитий крик. Здавалося і спинити їх не можна, та, прийшовши до тями, вони й самі притихли, стояли, мов заворожені, не відриваючи очей від тої групи людей, які принесли таку звістку.

— А якщо це неправда... — затремтів тоненький голосок самої бідової Катерини.

— Ти, Палажко, нічого не переплутала? — опанувавши себе, перепитав дід Кирило.

Він так на неї дивився, що аж моторошно стало його бабі.

— Ні, клянуся! — її погляд бігав від одного обличчя до іншого, які цієї миті здалися їй зовсім неживими. — Чи ви не вірите? — навіть в її душу закралися сумніви — невже, дійсно, щось не так? — Думаєте якась помилка? — знову обвела всіх стривоженим поглядом. — Ні, не може такого бути! — намагалася твердо сказати, а в грудях щось аж хрипіло. — А втім... війна все одно скін-чи-ла-ся, — махнувши рукою, заплакала й сама.

У цей час із села верхи на коні скакав їхній бригадир і теж кричав: «Пе-ре-мо-га! Пе-ре-мо-га!»

То ж, повіривши остаточно, вони знову плакали і обнімали один одного. А коли заходили в село, пісню про Катюшу співа-

ли навіть підлітки, які вже давно працювали в полі поряд з дорослими. З кожного двору вибігали на вулицю старі й малі, які теж хотіли разом радіти. Тим часом дід Кирило, заскочивши до дому, взяв з собою гармошку, після чого його пальці, хоч і були натруджені важким плугом, не спинялися до самого центру.

Поки вони дійшли, на їхній центральній площі було дуже людно — всі чекали хоч когось від влади, аби остаточно розвіяти сумніви. А поки був час, співали частівки.

— Катерино, виходь на середину та покажи їм нашої шляхівської, — просив Кирило свою сусідку. — Як не було, а ми дожили до цього дня! — махав їй рукою. — А там, гляди, правду розкажуть, мені про сина, а тобі про чоловіка. І Катерина після тих слів, знявши свою хустку, не пішла, а поскакала танцювати. Підштовхувала в коло своїх дівчат по ланці і навіть стару пови-туху, яка не тільки під час німецької окупації приймала немовлят, а й після звільнення села, адже жодна війна не обходила без наруги над жінками, яку чинили як окупанти, так і спасителі. Тепер, неначе скинувши з себе той тягар, вони співали, а доспівавши, знову важко зітхали.

А бідова Катерина, протираючи часом очі, далі виводила:

*Мімо нашого забора
Ходіл немець котелком.
Дайте курку, дайте яйко,
Дайте хлеба с молоком.*

Молоді танцювали, а старші за віком пригадували, як минулого разу збиралися на цій площі, коли німці вже втекли з села. Аби пересвідчитися, що вони, дійсно, накивали п'ятами, багато хто бігав від будівлі до будівлі — то до школи, то до комендатури. Поверталися з трофеями в руках — добротними чобітьми, шкіряними чемоданами, штанами та кальсонами. Кому не дісталися, ті заздрили, адже за часи війни вони нічого нового собі не придбали. Та ніде правди діти, нічого путнього не купували й до того — не було за що. І лише дехто ляяв, мовляв, німецького й до рук брати не хоче, яке б не було добротне, але вороже.

Не забули й за Ольгу — дружину головного поліцейя, яка тоді прийшла просити за свого сина. Тільки не чули її слів збожеволілі жінки, вони били її, тягали за коси, неначе саме вона мала за все відповідати. Спинилися лише тоді, коли Ольга несамовито закричала: «Коли той поліцей бив мене щодня, ніхто з вас не заступився? А мені куди було подітися, коли ні батька, ні діда? Чи накласти на себе руки, а на нього залишити свого сина?»

Після таких слів усі вмить розступилися, а побачивши крізь розірвану кофтину її спину, посічену червоними і чорними рубцями, і зовсім замовкли. «Це мені за те, що я сина в поліцей не пускала, а останні вчора, коли чоловік, тікаючи з німцями, хотів і його з собою забрати, — розірваною кофтиною вона намагалася витерати замазане обличчя. — Якби ви пообіцяли його захистити, я б зараз, не вагаючись, віддала своє життя», — ще не доказавши, спинила свій погляд на шибенниці, з якої ніхто не насмілювався зняти знайомого їм молодого парубка, який допомагав партизанам.

Тепер вони й самі не могли повірити, що хвилину тому, своїми руками могли її вбити. «То йди додому, хіба ми судді. Скоро наші прийдуть, вони й розберуться», — радили їй наостанок.

Пам'ятають і досі, як вона вдруге ставала на коліна, коли просила перед тими радянськими визволителями, які поспіхом виносили вирок і тут же їх виконували.

— Тоді багато чого було не так, а Ольга вимолила для свого сина — замість кулі під парканом, він отримав штрафбат, — нагадував дід Кирило.

Ще зовсім свіжими були ті події, коли, проводжаючи на фронт тих синів, які підросли за роки війни, всі плакали, а вона раділа, бо все таки з'явився шанс вижити, хоч і незначний. Відтоді він дивився на неї зовсім іншими очима. Навіть заздрих, коли вона, отримуючи листи з фронту протягом цілого року, не ходила по землі, а неначе літала в небі. Тепер, пригадуючи ті події, його голова коли-не-коли, візьме, та й зробить такий висновок: ні в неї, ні в сина не було шансів на життя, але він своєю кров'ю врятував матір. Здивується старий козак та аж стрепенеться всім тілом, бо і з ним траплялося різне, тільки як не терло його життя, а душа так і лишилася жалісливою.

— Ми, дійсно, не знали, яка у нас Ольга, — і таке сьогодні злетіло з його вуст. — Ніхто не хотів брати дитину, яку не просто народила тут медсестра, а ще й кинула, поспішаючи на фронт, а вона забрала. Думали, що на місяць-два, тільки й тут помилилися — ростить і любить того хлопчика, як рідного, — пригадував, як уся вулиця їй допомагала — хто куснем хліба, хто кухликом молока. — Чудеса та й годі! — сказавши ті слова тоді, повторював їх і зараз. — І чого тільки не сталося за роки війни лише в нашому селі! — дивився на жінок, які вперше веселилися, та час від часу протирав мокрі зморшки.

Зринали події і осені сорок першого, коли на цій площі били жінок за непослух — не стали вбирати картоплю в дощ, а потім побли свого бригадира, який їх змушував. Тоді й пригнали їх до центру, як скотину. Ще не встигли й відхекатися, як почули голос коменданта, який стояв на танку. Кирило й досі не забув жодного слова. «Німеччина і наш фюрер послали нас сюди, щоб ми навели порядок серед цього дикого народу. Ви повинні не думати, а лише працювати і забезпечити безперервний потік продовольства до Німеччини. Віднині ви — раби великої Германії. Хто буде нам допомагати, той матиме особливі права і буде всім забезпечений, а хто не підкорятиметься — буде суворо покараний».

Вони й раніше не були вільними, вистачало й покарань та строгих порядків, тому й зараз не вірили, що їх стануть бити. Навіть коли оточили свої поліцаї на конях, і тоді стояли не гнучи голів. І дійсно, не поспішали хлопці виконувати наказ німецького коменданта, та коли німці з автоматами стали за їхніми спинами, батоги одразу засвистіли. Жінки почали ойкати та плакати від кожного удару, потім і падати, а натовп хрестися та відступати. Тільки й тут було все продумано — їх швидко спинили і змусили дивитися до кінця. Мабуть, добре й зробили, бо люди, не витримуючи такої наруги, всі разом просили за непокірних, обіцяючи працювати у будь яку погоду.

З того часу ще не раз їх сюди зганяли після партизанських наскоків. Самі сюди бігли лише одного разу — зустрічати свою армію. Тоді і глечики несли, і макітри з наїдками. А вже як співали!.. Перший раз за два останніх роки.

Тепер поряд з ним притопував ногами навіть старий дід Іван, який перед війною, відбувши свій куркульський строк в Тайзі на лісоповалі, повернувся додому. Останнім часом він рідко злавив з печі, а коли вона ще й теплою була, вважав, що знаходиться неначе в Бога за пазухою.

Усі плескали в долоні і сміялися, піджидаючи начальників, яких ще й досі не було. Ще раз послали гінців у сільраду та в колгоспну контору, але хтось сказав, що їх викликали в район. І тільки після того почали просити діда Івана, як бувшого старосту, сказати хоч щось цій громаді в такий день. І нічого, що він був на тій посаді при німцях, головне — нікому не чинив зла. Тепер дехто розумів, що і йому не було куди подітися. Інші пригадували, як і самі його просили, точно знаючи, що за будь яких обставин він намагатиметься їх захистити. А починалося все з того дня, коли спинившись у селі, німці їздили по вулицях і придивлялися, в яких хатах живе цей люд. Мабуть дивувалися, що всі вони маленькі, ще й під соломою, то ж спинилися біля тієї, яка була залізом крита. Отак і вирішили, що тут знайдуть господаря. А він давай відмовлятися, бо хоч і не любив радянську владу, а щоб піти до німців — такого й на думці не мав. То ж починав бадьоро, а побачивши злі очі і дуло револьвера, спинився на півслові. Так і пішов до них на роботу, як на фронт, сам часто пригадував, як у тому незабутньому двадцять дев'ятому році, назвавши його куркулем, комісари і більшовицькі посіпаки, вивівши його з двору, гнали батогами через усе село.

Тільки нема вже його хати, за якою він дуже жалкував, — ще в 42-му спалили партизани, яким він не дав тут розгулятися. Уже й допомагати їм став, а вони все одно не повірили. І якби не його віддана дружина — баба Проня, він би й сам на себе наклав руки, а так, вирішивши, що його фронт тут, продовжував бути між одними і другими. Не свою шкуру беріг, а цих людей. Тепер і він радів Перемозі, однак клаптик бумажки з підписом і печаткою, на якому було написано, що він все ж працював на партизан, боявся загубити.

Дивні Іванові пригоди

Оповідання

Чи хто задумувався над тим, як саме живе людина на білому світі? Мабуть ні. А виявляється, що живе вона одночасно як в реальному часі, так і в думках. Саме там народжуються ідеї, проробляються різні ходи, визначаються варіанти. За одну секунду людина може перескочити зовсім в інший час, бути учасником подій про які вона чула лише краєм вуха. Поєднати минуле і майбутнє та підняти своїх предків з домовини — все те їй під силу.

Вистачало й інших пригод на Івановій дорозі, тільки, мабуть, того було йому замало. Любив інколи заплющити очі й помандрувати у незнаний світ — не своє минуле, а може, дідове чи прадідове. Або вийти на околицю свого містечка та й піти битим шляхом. Згодом, якимось дивним чином, перейти в той час, коли на цій землі жили його предки. Про такі подорожі він ні від кого не чув, тому й про свої не розказував. Це була його велика таємниця і його найкращий відпочинок.

Любив уявляти себе з кобзою в руках та з торбиною за плечима, в якій лежали лише чоботи та сухарі. Чоботи взував тільки тоді, коли заходив у церкву чи на ярмарку, сухарі їв один раз у день, коли вкрай зголодніє, та навіть на порожній шлунок намагався співати козацькі думи, точнісінько так, як робив його дід. Шкодував, що запам'ятав лише одну. І тільки почне: *ой горе тій чайці, чаєцці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі...* як одразу опиниться на Муравському шляху чи на Чорному, про що чув ще в дитинстві.

Крокує далі, подумки звичайно, кланяється всім, а йому скрізь раді. Ще б пак, переказує багато побаченого й почутого: де хто воює, хто повстав і чого хоче, де татари напали та скільки люду погнали в неволю, звідки сарана насувається, де затопило і де висушило, що скільки коштує на ярмарках від самого Криму аж до Тули чи навіть до Литви. Іноді й сам не розумів: звідки він те знає. Все ж, як не дивувався, далі міряв босими ногами битий шлях. А поряд ковила, радіючи перехожому, кланялася від вітру.

Помітивши попереду чумацьку валку, ще здалеку задивився на широколобих сірих волів, які колихалися попереду довгої валки. Їхні роги були визолочені та прикрашені різнокольоровими стрічками, ноги неквапливо ступали, вози трохи поскрипували, а валкові негolosно співали. На першому возі сидів молодий отаман, видно, вперше обраний, все підправляв причеплену на його шапку червону квітку. За його спиною зеленим хвостом виблискував на сонці прив'язаний півень. Він не тільки сповіщав час, а ще й нагадував про рідне село та відганяв пришляхову нечисту силу. На отаману була полотняна вишита сорочка та широкі штани з восьми аршин полотна на ремінному очкурі, до якого кріпився ніж — «циганчук». На ногах — чоботи, за халявами яких — дерев'яна ложка, люлька, сопілка та молитовник від пропасниці. Всі інші чумаки теж у сорочках та штанах, проварених у дьогті, від чуми, комах та різних гадів. Кожен у дорогу взяв ще одну сорочку, на випадок смерті, щоби в чистій лягти в землю коли що. До того вони були готові любої миті. Крім зерна чумаки везли продавати дерев'яні колеса, вила, граблі, мед, шкури та віск. З харчів брали: сухарі, пшоно, сало, барило на воду, баклагу з горілкою, святу водичку і навіть росу, зібрану на Юрія, аби лікувати худобу від хвороби. Виїхали ранньою весною, тільки-но відслуживши молебень Богородиці Одигітрії — заступниці чумаків, збираючись повернутися додому до осінніх холодів. Ніколи не жалілися на настрій в дорозі, адже не тільки цікавість ними рухала, а ще якийсь підсвідомий потяг до свободи, до мандрів, перейшовши від предків. Їдучи, частіше мовчали. Кожен думав про своє, а валка тим часом впевнено просувалася степовими дорогами у напрямку Півдня.

— Спиняймося, хлопці! — скомандував отаман, тут його слово — закон для всіх. — Подорожній наближається! — придивлявся до нього ще здалеку. — Чи безпечно там попереду? — спитав, порівнявшись, маючи на увазі татар, які вже довгий час несли на цю землю смерть і незміряний біль.

— Бусурманів не стрічав, — відповів Іван та й собі став оглядатися на всі боки.

Сам спинився, бо й отаман зліз з воза. Закурили люльки та й почали говорити неначе давні знайомі. Чумаки завжди любили розпитувати про новини.

— Що там на Микитиному узвозі? — цікавляться, бо після нього їхня дорога стане безпечнішою, та й відпочити можна в Лузі в козацькому поселенні.

— Все спокійно, — відказав їм коротко.

Старі чумаки стали про своє розказувати: як минулого разу валка потрапила в засідку татар і мало хто врятувався, як татарські вершники вискакували з балки на пагорб, ніби чорні граки з землі вилазили, так їх було багато. І диво таке — тієї ж хвилини роздався пронизливий свист, від якого заворушилася чумацька валка, яка ще хвилину тому здавалася зовсім неповороткою. Вмить їхні вози збилися в коло, а з усіх сторін засвистіли ворожі стріли.

— Скільки їх там? — хтось питає, бо всі чумаки сховалися за возами.

— А біс його знає, — відповів здоровий молодик, який ще раніше кинувся Іванові у вічі.

— Жіці хочеш? Здаваціся будиш? Жіці хочеш? — горляють бусурмани навперебій.

— Розкричалися, пир'я вам у горлянку. Так і спішимо на турецькі галери! — не стримався старий валковий.

Він і досі не забув того полону, де б пропав, якби не запорожські козаки, які зняли з нього кайдани і на руках винесли на берег, адже за три роки, поки прикутий був, жодного разу не ставав на ноги.

— Як не затихнеш, собако, я змушу тебе заткнутися. Сьокає він! — пальнувши з пістоля, він засміявся, почувши як хтось, запищав неподалік неначе дідько.

— Чого сидіти, поки стрілами закидають, — молодий і дужий чумак уже махав своїми кулаками. — Пішли в атаку, може, їх там небагато, — хотілося йому хоч одному бусурману скрутити голову.

Заметушився люд, змішалися крики чумацькі й татарські, поменшало стріл, бо не розібрати де свої, а де чужі. Тепер б'ються шаблями. Самий здоровий молодик, мов гарбузи на городі, розкидав мілких татар у різні боки, другий булавою крутив, збиваючи з ніг по декілька одразу, третій довгим шкіряним батоном валив цілими рядами, та все ж сили були нерівні. Поступово стих крик і скрегіт металу... Скрізь на траві блищала свіжа кров... Старі чумаки лежали поряд з бусурманами і разом дивилися у синє небо, в той час як молодих уже потягли на арканах до Перекопу, далі на Кафу, продавати в рабство. З криком злетілися ворони, шугали своїми крилами над побитими, немов роздивлялися де чий, а скажений вітер так свистів, що аж сумно у полі стало. Невдовзі на небі заблимав Молочний шлях, підсвічуючи вже іншим.

Коли Іван зрозумів, що залишився невидимим свідком, йому захотілося переодягти померлих чумаків у чисті сорочки та поховати за християнською традицією — у землю, накидати великий курган і поставити на ньому хрест. Та тільки розирнувся довкола, а курган уже височіє, стоїть і дерев'яний хрест. А по дорозі, мов ситий вуж, неквапливо повзе вже інша чумацька валка, завантажена сіллю та рибою — на Чернігів прямує, далі на Москву.

Спинилася й вона біля кургану. Валкові волів розпрягають, вози точнісінько як і їхні попередники, ставлять колом, заглядають у байрак, що неподалік, бояться, щоб вночі і їм жаба цицьки не дала. Потім кожен став набирати шапку землі і нести на курган — так по всій дорозі вони шанували своїх загиблих чумаків. Обличчя радісні, адже половецькі степи, Таврія, де й досі пуста, вже позаду. Розмістилися неподалік, розпалили багаття, вже й куліш на тринозі варять.

— Біда, біда, — закурюючи люльку, бідкається, пропахлий дьогтем та часником, старий чумак Оверко. — Що татарин — біда, що турок — біда, — є йому що розказувати та тільки нема кому.

— А чи є в степу нечиста сила? — питає в нього Іван, якомога нижче насовуючи свою шапку, бо пам'ятає, що він без оселця.

— Видимо-невидимо! — радіє той подорожньому, його ж брат-чумак зовсім небалакучий. — Там багато непохованих лежить, як махаметів, так і поганських людей, поряд вовкулаки і характерники відпочивають та й нашого брата-чумака там повно. Ніхто їх не ховав і нічого над ними не читав, то ж так і бродять ті душі в степу, то плачуть, то виють, особливо вночі. Вони тільки людей лякають, а нечиста сила все норовить щось тобі накоїти. Ще й задрімати не встигнеш, як вона тут, як тут — то здоровий і товстий вуж колесом котиться, то сама смерть на високих дибах ковилає. — Невже не віриш? — придивляється до перехожого, чи не посміхається, бува. — Щоб мені язик відсох, якщо збрехав! — хреститься старий, пихкаючи люлькою. — Та не тільки її чумак боїться. Людей живих також, особливо коли валка мала. Так і жди, що заберуть усе, а тебе, як не уб'ють, то голим по миру пустять, — розказує йому свої таємниці. — Чесною працею і чумаку розбагатіти важко. А коли чуже відбирати, то можна швидко стати паном. Отже, скрізь хитрий та підлий гору держить. Навіть з сироти сорочку здере, тільки б свій гаманець грошима набити. В той час як проста людина пуд солі купити не може, дорого для неї, — сам розпалює сухі кізяки, які по дорозі збирав. — На землі все неспокійніше стає, розбишак побільшало та й пани знахабніли — за свої землі встановили непомірне мито. І що робити? Мусиш платити, інакше не пропустять далі, — сам знову кидає поглядом на Івана — чи хоч щось він розуміє, чи просто на халяву гарячого кулешу наїстися хоче. — А тобі навіть вночі спочинку немає, відьомське помело спати не дає, знай гудить на саме вухо, як у комині взимку, — знову пригадав про ту нечисту силу. — Буває, що й скарб у землі стогне — золото, коли розпалиш багаття та вогнем його припечеш. Ще від старших таке чув, — чувач потилицю та пригадував далі. — Не раз снилося, що докопався до нього. Проснувся весь мокрий, ніби, й насправді, всю ніч заступ із рук не випускав, а воно брехня — як був бідним чумаком, так і залишився. Наступної ночі знову про золото думаю. Тільки щоб його дістати, треба слова знати,

а вони не Божі — поганські. От і думайте, чоловіче: чи згодні ви за те золото душу дияволу продати?

— Господь з вами, — Іван аж перехрестився. — І що з ним робити? — навіть такого він не знає.

— Гей-гей, чоловіче! П'ять маж можна купити, волів сірих круторогих та таких, що від одного рога до другого руками не дістанеш! — дід аж схопився, показуючи. — Мені й таке часто сниться, адже про багатство кожен думає до самої смерті. Тільки й тішу себе тим, що жодного разу супостату не продався, — знову присів біля тринoga.

Слухаючи далі, Іван все поглядав на куліш, який так смачно пах, що навіть у животі кишки заверталися. Вже й про ложку думав, яку жодного разу не брав з собою, про миску з алюмінію, яка в гаражі валяється... Та враз повернувся у свій час і на свою землю. Цього разу ніхто не тягнув його за мотузку, як було інколи, не гукав із одного світу в інший — обірвався кадр і все, неначе в кінотеатрі. Перед очима ще стояло те середньовіччя, про яке дуже любив слухати й читати, а ноги вже крокували по цій землі. Роззирався довкола і ніяк не міг розібрати, куди ж це він забрів. Все ж, пізнавши місцину, повз яку часто проїжджав, розвернувся та й пішов прямо на ліхтарі свого міста. Перед очима ще довго стояла недовга, але кривава битва з бусурманами, і той молодий здоров'як, обличчя якого так було схоже на дідове. Іванові навіть подумалося, що дід знову живе на цьому світі. А що, уговорити він міг будь-кого, то, може, й там йому вдалося, бликнув очима на небо та засміявся. Сам від задоволення аж руки потирав.

Про свою подорож у далекі світи він нікому не розказував, думав: сміятимуться або скажуть що він якийсь ненормальний. Спробуй тоді жити серед людей. Тому це був його секрет, його задоволення і його ліки від усіх негараздів. А так хотілося запитати у свого майстра, який щодня конденсат із бурової комусь продавав: «Чи згодні ви, Петровичу, за те золото душу дияволу продати? Злякалися, а продаєте, і начальник продає, міліція також торгує, замість того, щоб охороняти народне багатство. Думаєте, ніхто за те не спитає?»

Побачити ангела

Оповідання

Спалахує яскрава блискавка, на мить вихопивши з темряви якісь тіні. За нею друга, третя... У тілі неймовірна легкість, ніби воно взагалі відсутнє. Таке відчуття, що замість нього лише розум та невидимі очі. І той його розум усе розуміє, навіть краще, ніж раніше, а очі бачать так далеко, як ніколи. Він точно знає, що був людиною, хоча ніяк не може збагнути: що з ним сталося? Захотів — і відірвався від землі, полетів над деревами, будинками, а потім опустився на землю і знову злетів. Якби хтось міг його побачити, неодмінно подумав би, що він — густа хмаринка, яка, мов дитя, щойно навчилася стрибати й літати. Так він бавився, поки не згадав про рідну неньку.

І ось яке диво — тільки подумав, як одразу побачив її, ще за мить — опинився поряд. Перемагаючи велику зажуру, вона сиділа у своїй старенькій хаті біля вікна і виглядала його. Підійшов ближче, потім і зовсім притулився, як одразу відчув біль серця, не свого, звичайно, а маминого. Вона дивилася на стежку, по якій він завжди йшов до хати, дивилася так, ніби більше ніколи його там не побачить. Він сів поряд, гладив її згорблену спину, дмухав на змарніле обличчя, поки той її біль почав відходити. Кинув поглядом по знайомій хаті, де все знаходилося на тих же місцях, що й за його дитинства. Навіть дідова довга лозина, якою він діставав аж на піч, стояла за ліжком. Тепер вона просто нагадувала про ті часи, а тоді від неї можна було спастися лише в лівому дальньому кутку.

Ще багато чого хотів пригадати про піч та про діда, та його погляд перескочив до вікна, за ним побачив синичку-жовтобрюшку, яка біля самісінької шибки тріпотіла крильцями. Весела пустунка посміхалася й запрошувала з собою. Не маючи перешкод, він одразу опинився у пташиному гурті, де було дуже гамірно. Обернувшись на мамин двір, знову побачив її у вікні. Цього разу вона думала про батька. Він теж пригадав кремезного чоловіка у військовій формі, який завжди дивився на нього з портрета, що висів у хаті над вікном. Батько часто посміхався, а іншим разом, здавалося, кидав сердиті косяки, навіть умів дивуватися, та так, що аж солдатська пілотка піднімалася на сторчкуватому чубі. Було, що й сварився, не витримуючи витівок малого.

Тепер усе залишилося в якомусь іншому вимірі, де часом важко ходити по землі, де часто страждають і плачуть. Інша річ зараз — він з радістю шугав біля берези, яка шелестіла своїм листям, а за хвилину вже сидів біля батькової могили, насолоджуючись спокоєм. Навіть прилягти захотілося, і він мостився немов у батькове ліжко. Духмяний чебрець лоскотав руки, а біла півонія сипала пелюстки прямо на його голову. Та враз немов на зранене серце закапали сльози якоїсь вродливої жінки... Її обличчя було дуже знайомим, навіть більше того — рідним, тільки він чомусь зніжковів, не витримуючи погляду темних очей. Вдивлявся в них далі, поки не впізнав свою Валю, яка вмить перетворилася на дівчинку з невеликими косичками. Вона весь час метеляла ними перед його обличчям, а йому хотілося розв'язати вплетену стрічку. Коли нарешті погнався слідом, вона стала схожою на чаплю, і дуже швидко блискала перед його очима своїми довгими цибатими ногами. Не встиг і її толком розгледіти, як ту малу вже заступила інша — зовсім тобі дівка, — товста коса на спині діставала аж до самісінької талії, а спереду через блаженку кофтину випиналися дівочі груди. Такою він її добре пам'ятає. Колись тільки-но погляне на неї, як вона одразу почервоніє. А в нього мов кам'яним ставало все тіло, навіть ноги не йшли, лише в душі було так солодко та так щемко. А зараз не встиг простягнути до неї руку, як вона кудись поділася. Роззирнувся навколо — уже сидить на траві, вінок із

живих квітів на голову приміряє. Тим часом вітер-пустун щосили дме на її груди, піднімає її легку спідницю і оголює білі ноги. Захотілося і йому доторкнутися до тих горбиків, які не давали спокою, вже й простягнув свою незграбну руку, а чарівна принцеса вмить розчинилася в повітрі. То ж придивлявся далі, аж очі мружив, бо надворі вечоріло. Ковзнув поглядом по небу, шукаючи місяця, а він вискочив з-за хмари, усівся на вершечку верби та й сміється з нього.

А під вербою якісь молодята любляться. Хоч і соромно йому смакувати чужі поцілунки, однак через зелені віти підглядає за ними. Та враз його ніби жаром обдало, він сам відчув її гарячі уста і ті два горбики, які стали ще частіше то опускалися, то підніматися. Неслухняні пальці вже розстібають маленькі гудзики на її кофтині, а губи шепочуть: «Валю, люби мене зараз, а я любитиму тебе все життя... Повір мені, я назавжди твій...» Навіть не чув, як хлюпотіла вода в річці та перекумкувались жаби. Ніколи б і не подумав, що літній вечір може сховати закоханих від білого світу.

Перебував би в тому часі довічно, адже тоді він був найщасливіший від усіх. Але той час пропав так швидко, як і з'явився, а його Валя вже метушиться в лікарні, несе важезелений пакет із ліками, потім сидить, схиливши голову, під дверима якоїсь палати. Її чорні брови на блідому обличчі здаються ще чорнішими, а груди ледь дихають. Біля неї стоять два вродливих парубки, вони теж стривожені — у старшого до болю стиснуті кулаки, а в молодшого налякані очі. «То це ж твої сини!» — ніби хтось йому підказує. Справді вони, він ними милується, а вони зовсім не помічають його. Парубки вкрай зосереджені, по черзі заглядають у двері, щоб хоч одним оком побачити, що там коїться.

Його новому тілу теж захотілося туди зазирнути. Він з легкістю проскочив через маленьку шпаринку, здивувався дуже, зрозумівши, що йому і двері не стали б на перешкоді. Але там все змінилося — зник його гарний настрій, стало важко дихати, рухи уповільнились, а тіло мовби налилося свинцем. Поряд метушилися люди в білих халатах, а посередині кімнати на дивному столі з різною апаратурою без ознак життя лежало чиесь

тіло. Придивившись ще уважніше до того смертника, бо саме так називали його лікарі, упізнав себе й одразу відчув неймовірний біль. Хотілося якомога швидше звільнитися і знову стати легенькою хмаринкою, але те тіло притягувало його, мов магніт притягує маленький цвях. Аби вибратися на свободу, з усієї сили, намагався розірвати невидимий тоненький ланцюжок, який міцно з'єднував їх. А коли вдалося, вітром промайнув повз свою Валу і синів. Навіть не став їх заспокоювати бо чийсь голос кликав його: «Миколо! Миколо! Ми-ко-ло!!!» Точнісінько так, як кличуть заблудлого в лісі, і він мусив йому підкоритися.

У широкому коридорі, мов буревій, свистів шалений протяг. За швидкістю нічого не було видно, лише весь час блимало світло. За мить чиясь рука з товстими пальцями схопила його і викинула на щось тверде й холодне, схоже на мокру гальку біля моря. Він жадібно вдивлявся, намагаючись хоч щось розгледіти довкола. Страшенно хотілося пити, навіть чув, як десь неподалік хлюпоче вода, тільки не міг і кроку ступити. Кричав би від спраги, просив про допомогу, але його голосу зовсім не чути. Та ось блискавка з темряви вирвала дві постаті — білу й чорну. Чорна мітила схопити за чуба, як утопленика. А він скакав, мов боксер перед суперником, присідав і навіть зовсім падав, тільки б ухилитися від тієї страшної руки. «Господи! Хто вони такі? Розгледіти б хоч одну», — тільки подумав, як поривчастий вітер зірвав чорний плащ з однієї постаті, відкривши обличчя страшної потвори. І він закричав, мов зляканий хлопчисько. Думав, що це — кінець, та перед ним з'явилося зовсім інше обличчя — настільки приємне, що й очі відвести не в силі. Куди й подівся страх, а душа наповнилася незвіданим досі щастям. Забулося все погане, але на мить, бо дві постаті почали битися. А він принишк і не спускав очей з того двобою, розуміючи: на кону — його життя.

Наступний спалах вривається у свідомість: чорна потвора перемагає, збивши з ніг білого воїна, уже здимає меч для смертельного удару. Ще секунда — і, здається, настане кінець світу, хоча він і так не знає, в якому світі існує зараз. Його тіло затряслося, завібрувало, мов від електричного струму... У відчаї він знову закричав. Потвора здригнулася, а добрий воїн тим часом

схопився на ноги. Та знову — брязкіт зброї... Колюча блискавка опускається все нижче, б'є і по ньому, мов злютована в боях шабля, від чого доводиться підстрибувати. Боляче ж як... Як же боляче!..

Його захисник знову терпить поразку. Щось має статися, вже й земля струсонулася під ногами, здибилася скибами, сльози відчаю вмить покотилися з очей і він закричав утретє: «Прости мене, Господи!!! Каюся у своїх гріхах! Ка-ю-ся!» Чому саме таке вирвалося, він і сам не знає, ніколи не каюся та й про гріхи нічого не знав. Хіба що чув у дитинстві від діда, який, може, і щодня, лягаючи спати, хрестився і голосно говорив: «Прости мене, Господи». Потім довго щось шепотів, поки не скаже: «Каюся». І не дай Боже було його перебити, одразу вдарив би своєю важкою долонею. А зараз від того крику чи каяття, миттєво стихла гроза, розвіялася й темрява. Він опинився на самому краєчку безодні, ще мить — і вона поглинула б його навіки. Поряд лежала мертва потвора зі встромленим у груди мечем.

То були лише його відчуття, бо захисник сидів неподалік і, здається, плакав. Такий сильний, а плакав по-дитячому. Невідомо звідки з'явилося бажання доторкнутися до його плеча і сказати: «Спасибі тобі, друже». Тільки наважився підійти, як сильний порив вітру зірвав і з нього білий плащ, перетворивши молодого воїна на ангела. Від здивування Микола (якщо можна зараз так його назвати) не посмів наблизитися до цього неземного створіння, стояв неначе закам'янілий. І знову чиясь думка підказувала: ангел плаче від радості, що врятував земного чоловіка.

Він був у стані якоїсь ейфорії. За коротку мить пригадав своє життя, ніби проглянув його на короткій кінострічці, і відчув себе воїном, який, не виконавши завдання, став дезертиром. Усвідомивши таке, уп'явся благаючим поглядом в ангела і, здається, навіть не кліпав очима. Велика зневага до себе душила горло. У голові крутилися чийсь слова: «Чому жив тільки, щоб пити, їсти, ніжитися в теплі та виконувати всі забаганки свого тіла?» І знову щось налягло на його горло — ні ковтнути, ні хапонути повітря. Цього разу вже без підказок він зрозумів, що то — сором. І таким він був болючим...

Погляд знову привернула постать ангела. Захотілося витерти йому сльози, та не знайшов у собі сили зробити хоч крок.

— Прости мене... — випалив новопредставлений так щиро, як ніколи. — Змінюся, обіцяю, аби тільки був у мене шанс, — запевняв, поклавши руку на серце. Ангел не відповів, лише повернув до нього своє лице, з якого дивилися дуже здивовані очі. Через якусь мить на його вустах майнула лагідна посмішка. «Тут усі так кажуть», — з сумом подумав про спасенну душу.

Саме в ту мить десь здалеку почувся крик відчаю, який пройняв до кісток: «Миколо!!! Миколо!!! Не залишай мене!!!» Важко було збагнути, чий він був, але саме від нього Микола неначе остаточно прокинувся. Цієї миті невеличкий дідусик із довгою білою бородою схопив його за руку. «Куди ти цього тягнеш? — гримнув на ангела. — Йому ще рано».

Знову знайомий коридор, де світло й темрява скуйовдилися жмутом, знай блимають, а він летить, аж у вухах свище. Коли все стихло, одразу побачив ту саму білу кімнату, під дверима якої сидить його Валя з синами. Відчув і той страшенний біль та важкість у тілі...

— Слава тобі, Господи! — зрадів лікар, який цілу ніч «витагував його із того світу». — З поверненням! Тепер будеш довго жити, — полегшено зітхнув, витираючи своє спітніле обличчя білою шапочкою.

— Що зі мною було? — спитав Микола у своєї Валі, заплакане обличчя якої схилилося над ним.

— Їхав на вантажній машині й потрапив в аварію, — схлипувала вона. — Лежав тут, ніби зовсім мертвий. А коли підключений апарат запікав, я закричала на всю лікарню.

— Досить тобі... Ще поживемо, — ледь ворухив язиком у сухому роті. — Чула, що лікар сказав? — кволо посміхнувся до неї.

Не звертаючи уваги на її сльози, поворушив руками, повільно підняв одну, за нею другу, здивовано розглядав їх, ніби бачив уперше, потім помацав груди, не вірячи, що його тіло знову змінилося.

— Усе, як і раніше, — перевів здивований погляд на присутніх, які нічого не могли второпати.

Лише лікар, все зрозумівши, спинився біля нього та звів свої брови на зморщеного лоба.

— Це реанімація, тут різне трапляється, — сказав по хвили. — Буває, й зовсім помирають, а потім оживають. Я, звичайно, робив усе, що міг, але Бог вище за мене, це він життям розпоряджається, — зізнався щиро. Давно був заслуженим лікарем, мав п'ятдесят років за своїми плечима і пошану від людей, але отримував величезну радість, коли повертав безнадійного пацієнта до життя. — Значить, ще не твій час, Миколо, — сказав упевнено, адже не сумнівався, що хворі вірять кожному його слову. — А там було гарно, нічого не боліло і не хотілося повертатися, — намагався хоч щось випитати. — Чи не так? — багато потойбічних спогадів чув за довгий час роботи в цьому відділенні, хотів і цього разу почути щось новеньке.

— Там билися за мою душу, — відповівши, Микола засоромився.

— Он як! Так то галюцинації, — від іронії обличчя лікаря аж перекошилося. — Скоріше за все від ліків. А ти думав, що на тому світі побував? — сміялися навіть його стомлені зеленкуваті очі.

— Я просто впевнений, бо все запам'ятав до подробиць, — мало не образився Микола.

— Дурниці, їх треба забути і ніколи не згадувати, — порадив своєму пацієнтові. — Хто, насправді, туди потрапив, той не повернувся, а ти тут, тобі ще жити та й жити! — сказав серйозно, навіть маленької тині іронії на обличчі не лишилося.

Микола перевів розгублений погляд спочатку до Валі, потім до своїх синів. Знову хотів прочитати їхні думки та зрозумів і без того: вони вірять лікареві, а не йому.

— Все було, мов насправді, — сказав уже якось невпевнено. — А там хтозна. Втім, якби Валя не крикнула, мабуть, не повернувся б, — додав твердіше, побачивши одразу Валині перелякані очі.

Тепер і сам дивувався, бо щоб кричали в одному світі, а чули в іншому, таке навіть вигадати складно. Продовжував обмацувати тіло, ворушити ногами, навіть намагався вщипнути себе то за одне місце, то за інше, та тільки з часом його рухи ставали

впевненішими, а погляд веселішим. І яким би не був біль, він радів, що повернувся до сім'ї, без якої не уявляв свого життя ні на цьому світі, ні на тому.

Невдовзі знесилений лікар пішов додому, не проти був подрімати й Микола та тільки закрив очі, як знову побачив обличчя свого ангела. «Не залишай мене ніколи, прошу тебе», — вирвалося з його вуст. Хоч і не почув відповіді, зате усмішка була нагородою за всі його страждання. А Валя, вважаючи, що ті слова сказані їй, раділа та міцніше стискала Миколину руку.

Однак хвороба не хотіла так швидко його покидати — відкривши очі наступного ранку, він гадав: в якому ж світі знаходиться зараз? Трохи полежавши, спитав:

— То я у своєму місті, чи...? — від незручності, як хлопчисько, скривив обличчя. — Воно зараз потопає в зелені, — продовжував далі. — А за місяць гаряче сонце її випалить. Першим пожовтіє клен, потім інші дерева, — дивився, як його дружина в знак згоди киває головою. — Нічого, я осінь ще більше люблю — бабине літо, гриби і виноград, — знову радів, що він усе згадує. — А наша річка називається Оріль? — то кидав на дружину косяки, то знову відводив очі — не хотів виказувати, що його голова все ще дає збій.

— Ні, її притока — Берестова. Невже не пригадуєш?

— Чому ж, — покищо приховував правду. — Вода як дзеркало, лише від сильного вітру вкривається мільйоном гребінців, які аж підскакують над її плесом. А біля берега можна почути, як вона гомонить, інколи навіть співає, — про свій край він і справді знав багато чого, тепер силкувався все пригадати. — Ну, чого ти? — гладив руки своєї дружини, відчувши, що вони злегка тремтять. — І не думай про погане. Я вже в нормі. Дивно тільки, перший раз у лікарні й одразу в реанімації! Мабуть, для чогось треба було мені все це пережити?! Як гадаєш? — вдивлявся в її очі — великі чорні вуглини, і намагався вгадати: чи правду вона скаже.

— У тебе завжди були незвичні думки. І сам ти не такий, як інші, за що я тебе й люблю, — яка не була стомлена, а усмішка саянула на її губах.

Він знову пильно дивився на неї, ніби давно не бачив. Якби хтось сказав, що в такому віці вже немає того кохання, що було в молоді літа, все давно стерлося побутовими проблемами, він би точно заперечив, бо кохав цю жінку й зараз. Ловив її погляд, дякував за турботу і те тепло, яке вона випромінювала. І поки він його відчував — був упевнений, що обов'язово скоро зіпнеться на ноги. Не шкодував для неї слів, пересвідчившись не раз, що саме у слові між маленькими буквами та їхніми звуками ховається надзвичайно велика енергія, яку люди не можуть ні осягнути, ні зрозуміти. Але саме вона все й вирішує.

— І все ж, Валю, я щасливий, що у мене є ти, два сина і ангел-охоронець! Ніхто в це не повірить, але я точно бачив його, як тебе зараз.

Червень, 2013

Врятоване життя

Оповідання

Наталка йшла вулицею великого міста і дивилась на перехожих. Раніше могла, задумавшись, не помічати нікого, а цього разу вдивлялася майже в кожне обличчя, намагаючись зрозуміти: хто із них радісний, хто щасливий, чому в декого злість та обурення так і застигли в очах, а в інших навпаки — погляд далекий, хода впевнена, а душа так і співає. Сьогодні вона вперше все це розуміла, бо в неї самої незвичний стан, і не такий день, як усі інші. Все намагалася відігнати від себе той вирок, який зачитали їй не в суді, а в світлому кабінеті. Тільки як не старалася, а він знову повертався. В голову не йшла жодна радісна думка, тому й перебирала те, що саме туди забрело. Раніше задивлялася на новенькі магазини та кафе, які мов гриби виростали. Інколи раділа, а іншим часом дивувалася: де люди беруть на те гроші? Помічала й новенькі іномарки, які так і витісняли з дороги наші вітчизняні автомобілі, вірніше проганяли, як відпрацьований металобрухт, щоб ті не псували їм ні повітря, ні настрій. Звертала увагу на молодих хлопців та дівчат у гарному одязі, які серед сірості та буденності ніби демонстрували показ мод. Спинялася поглядом на старших за віком, бо їх теж не можна було не помітити — дехто гордо йшов у чистому ще не зовсім старомодному костюмі, а більшість у простому одязі чи навіть у старенькому, трохи зігнувшись. Треті хто в чому тягли за собою давно потерту сумку на двоколісному візку. «Одні з роботи повертаються, інші з дачі везуть вирощені овочі, — думала про них Наталка. То й що? Різні люди, різні

автомобілі, різна одежа, різні доходи і різне життя», — ніби не сама, а хтось інший повідомляв їй такий висновок, зводячи все до матеріальних статків. На що вона пригадала батькові слова: «Усе відійде з часом, залишаться лише діти». Але де вони? — шукала їх на вулиці, а не знайшовши, з острахом роззиралася довкола. І все-таки щось не так у світі відбувається. І день не такий, і час немов спинився — хотілося їй осягти все своїм розумом, щоб вирішити: як жити далі.

*Ах, зачем я на свет появился,
Ах, зачем меня мать родила...*

Раптом давно знайома пісня увірвалася в її роздуми, вона шукала очима виконавця, уявляючи чоловіка-п'яницю, який вирішив таким чином трохи підзаробити. Але в переході метро співав обірваний хлопчина, підставляючи перехожим картуза. Їй аж дихати не стало чим від побаченого. Та крім неї, здається, він більше нікого не вразив, усі обходили його, навіть не глянувши. Спинилася лише старенька бабуся.

— Що ж це за люди пішли?! — обурилася, шукаючи у своїй потертій сумці гаманця. — На іншій станції побили одного, теж ніхто не спинився. У мої молоді роки такого не було. Сироті останнє віддавали, — поклала йому копійки. — Вибач, більше не можу, самій на хліб не вистачає, — аж приклала руку до серця.

Коли вона пішла, замузаний хлопчина довго дивився їй услід, потім протер рукавом очі, носа та став далі співати. Підійшла до нього й Наталка, в неї теж не було зайвих грошей, але вона простягла йому ті десять гривень, якими і її розчулила старенька. Побачивши їх, хлопчина й насправді заплакав. І тоді почали сипатися до його картуза різні гроші. Він намагався співати, а сльози заважали, він ковтав їх разом зі словами, а сам силкувався виводити свою мелодію, поки люди були добрими.

Довго ще стояло в Наталчиних очах його бліде обличчя, брудний і порваний піджак, видно, з чужого плеча, куці й зашмарані штаненята. А у вухах дзвенів його жалісливий голос та знайома пісня — гімн безпритульного. Може, просто жебракував чи насправді нічого їсти було, але людей усе-таки розчулив.

Вона теж інколи буває байдужою, але лише інколи. Кажуть, байдужість — хвороба нинішнього віку, та вона з цим не згодна. Люди самі можуть побороти будь-яку недугу, тільки б заохотили. І хоча їй сьогодні важко про це роздумувати, бо й вона не в настрої, все ж не зла на весь білий світ.

Хотілося хоч комусь розповісти про своє наболіле, тільки не звикла вона ділитися самим потаємним з будь-ким. Їй треба добратися додому — в інше місто, невеличке, але рідне. А розкаже ввечері чоловікові, коли він повернеться з далекого відрадження. Можливо, й не скаже, вірніше, не все. Між ними не буває секретів, крім цього питання. Вона не може перелічити, як багато пройшла кабінетів, різних процедур, вірила кожному лікареві, поки не почула сьогодні той страшний вирок: «Ви ніколи не матимете дітей». Неначе окропом хлюпнули в обличчя, і не лише лікар, а все суспільство. «Але то правда, — стверджував хтось в її тілі. — Ти безплідна», — так хотілося йому вколоти в саму рану. Вона й сама про це здогадувалась, та кожного разу знаходила якусь надію, потім впадала в депресію, потім знову надіялася — так жила вже десять років. Сьогодні найдосвідченіший лікар у її надіях і сумнівах поставив крапку — вона ніколи не стане мамою. Почувши таке, одразу хотілося втекти від того чоловіка, від тих стін туди, де ніхто не знатиме про її проблеми, не буде засуджувати й не буде жаліти. Втекти туди, де немає знайомих і родичів, які за руку водять своїх діточок, і які про них тільки й говорять. Втекти від дитячого сміху на вулицях, від нічних сліз у подушку, від дикого бажання притулити до себе маленьке тільце й почути від нього магічне слово — «мама».

«Чому я не така, як усі? Інші роблять аборти, вбиваючи дитину ще у своїй утробі, а я не можу мати навіть одну від коханого», — питала, мабуть, у самого Бога, але відповіді не отримала. Втішав інколи чоловік, здогадуючись про її душевні страждання, але з часом усе знову поверталось назад.

У вихідні та свята їхня квартира ніколи не була порожньою, в ній часто бігали діти різного віку, бо її чоловік із багатодітної родини, але все одно не вистачало там рідної кровинки. Було, дивилася на них і щоразу уявляла, як з ними грається і їхній син чи донька. І знову зринало старе настирливе питання: Чому

так? Чому? Чому? На одинці часто тішила себе придуманим — купає своє немовля, пестить, прикладає до грудей і не може надивитися. Навіть здавалося, що воно є насправді, тільки чомусь вони не разом. Останнім часом уявні картинки все частіше змінювалися іншими — десь маленький хлопчик плаче без мами, а лягаючи спати кожного разу просить: «Мамо, знайди мене». І так шкода його стає, хочеться заспокоїти, бо він страшенно сумує.

Пізніше почала розуміти — це її свідомість зникає до думки, що вона має взяти дитинку-сироту чи позбавлену батьківського піклування, адже в неї немає інших варіантів. Спочатку вона боялася такої думки, а чим далі, тим усе більше раділа, що в неї теж буде дитина. «Не та мати, котра народила, а та, яка виростила, — солодко лягали такі думки на її душу. — Виберу обов'язково найкрасивішого і найрозумнішого», — планувала не раз.

Відтоді часто снівся сиротинець. Ось вона поспішає до світлого будинку, піднімається широкими сходами, поспішає добре вибіленими коридорами, а потім заходить у кімнату, заповнену сонячним світлом і дитячим сміхом. Її зустрічають невеличкі хлопчики й дівчатка з криками: «Мама! Мама приїхала!» Тягнуть рученята, якими кожен хоче обняти свою тьотю-маму. І вже через хвилину-дві всі чіпляються на неї, висять, мов іграшки на ялинці. Крім неї тут є й інші відвідувачі, які час від часу привозять дітям одягу, пряники й цукерки, бажаючи не стільки допомогти дітям, скільки задобрити свою гріховну душу. Вона теж роздає дітям свої гостинці й щасливо посміхається, ніби всі ті солодощі розтанули в її душі. Блаженний погляд блукає по сирітських голівках і ненароком у кутку чіпляється за невеличкого хлопчика, який зажурено дивиться на неї. У його погляді немає нічого дитячого. «Він жде свою маму», — шепоче той голос, який не так давно повторював їй страшний вирок лікаря. Зустрівшись із тим журливим дитячим поглядом, вона одразу зрозуміла, як багато в ній нерозтраченого тепла і любові, що так необхідні малому. Він тягне до неї брудні рученята, а вона хоче погладити його по голівці...

Та сон скінчився... Наталка довго витирає холодний піт з обличчя, поки не з'являється чітка думка — треба шукати свою

дитину, вона насправді є, вона чекає на неї. І це — основне, до чого її хтось так уміло підвів. «Невже це мій власний розум?» — дивується, відчуваючи в душі щось щемке й приємне.

З того часу то статтю з газети підсуне чоловікові, то про фільм розкаже, в якому про сироту йдеться. Сама все перепитує в знайомих та родичів про кинутих дітей, про їхніх батьків та про дитячі будинки. Дізнавшись більше про негативне, зрозуміла: як важко маленькому вирости здоровою дитиною, бо там немає домашнього затишку і маминої любові, є ліки і лікарі, але діти весь час хворіють, начебто є що їсти, але вони часто голодні, багато няньок, але сироти не доглянуті, а то й биті, вистачає і вихователів, та мало не кожне дитя має діагноз «педагогічна запущеність». Часто жахалася від почутого й не вірила, а потім довго роздумувала наодинці, бо її чоловік — водій дальніх рейсів.

Коли його не було вдома, і вечори ставали дуже довгими, вона намагалася себе чимось зайняти — дивилася на вечірнє місто, слухала музику, яку допізна чути з ресторану, що неподалік. Лякалася феєрверків, які бахкали зовсім поряд та рвалися в небі. Лаяла про себе тих людей, які, здавалося, щодня марнували життя у веселощах. Помічала й багато підлітків, які кружляли неподалік з пивом та цигарками, «навчаючись» у дорослих, як треба жити. Влітку, коли всі вікна були відкриті, чула багато непристойних слів то від одних, то від інших, ніби вони змагалися в лихослів'ї, бо для них саме таке життя було «кльовим». Усе частіше зринало питання: хто їх народив і хто їхні батьки тепер? Але в цей час можна жити й не знати своїх сусідів навпроти, не кажучи про інших. Вона мовчки вмикала телевізор, намагаючись знайти хоч на одній програмі гарний фільм, від якого і настрої покращиться, і свої турботи на задній план відійдуть. Та рідко коли щастило, адже й там усе було як і за вікном.

«Складним став світ, дуже змінився», — повторювала мамині слова. «Нічого, в тому світі є багато хороших людей, навіть серед знайомих, які своїми хорошими справами і будуть змінювати його до кращого», — пригадувала розмову зі своєю першою вчителькою. І в неї будуть хороші справи — всупереч усьому вона виростить дитину, а ще — реалізується за фахом

соціолога. Серед тих роздумів знову чує: «...ах, зачем я на свет появился, ах, зачем меня мать родила...» «І це у двадцять першому віці, серед живих людей», — дивується, ніби вперше про це дізнавшись. Ще в переході метро хотілося крикнути: «Люди! Чому ви такі бездушні!» Тепер шкодувала, що того не зробила. Нехай би її вважали божевільною, але вона нагадала б їм, якими вони стали. Потім знову постав перед очима маленький хлопчина з журливим поглядом.

Та ось пролунав дзвінок у двері — це чоловік повернувся додому. Дуже скучивши, Наталка біжить до дверей і кидається йому на шию.

— Я вже згоден узяти дитину. Зго-ден! — повідомляє з порогу. Вона цілує його і плаче на радощах. Здавалося, такими рідними і близькими вони ще ніколи не були.

Невдовзі Наталка вже ходила по владних кабінетах, скрізь домовлялася, бо хоч і велика черга діток на всиновлення, але за просте «дякую» ще ніякі справи не вирішувалися. Та вона звикла до всього, виросла в цьому середовищі, тому й не дивувалася. Їй хочеться отримати найкращу дитинку, і для того не шкодує ні часу, ні коштів. Коли ж з усіма розраховалася, думала, що їй дадуть щось особливе, але... так не вийшло.

У дитбудинку її з чоловіком зустріли без особливих радощів. Без зайвих слів сунули в руки картотеку дітей зі статусом сироти. Спочатку вони вдивлялися в кожную карточку, уважно все перечитували, потім переглядали все швидше й швидше. Перед очима блимали фотокартки, а поряд з ними позначки — гепатит, СНІД, сліпота, інші каліцтва. Переглянувши вдруге, й зовсім розгубилися. В результаті сама директор запропонувала їм двох хлопчиків — один був непоганий, а другий страшенький. На знімку дитя незрозумілого віку стояло в старому, ще металевому ліжечку з обдертою фарбою. Звернувши увагу на м'які новенькі дивани, на яких вони сиділи, Наталка ледь стрималася. «На це знайшли кошти, в дітей забрали, а вони нехай у старих ліжечках стоять», — аж кричала її душа.

— То ви будете з цими хлопчиками знайомитися? — голос директора вивів її з якогось заціпеніння.

— Так, звичайно, — все ж погодилися, хоча в якусь хвилину просто хотілося втекти звідти.

Побачивши першого, одразу відмітили — він чимось схожий на її чоловіка. Щось питали, говорили, придивлялися, навіть засоромилися, бо мов на ярмарку купували дитину. Але хлопчик розглядав подаровану машинку, зовсім не звертаючи на них уваги. Ще раз заглянувши в його документи, побачили там не один, а навіть два гепатити, після чого дивилися на нього з острахом. Їм шкода було, але брати такого вони точно не збиралися.

Другий був маленький і худий з великою для такого тіла головою, великим животом та тонкими ногами. «І цей хворенький», — подумала Наталка, навіть боячись доторкнутися до нього. Але на диво, крім психічних та нервових розладів, у його карточці нічого не знайшла. Тепер із подивом вдивлялася у вузьенькі мов щілини очі, які, здавалося, ніколи повністю не розкривалися. Оглядала волосся на нечесаній голівці, яке ніби хто повисмикував пучками. Трохи вище скроні помітила великий шрам і перевела погляд до виховательки.

— То мати гасила об нього цигарки, — почувла спокійне пояснення.

Боляче здавило в грудях, адже вона такого навіть не уявляла. Поки розглядала на дитині старенький, залежаний на якомусь складі костюмчик ще радянського пошивку, завеликий розмірів на два, хлопчик уместився в чоловіка на колінах. Не звертаючи уваги на подаровану машинку, він дивився на нього, здавалося, не кліпаючи. Коли вони ще випрیشували: брати чи не брати, комісія вже читала закони про відповідальність батьків-усиновителів перед державою. Все ж, маючи намір відмовитися, Наталка ще раз узяла в руки його документи. Цього разу в очі кинулася дата народження — 11 грудня. Її неначе вдарив хто в самі груди, бо саме того дня три роки тому вона молилася в монастирі — просила в Бога дитинку. Коли сама не може, щоб народила його інша жінка. Якраз перед тим відсвяткували її тридцятиліття. Залишилося позаду безробіття і розпач складних років, а власний бізнес уже давав невеликі, але стабільні прибутки. Ще було багато невирішених проблем, та вона нічого

не просила в Бога, лише дитинку. «Виходить, що все збулося?! — тепер, розгубившись, вона стояла мовчки, лише серце гупало в грудях так, що його могли почути навіть за дверима. — Я за ці роки стала на ноги, а як же він їх прожив? — знову спинила свій пильний погляд на дивній дитині, яка боязко тягла рученята, щоб обняти її чоловіка. — Настраждався бідолашний. Чого ж так прикипів до мого Андрія? — промайнуло в її голові. — Мабуть, він когось нагадує, — роздумувала далі. — Але брати чи не брати? Інших дітей ніхто не пропонує. Виходить, ми маємо вибрати тільки з цих двох?» — аж опустилися її руки.

— То що? — запитує розгублений чоловік, все ще тримаючи хлопчика на руках. Вона знизала плечима, а тим часом обшарпана, мов рахитна дитина, здавалося, страшенно хвилювалась. Зрозумівши розпач Наталки, вихователька забрала хлопчика. І тільки-но зібралась нести його назад у групу, як дитинча враз широко розкрило свої налякані оченята, затряслося й істерично закричало, ніби його відправляли на страту. Чоловік винувато опустив голову, а вона аж здригнулася від того крику: «Невже надіялося, що ми його заберемо?» Сергійка, так звали того малого, вже й не чути, а наляканий погляд усе ще перед очима, ніби його забрали від рідного батька та матері. «Як ти могла?.. Своє дитя...» — знову почула знайомий голос із свого ества. Всередині боролися якісь сили, щось доводили одна одній, здійнявши лемент, мов баби на ярмарку. А вона, мов суддя, мала розібратися в тому й стукнути молоточком. Але минуло якраз три роки. Значить, це, дійсно, той, якого вона вимолила в Бога, — підказувала її свідомість. Вона має його прийняти, яким би він не був, хоч це зовсім не нагадувало подарунок Господа. «Так, я згодна, — тихо повідомила комусь про своє остаточне рішення. Я стану мамою того дитяти. Стану...» Тільки-но доказала, як одразу припинилася нестерпна внутрішня боротьба. І вже цього вечора, лягаючи спати, вона думала про Сергійка, умивала, пестила, співала колискової і притуляла до себе. «Подивимося, що Бог замислив. Чи в інвалідному візку по землі їздитиме, чи в небі літатиме», — розважливо смакував той нашіптувач. А вона, зважаючи на стан дитини, готувала себе до найгіршого.

Тепер усе мало йти за встановленими правилами — зустрічі протягом місяця і підготовка необхідних документів. Вони водили його за ручку на територію дитячого будинку, але він часто падав. «У нього слабкі ноженята, бо з ним не гуляли, — виправдовувала Наталка його недуги. — Та й не говорить нічого у свої три роки, крім окремих складів, бо з ним не займалися», — засуджувала тих людей, які були поряд із ним. Вона ніяк не могла зрозуміти, яке треба мати серце, щоб зробити з малої дитини каліку? Винила не лише цей непривітний будинок — сиротинець, а й невідомого батька та рідну матір. «Людина вона чи потвора, коли гасила цигарки об дитячу голову? Мабуть, не першого народила з єдиною метою — отримати допомогу від держави. Таких зараз багато, і жодна не задумується, як житимуть її діти в цьому світі», — повторювала про себе те, що чула серед людей.

— Важко збагнути, що важливіше для дитини — материнське молоко чи контакт із нею? Коли перше ще можна замінити, то друге просто неможливо, — розповідала їй психолог, до якого вона тепер зверталася. — І вже давно доведено, що після вимушеного розлучення з матір'ю дитина переживає період протесту, потім відчаю, а за ним — вимушеного примирення. У цього маленького Сергійка, здається, всі ці періоди змішалися в один, тому й не може з цим змиритися. Звичайна дитина про це не думає, а кинута — ніколи не забуде і не вибачить, не лише матері, а всьому суспільству, бо і його вина в тому є.

Раніше вона цього не розуміла, тепер — приймала все близько і болісно. Рахувала дні й години, коли знову поїде до дитини на побачення. Потім знову протилежні думки, мов настирливі мухи, обсідали її голову. Хлопчик, ніби відчуваючи Наталчині вагання, все сильніше чіплявся не тільки за її руку, а й за душу, від чого вселялася впевненість — вони таки стануть рідними. Він іноді посміхався, і та посмішка щемливим щастям лоскотала її серце. Вже й самій не хотілося їхати від нього.

Найтяжчою була хвилина прощання, коли після зустрічі його забирала няня, і він кожного разу істерично кричав, немаче за тими стінами творилося щось неймовірне. Тепер у На-

талки було таке відчуття, ніби це вона кинула своє рідне дитя в тому будинку, який за своїм внутрішнім духом більше нагадував в'язницю для маленьких, яких жорстоке життя навіть тут робило ізгоями. Переживав по-своєму і чоловік, бо мале тільки-но його бачило, одразу просилося на руки. Після п'ятої зустрічі вони не витримали й підписали всі необхідні документи.

Невдовзі настала найтривожніша мить — приміщення суду, де вони за його рішенням стали мамою і татом, а ще кімната, куди винесли його зовсім голого для передачі по акту новим батькам. Наталка одягла його в новий одяг, але він зовсім не звернув на нього уваги. Замість того намагався перехопити її погляд і зрозуміти: чи вона надовго забере, чи поверне скоро, як було з ним одного разу. Тільки не час, було, сумувати, сьогодні його фотографували, посміхалися і навіть хрестилися, вважаючи, що він був «важкою дитиною». Наталка з чоловіком ні на що не звертали уваги, аби швидше додому. Слухали останні слова, останні настанови, навіть намагалися повірити: сьогодні всі радіють, що їхній Сергійко відтепер житиме в нормальній сім'ї.

Нарешті стукнули дверцята автомобіля, і чоловік натиснув на газ. Машина викотилася з подвір'я сиротинця і поїхала в невідомий для Сергійка світ. Хлопчик крутив голівкою на всі боки, підскакував і намагався щось сказати, адже він уперше знайомився з цим світом. Наталка й досі не могла повірити, що його життя із дня в день проходило в одній і тій же кімнаті, а світ пізнавав лише через вікно з ґратами та скляні двері, що вели в коридор. З дорослих людей йому були знайомі лише вихователька та няня, до яких ніколи не тягнув руки і не шукав у них захисту. Такі роздуми ще крутилися в голові, адже й досі була вражена тим будинком, де замість тепла був холод, а замість піклування — байдужість.

Тільки-но переступивши поріг квартири, Наталка сказала: — Ось ми і вдома. Відтепер ми тут будемо жити втрьох.

Спинившись за порогом і не зробивши жодного кроку, Сергійко ніби нічого й не чув. Та тільки вона різко нахилилася, щоб погладити його по голівці, як він умить відсахнувся і закричав, ніби його хотіли вдарити. З'явилася під ним і мокра калюжа,

від чого її руки опустилися, але вона не могла цього показати ні дитині, ні чоловікові. Зібравши всі свої сили, обережно повела його далі.

— Це твоя кімната, — сказала якомога лагідніше. — Твоя, — зробила наголос на цьому слові. — Тут ти будеш спати, гратися, а разом з тим — ростимеш.

Дитина дивилася на кімнату, на іграшки, які вже на нього чекали, і знову була не в собі. Оченята бігали, груди не дихали, а хрипіли чи то від застуди, яка з нього ніколи не виходила, чи від побаченого. Він стояв мов укопаний і довго ворухив губами, поки звідти вирвалося перше слово: «Моя». Вона запросила мити руки, йти на кухню їсти, а він, так і не зрушивши з місця, усе ще шепотів нове слово: моя... моя... моя...

Коли посадили за стіл, і вона хотіла перемішати в Сергійковій мисочці, як їй здалося, трохи гарячу їжу, в нього знову сталася істерика — упавши зі стільця, хлопчик бився головою об підлогу.

— Ти вдома, ти вдома, а я — твоя мама, — мало не плакала Наталка, піднімаючи його. — У тебе завжди буде смачна їжа, — обіцяла та знову садила за стіл.

Думала, що він буде швидко звикати вдома, а він і надалі жався різкого руху поряд з собою, закривався руками і кричав, навіть не припускаючи, що не будуть бити. Та разом із тим тікав і ховався від чужої людини, що заходила до квартири, сидів під столом, десь у кутку, чи стояв за дверима, боячись, що його звідси заберуть. Жахався і вночі, прокидався і кричав, мов переляканий. «Усе від того, що переселився в інший світ, у якому отримує нові стреси — такою великою для нього є різниця цього переходу», — повторювала слова психолога, бо чоловік ніяк не міг зрозуміти, що коїться з цим хлопчиком. А щоб дитина заснула хоч на хвилину, тримала його за руку і знову примовляла:

— Ти вдома... Ти вдома... А я — твоя мама.

Десять днів вони перемагали страхи, намагалися не прислухатися до кроків і не чекати няню, яка битиме за те, що дитина не спить, чи проситься в туалет, а то й таблетку заспокоїливу змусить ковтнути, аби не заважав їй вночі. Коли він задрімає на хвилину, Наталка все одно не відходила від його ліжка. Відганя-

ла й від себе настирливу думку: «Для чого воно тобі?» Та думка несміло виглядала здалеку і невідомо куди дівалася, але у хвилини крайнього відчаю з'являлася знову, щоб до болю гризти її душу. Часом не знаходив місця в цій раніше затишній квартирі і батько. Це був час великого випробування для них і для дитини також. Вони повинні були пройти через це, щоб стати рідними.

Удень хлопчик часто усамітнювався, і, стоячи чи сидячи, заколихував себе. Міг навіть ударитись головою об стіну, не відчуючи болю. А вона знову губилася в здогадах, не знаючи, що їй робити далі. «Це проблема кинутих дітей, так маленький організм намагається сам себе заспокоїти, не отримуючи материнської ласки», — чула відповідь психолога, якому стала вірити на всі сто відсотків. Не раз просила в Господа сили, щоб відігнати розгубленість та подолати нову недугу, аби виростити здорового сина.

Трирічна дитина, хоч і звикала потроху до нового життя, все ж не дорослішала, навіть ставала ще меншою, поки й зовсім не почала нагадувати немовля, ніби йому й рік не виповнився. Сергійко просив його сповивати, смоктав соску, хотів, щоб його гойдали на руках і співали колискової: чи пригадував щось із минулого, чи від того, що цього не було в його дитинстві. Але ще й зараз, проснувшись у мокрій постелі, ховався в кутку і тремтів, чекаючи покарання. Тільки-но почує чийсь кроки, так і закриється руками та заплаче.

Коли намагався щось сказати, а в нього не виходило, він тупав ногами, сердився і на всю квартиру вигукував окремі склади, нагадуючи більше маленьку первісну людину. А в неї — знову розпач, вона знову відмовляє знайомим і родичам, які не вперше просяться подивитися на прийомну дитину. І коли він став повторювати слова — радості не було меж. Після того полетіли з його вуст слово за словом, речення за реченням. А через два місяці, дивуючи всіх, під новорічною ялинкою, Сергійко вже розказував віршик. Засоромившись, він ховався на батькових колінах, тулився до його колючої щочки і задоволено поглядав на інших своїми невеличкими, мов вуглинка, очима. А потім біг до мами, аби показати, що у нього теж є тато і мама. На

ніч він ще ховав під подушку нову куртку та кросівки, але вже стрибає під ялинкою зі своїми двоюрідними сестрами та братами, навчаючись бути щасливим.

Так вона відкривала йому світ, а він їй себе. Часто вранці він довго вдивлявся в її обличчя. Ні, він не забув його за ніч, хоча й спати почав міцніше, він чи то вивчав її, чи хотів надивитися, бо, здавалося, вже почав розуміти, що таке мама. І лише після того розкривав рота, аби говорити до вечора. Вона часто записувала його слова для сімейної історії. Всім запам'яталося найперше речення: «Ми вдома». Він і питав, дивуючись, і стверджував, посміхаючись, і просто так говорив, відчуваючи в тому велику насолоду. «Ми вдома?» — заглядало дитя в мамині в очі. «Ми вдома», — посміхалося та махало ручками. Пограється з іграшками і знову питає: «Ми вдома?» Навіть після прогулянки не збуде: «Ми вдома?» Кожного разу, отримавши мамину відповідь, дитя полегшено зітхало. А вона раділа та готувалася до нового, розуміючи, як багато ще попереду, серед чого будуть не тільки хороші хвилини.

Ніби й почали розуміти одне одного, та все ж інколи Сергійко ставав грубим — на неї і на людей кидав каміння на вулиці, навіть вночі махав руками, продовжуючи битися уві сні. Підсвідомо чекав агресії чи покарання, яке не наставало. «Все має витіснитися власними добрими вчинками, яких він ще не знає», — коментувала вона чооловікові. І вона його навчала, а потім хвалила, називаючи хорошим, веселим, розумним, ласкавим, тільки б наситився її любов'ю. Та коли з нього вийшла вся негативна енергія, що накопичилася за довгі для дитини три роки, він щодня змінювався, поки не перетворився у веселого і доброго мазунчика.

— Мамочко, давай обіймемося, — підходив до неї і вже простягав рученята. — Мамочко, давай ще, — він уже не міг без її любові. А збираючись на вулицю, завжди казав: — Пока, моє ліжечко! Пока, моя подушечко! Я скоро повернуся.

Робив це з такою щирістю і любов'ю, від чого в Наталки аж дух перехоплювало. Вона точно знала, що жодна дитина його віку не цінує те, що має, так, як він.

Вона ніколи не приховувала від нього, що є мати, яка його народила, аби не сталося потім ще одного великого стресу, від чого руйнувалися не тільки стосунки, а й життя. А він просив її, щоб саме вона знову народила його, бо він хоче мати одну маму — її. Пригадавши, було, свою бабусю, яку, мабуть, щодня виглядав раніше, міг сказати:

— Вона мене загубила. Правда? На мить закліпає оченятами, а потім знову питає: — А вона мене не забере, якщо знайде? — сам напружитья, мов боїться почути ствердну відповідь.

Це був час їхніх запитань і відповідей. Їм ще не раз доводилося повертатися до них, тільки б вселити в його душу впевненість — він ніколи не повернеться в минуле. Але це він, а сама Наталка подумки часто туди поверталася і мало не плакала: для чого дитині такі страждання? Ще не жив, а вже без вини винний... Голубила його, пригортала і боялася подумати, що може з'явитися рідна мати і забрати в неї таке щастя. Сергійко наче думки її читав.

— Мама мене не кинула, вона в аварію потрапила, — чи сам таке вигадав, чи від когось почув. Адже жодна кинута дитина, в якому б віці вона не була, намагалася виправдати свою матір, бо то була рідна кров.

Та їхні зв'язки були вже міцніші за рідну кров. Він відчував її стан і настрої. Ще й на обличчі нічого не видно, а він уже питає: «Ти захворіла?» Або, поглянувши пильно, аж скривить губенята: «Мамочко, ти плакала?» Неначе і йому ставало боляче від того. Тепер Наталка лише іноді пригадувала ту «важку дитину», як про нього говорили в дитбудинку.

— Для чого вам такий? Він же вредний, бреше на кожному кроці, — натякала няня наодинці, коли він і говорити ще не вмів. — А коли виросте, то обікраде, — лякала невідомо для чого. — Заплатіть гроші та візьміть нормального, — радила мабуть не знаючи, що ця жінка вже багатьом заплатила, а тепер виявилось, що то тільки за документи.

Тепер Наталка навіть не уявляла іншого. Він грався з дітьми, любив ходити в дитячий садочок, точнісінько як інші перебирав їжею, випереджав її, щоб першому зустріти батька з роботи. Любив їздити з ним у великому автомобілі, і обіцяв теж

бути водієм, коли виросте. Головне — завжди дуже пишався, що в нього є тато і мама.

Наталка вже ніколи не згадувала те страшне пережите минуле, ніби його й не було. Вона точно знала — їй могли позаздрити багато мам, адже він без її дозволу нічого не робив. Тільки їй чути у квартирі: «Мамочко, а можна погратися у твоїй кімнаті? А можна я вклучу комп'ютер і подивлюся мультфільм? А можна... А можна...» Якби його побачила зараз вихователька або няня з того сиротинця, мабуть би, вдруде перехрестилася, не повіривши, що такими можуть стати їхні вихованці. І тільки батько, на колінах у якого завжди любив сидіти Сергійко, відмітив: «Просто сталося чудо! Чудо від нашого тепла і любові. Солдат виросте, а ти думала, що каліку возитимеш на віску». Він теж пишався сином і своєю повноцінною сім'єю, де знову зринула любов із новою силою. В такі хвилини навіть мовчав її старий знайомий — нашіптувальник, якому тепер нічого було їй сказати.

Так і виріс їхній хлопчик, перетворившись на парубка-красеня. Догнавши зростом батька, був ще красивіший від нього — точнісінько такий темний чуб, широкі брови над вузькуватими очима, гоструватий ніс, навіть розмір взуття в них був однаковий. Тільки погляд інший — швидкий і щасливий, як у матері. Він пишався своїми батьками, давно вже забувши, що не рідний їм. Ось мине ще два місяці — і закінчить школу. Але їй тепер може підійти й сказати їй ні з того ні з сього: «Мамочко, давай обіймемося». Трохи пізніше знову: «Мамочко, давай ще раз». Або, збираючись з дому, заскочить у свою кімнату та пригадає старе: «Пока, моє ліжечко! Пока, моя подушечко!» Засміється ніби сам із себе, а Наталка зітре сльозу, бо серце щастям так і облілється.

— А чому дитбудинківські діти потрапляють до в'язниць? — спитав якось. Він, як завжди, розраховував на чесну відповідь, а вона цього разу розгубилася. — Тільки не скажи, як інші, що то гени спрацьовують, — додавши, пильно дивився на неї.

— Які гени? — ніби електричним струмом її вдарило. — Все від неправильного виховання. Там діти весь час знаходяться

в закритому середовищі, відстають у своєму розвитку від однопітків, які виховуються в звичайних сім'ях. А потрапивши в зовнішній світ, не можуть пристосуватися, бо їх не приготували до того.

— Ти ніби читаєш із якогось підручника, — сказав обурено.

Наталка вже давно відчувала — він усе частіше став думати про минуле. Вона про нього теж думала, намагаючись розібратися в тій складній проблемі не однієї людини, не одного дитячого будинку чи в'язниці, а всього суспільства в цілому. І, здається, все зрозуміла. Могла пояснити будь-кому, тільки не своєму Сергію. Її руки тремтіли, серце гупотіло, а розум стверджував безжальну правду: маючи зранену душу, вихована в жорстокості дитина, весь час намагатиметься довести, що вона сильніша. А ще відплатить суспільству за свою зламану долю. Тому їй буде бити, цупити, навіть убивати, адже вона не серед них, а викинута звідти на виживання. Невелика їй біда, якщо потрапить за ґрати, де непотрібно думати, що їсти і де жити. Хоч і не мед, але на всьому готовому, як і в дитбудинку. Та й «дитяча дідівщина» — не щось нове, тобто знову у своєму світі. Дуже жорсткому, але своєму. Тільки сказати йому таке, язик не повертався. «Мабуть, наслухався про соціальних сиріт від когось», — кидалася в здогадах. І не дивно, адже кожен сирота хоче знати про долю іншого. Хоча, який він сирота... Вона все зробила, аби її дитина забула про те страшне минуле.

— Скажи що-небудь. У тебе завжди на все була готова відповідь, — його слова були колючими. — А зараз? — він знову дивився їй в очі, а вона не знала, куди свої подіти, ніби й вона у тому винна.

— У сиротинці доль багато, одна одної не краща. То для чого тобі, сину, всі на себе приміряти? — простягла до нього руки.

Сергій відвернувся від неї. Йому здавалося, що вони вперше одне одного не розуміють. Наталка важко зітхнула й мовчки схопилася за серце, бо його перехідний період так просто не давався. Їй не хотілося бути суддею, щоб розкривати всі хитросплетіння взаємин у тому закритому від світу дитячому будинку. Нагадувати про жорстокість, приховану за всім показним, натякати на страшну «дитячу дідівщину», з якою часом

і керівництво впоратися не може, на приховування внутрішніх злочинів і підгодовування стукачів. Станься тоді по-іншому, він би про все це дізнався, а потім і сам так би робив. Але слава Богу, що доля над ним змилостивилася. Була впевнена, що все це він розуміє.

— Мамо, в них крадуть їжу й одержу, змушують жебракувати в місті й приносити гроші. А дівчат — заробляти тілом, і теж план доводять. Усі мусять слухатися, бо дуже б'ють... — після недовгої паузи аж виходив із себе.

— Мені все відомо, а чого не знаю — здогадуюсь, — не зводила з нього очей. — Для чого воно тобі? У тебе зовсім інше життя, — намагалася обняти, аби вивести його з тих роздумів. — Підеш далі вчитися, одружишся...

Все ж і сама пригадала сиротинець. «Сину, сину... А спонсори-благодійники, а дядьки-вимагальники, а охоронці і кришувальники... що вони роблять — те й діти, дивлячись на них. Усього того злочинства простій людині осягти важко, а тобі таке ще зовсім не під силу. І слава Богу, що ти цього не пізнав на собі. Досить того, що ти був весь у синцях, пахнув не молоком і кашею, а якоюсь пластмасою, мав декілька діагнозів, які вказували на те, що ти неповноцінний. Добре, коли ще не потрапив до рук педофіла, які безкарно там задовольняють свою хвору психіку».

— Я обов'язково візьму дитину з дитбудинку. Кинуту, аби хоч одну врятувати, як і ти колись, — повідомив їй про своє рішення.

— Тебе хтось образив? — спитала по хвилі. — «Добродіїв» у нас вистачає, їх не проси — вони самі говоритимуть. І все ж, коли не будеш на них звертати уваги, вони швидко відчепляться. Ти ж у мене розумний, вихований і готовий до дорослого життя. Нехай ще в них така дитина виросте, — вона знову відчувала ту його рану, яка, здавалося, давно мала загоїтися. — Я навчила тебе любити, самостійно вирішувати свої проблеми, а це — основа основ — як жити серед людей.

Важко було передбачити, чим закінчиться їхня розмова, але її перервав дзвінок у двері. Коли він відчинив і мовчки спинився на порозі, Наталка крикнула з кімнати:

— Сергійку, хто там?

— Це до мене. Я вийду на хвилинку, — відповів спокійно.

«Мабуть, однокласники прийшли, вони останнім часом все частіше гуртуються. Відчувають, що скоро розійдуться їхні дороги», — заспокоїла себе здогадом.

Та роздуми про їхнє життя, про колись пережите сколихнуло її душу. Здалося, що спинилися на мить їхні справи, значить, щось важливе вони повинні вирішити. Так, це передчуття. Її інтуїція ще ніколи не підводила. «Воно вже вчора щось заходилося, щось збурювало в душі, а сталося, бач, сьогодні, — намагалася розгадати. — Може, що накоїв? Може, дійсно, гени прокинулися! Упаси Господи! — навіть перехрестилася. — Таке не може статися, я на це поклала все своє життя. І не марно — сама пізнала щастя. Велике щастя! Виявляється, за ним далеко й ходити не треба, воно завжди поряд. Ліпила з сина гідну людину, даючи йому можливість розкрити себе. Милувалася ним, і мов крила виростали. Знала кожен подив і кожен погляд, адже вони разом раділи і разом плакали».

Сергія не було якихось десять хвилин, а вона вже тремтіла. Через півгодини ладна була бігти за ним на вулицю. А через годину, коли він відчинив двері, вона просто розплакалась. Від його завжди бадьорого духу і веселих грайливих очей не лишилося й сліду. Тремтить весь і слова вимовити не може.

— Що сталося? — вона ледь прошепотіла.

— Я хотів її вбити, — повільно проказав побілілими губами.

— Матір?.. — тільки тепер вона враз про все здогадалася, бо вже давно сусіди бачили біля будинку чужу жінку, яка все дивилася на вікна їхньої квартири. — За що? — шепотіли з переляку її уста, від чого й сама знітилася.

— За все те, що я пережив, — він обняв Наталку, і вони довго плакали.

— Ти її простив? — протерла вона очі та звела на нього.

— Так. І тільки тому, що в мене є ти — моя найрідніша на світі мама.

— Тебе засудили б і кинули до в'язниці, — схрестила на грудях руки, не вірячи, що та в'язниця все-таки над ним чатувала.

— Я тоді про це не думав, тільки тепер налякався. Давай обіймемося, — цокотіли його зуби, ніби від сильного холоду. —

Давай ще раз... — пригортав до себе Наталчину трохи посивілу голову, намагаючись знову отримати зцілююче тепло та заховати лице на її плечі.

— Якби була робота та зарплата, вона б не скотилася до того стану, — все ж хотілося її виправдати. — Не було поряд такого татка, як у нас, то й зламалася від безвиході, — намагався привести найважливіші докази.

— Так, — і не збиралася заперечувати. — То ж не штовхай її знову туди, — ледве видавила із своїх грудей. — Нехай будуть дві мами, аби тільки ти нас любив, — погоджувалася заради благополуччя своєї дитини...

А невдовзі, будучи в знайомому переході великого міста, вона знову почула:

*Ах, зачем я на свет появился,
Ах, зачем меня мать родила...*

Намагалася побачити пропащого алкоголіка, а побачила обірваного хлопчину в старому, завеликому розмірів на два, піджаку та кучих штаненятах, на якого, як і колись, майже ніхто не звертав уваги. В неї і тепер не було зайвих грошей, та вона подала йому десять гривень. Підліток, здається, заплакав, а люди... знову байдуже ковзали по ньому поглядом.

— Як звати тебе? — спитала Наталка.

— Сергійко... — шмигнув носом безпритульний.

«Невже це знову наша дитина? — завмерла на місці. — Звичайно, наша, син буде радий. Не кричати ж мені: Люди! Чому ви такі бездушні? Вони все одно не почують. Бач, п'ятнадцять років минуло, та так нічого й не змінилося. Знову женуться за грошима, за портфелями, за розвагами, тільки все це відійде з роками, а врятована дитина виросте, — спокійно стверджувала для себе, пригадавши дорослого сина малим: «Пока, мое ліжечко! Пока, моя подушечко!». Та так тепло їй стало в цьому напівтемному підземному переході...

Чудо

Новела

Живе ще не дуже стара Вікторія, вірніше баба Віта, з усіма зручностями, а потім доля кинула в такі умови, в яких колись жили її батьки. Як не побивалася, та довелося з усім змиритися, навіть забути за центральне опалення. Аби зігрітися в хаті, тепліше одягалася, а коли палива було зовсім мало, то й у старому теплому пальті спати лягала. Нічого не лишалося як самій себе тішити — зате я свіжим повітрям дихаю, пташок слухаю, з річкою говорю. В такі хвилини вона, дійсно, не уявляла своє життя в тому вулику — багатоповерхівці. Тільки один день не був схожим на другий. Вийде вранці у свій двір іншим разом, а воно зовсім не те — неначе ніхто їй не радий на цій землі. Тоді в очі лізе минуле — хвора дочка в ліжку, бездушні лікарі, неслухняні онуки, безсердечні родичі і недружні сусіди. І так стисне серце, що їй жити їй не хочеться. А вже наступного ранку знову молить Бога, щоб іще хоч трохи дозволив затриматися на цій землі.

Сьогоднішній ранок теж був одним із них — прилетіли бусли з Вирію, принесли на крилах душі тих, хто народиться. Так колись говорила її бабуса, посміхаючись, бо їй сама не знала, чи правду каже.

— Лелеко-татку, збудуй у мене свою хатку та виведи діточок!!! — запрошує баба Віта чи просто Революція, як прозвав її онук зі своїми друзками. — Невже так і не пробачиш ніколи? — придивляється до здорового бусла, який і цього року не

хотів моститися на її зламаній тополі. — Я ж не винна, то онук зруйнував колись твоє гніздо, за що вже давно покараний. Але й другий онук покараний, той, що ангелом був. Ще й як покараний!!! — пригадавши своє, важко зітхає. — А мати їхня — мучениця наша... Вона то за що? — аж руки на грудях схрестила. — Дісталось й мені — мов горох при дорозі залишилась, — хитає своєю важкою головою. — А ти бач який! — навіть розсердилась, бо той вже клекотав перед сусідньою хатою. — Марно стараєшся, поховали діда Василя якраз на Водохрестя, — сама все зітхає. — То ж не тільки мені, скоро й вам не буде тут до кого тулитися. Було село, а став маленький хутір, — кинула оком на самотні зажурені хати.

Відтоді не було того дня, щоб вона не глянула на те велике пташине кубло.

— Здорові були! — скаже вранці, вийшовши у двір. — Добраніч! — помагає рукою пізно ввечері. — Як добре мені з вами. Ой як добре!.. — душа аж співає, позбувшись страшної самоти. — Милості прошу, на світ Божий! — сплеснула руками одного разу, побачивши над гніздом довгі тоненькі шиї. — Гарні вирости, не слабкі та й не каліки, — милувалася ними пізніше, коли вони на її подвір'ї танцювати почали. — Таких не заключають старі бусли біля Іванового болота, що роблять кожного року, переглядаючи вирощене потомство перед відльотом. Відправлять вас скоро, а потім і старі через неділю-другу навздогін. Зозулі вже давно не видно, подалася, адже в неї ключі від Вирію, — і таке вона ще в дитинстві чула.

Сама журиться: як тільки швидко пройшло літечко... З того часу ще частіше стала на них поглядати — чи тут бусли, чи вже понесли на небо грішні людські душі. Тільки в їхньому кублі щось заворушиться, так вона і зрадіє. Одного разу побачила і старих посеред свого двору. Буслиха з такою силою махала крилами, що і в хату чути було, а злетіти не могла. І бігала, і стрибала, поки не спинилася та журливо опустила голову. А баба Революція неначе прикипіла до шибки, вже й дрова в печі перегоріли, а вона ніяк не може від вікна відійти. Якраз бусол став тулитися до своєї буслишки одним боком, потім другим, тертися своєю шиєю, торкатися дзьобом до дзьоба — про-

щатися. Може, й цілу годину вони не могли розлучитися, поки нарешті він змахнув крилами і піднявся в небо. А звідти так голосно закричав, що навіть бабі моторошно стало. Знесилена буслишка від того крику й зовсім упала на землю. «Невже помирає, бідолашна?» — кинулась до неї Вікторія Никифорівна, як її називали, коли на вокзалі квитки продавала. Взяла на руки, а в неї серденько калатає, точнісінько як у людини.

— Не помирай, прошу тебе! — від жалю навіть до грудей своїх притулила. — Зимуватимеш з гусками в теплому хліву, і голодною не будеш, а по весні зустрічатимеш свого коханого, — хотілося їй вивести птаха із того шоку. Сама все до її заплющених очей придивлялася, поки не побачила там сльози.

— Точнісінько, як у моєї Светочки, коли вона помирала. Сказати вже нічого не могла, лише сльози... — ті останні хвилини ніякий час не міг стерти з її пам'яті.

Метнулася баба Революція в хату, накапала в чашку своїх ліків від серця і вилила птасі у дзьоба. Поклала її в холодку під дикою грушею, а сама того дня нічого не робила, не спала і вночі — все поглядала на неї. Лише вранці відійшло, коли побачила буслишку посеред свого двору. Птаха більше не бігала, не тріпала пораним крилом, а повільно ходила, і зовсім не дивилася на небо. Здається зрозуміла — зараз їй туди не піднятися, тому й заглядала скрізь, вивчаючи бабине обійстя.

— Усе в мене старе, і паркан похилився, і ворота ледь стоять, і хлів затікає. Двадцять років минуло як батька не стало, відтоді й не лагодив ніхто, — бабині очі зиркають на їхнє гніздо, яке й зараз у порядку, а сором так і лізе на обличчя. — Звичайно, міг би й чоловік мій щось зробити, але йому ніколи було, та й не пускала я його сюди, щоб Василь-сусід бодай чого не ляпнув на п'яну голову. Любий привід вигадувала, аби Грицько тут надовго не затримувався. Була в мене таємниця ще з молодих літ. Була... — задумалась після того. — Міліціонером він був, тільки не таким як зараз, а справжнім. І автомобіля не мав, мотоцикл з коляскою, та він і на ньому скрізь встигав. Вже як їде, було, селом, одні самогон ховають, другі вкрадену в колгоспі картоплю, а багато жінок на вулицю поспішають — одній у магазин сходити треба, другій по воду, аби з моїм Грицьком

поговорити. Та я чомусь не ревнувала, байдуже мені було, — зізналася птасі.

Так вони жили до самих морозів. А потім такий день короткий став, що й для їхніх розмов часу не вистачало, тільки вийде у двір домашня птиця, як уже назад у курник прямує. Йшла за ними і буслишка, бо там тепліше. Згодом почала свій голос подавати — кричати на півнів, щоб ті не билися, клювати дзьобом і гусей — терпіти не могла сварок. А тільки-но забіліло їхнє подвір'я, слідом за бабою зайшла до хати. З того часу тут вона і зимувала. Сиділа у намощеному гнізді під лавкою, ходила по хаті та весь час придивлялася, що робить баба Віта. А стара все говорила, ніяк наговоритися не могла, коли ж забудеться та й собі підвищить голос, буслишка і на неї крикне.

— Ти мені все більше мою доньку нагадуєш, — ялось вивалося з бабиних вуст. — То ж якщо ти не проти, я й тебе Светкою називатиму, бо інколи мені здається, що це її душа до мене в гості завітала. Сама все хоче погладити її по голівці, та тільки простягне руку, як одразу сховає, поки Светка не дзьобнула. — Не любила і донька, щоб її жаліли, — і в цьому вони були й схожими.

Одного дня дістала фотокартки із шухляди та стала про всіх розказувати — раптом візьме та щось згадає, — таке дурне в голові засіло. Повідала птасі, як вони любили свою доньку, як пишалися, що в неї кавалерів багато, які не просто слідом ходили, а руку й серце кожен пропонував. А вона ні за кого, поки не з'явився Михайло.

— Ми з чоловіком мало не померли. Не віриш? — придивлялася до буслишки. — Люди правду казали: якщо дівка довго перебирає, обов'язково чортяку вибере. Так і в нас сталося, але ми і з тим змирилися, куди ж від долі подітися. Та все допомагаємо, все допомагаємо, ні про себе, ні про батьків не думаємо, тільки б вони жили у мирі та злагоді, чого часто не бачили поміж них. Уже й онуки стали підростати, а вони все сваряться. Одного дня моя Света повідомила: Михайло більше не прийде, він давно іншу кохає. Змарніла після того наша дитина, потім і зовсім злягла. Але, вже як одна біда прийшла, чекай і другу — невдовзі мого Грицька бандит влучив у саме серце. Ще й земля

на чоловічій могилі не осіла, а я вже все наше добро дочці на ліки спродую. Аби її з ліжка підняти, продала все, що мала — старовинну бабусину ікону, свої золоті сережки, обручки, кращу одежу, а коли дуже великі гроші знадобилися, продала навіть свою квартиру. Так за три роки хвороби лікарі всі гроші виманили, поки розвели руками. «На жаль медицина зараз безсила проти раку», — так і сказали, іроди окаянні. Ти чуєш мене, Светко? — знову придивляється до птахи, яка не десь під лавкою, а перед бабою стоїть та уважно слухає. Коли Вікторія затихла, вона почала її скубти за спідницю, мовляв, продовжуй, чого спинилася, знаю, що не все ти розказала.

— Звісно, не все, — підвела стара свою давно посивілу голову. — Два онуки лишилися, один — ангел, а другий — сам сатана в людській подобі. Не мирили вони між собою, а коли Светочки не стало, так все й почалося — розумний вчитися пішов, а розбишакуватий і працювати ніде не хотів, йому тільки дружки та гулянки. Посадять, думаю, нашого Вітасика, що ж я доньці на тому світі скажу. А воно зовсім не так сталося, як гадалося — посадили розумного і спокійного — Олеся!.. Приїхав мене провідати на свою біду та й пішов до річки з Василевою онукою. Якраз того вечора там згвалтували молоде дівча, а його звинуватили. Він побіг на дівочий крик, а гвалтівники куди й поділися. Кажуть, що сам у міліції зізнався. Однак у те ніхто не повірив, бо їй аби когось засадити та швидше справу закрити. Не віриш? — знову придивляється до буслишки. — І я не вірила, все надіялась, що дівча правду скаже, а воно як у рота води набрало — залякали. Наш Олесик до останнього намагався довести, що він невинен, тільки довго не протримався — повісився в камері. І такого бути не могло, адже забрали ми його хоронити, а він геть увесь побитий, — журливо хитала головою. — Ти здивована? — дивиться на птаху. — Повір, Светко, все робила, всіх просила, але грошей у мене вже не було, — винувато відвела очі. — А що зараз без них зробити можна?.. Аж нічого.

Іншим разом знову намагається хоч трохи від свого чорного клубка відмотати, тільки б легше їй стало. Та так і до відлиги дожили. Повела Вікторія свою птаху на вулицю, сама попереду, а буслишка позаду — гуляють.

— Бачиш, як сталося... — до кінця дійдеш, а й живої душі не зустрінеш. Від села всього двадцять будинків лишилося. Молодь світ за очі подалася, а нас виганяють — їдьте куди хочете, аби вас тут не було, аби ні електрики, ні транспорту, ні хліба не вимагали. Так кажуть нові рейдери, які цю землю захопили, а ми знову не на своїй, а на чужій опинилися. Минулої весни вони з кулеметами по полю бігали, людей розганяли, комбайнерів з комбайнів витягували та залізними прутами били, з контори всіх у спину випхали і своїх вартових поставили. Стоять наші хлопці, бандитів охороняють, замість того, щоб боротися з ними. Кажуть, що їм зарплата потрібна, хоч одна на всю сім'ю, інакше не вижити. І це правда, бо в невеликому моєму містечку для них роботи нема. Отже, їм зарплата, а рейдерам врожай, один зберуть і вже добряче заробили. За всіх часів хтось та й наживався на нашій землі, це ще так моя бабуся говорила. Ось так, Светко? Баба очі ховає, соромно їй за всіх перед божою пташкою, то ж нагнула голову та мовчки повертає додому. — І куди його йти, якщо, дійсно, виженуть? — знову вона про своє. — Одна дорога — до онука-наркомана, якому доньчина квартира відійшла. Тільки він мене не прийме, не пожаліє, якщо навіть не під наркотою буде. Заявиться, було, і їжу, і гроші — все у мене позабирає. І кому ти поскаржишся, коли це рідна кров. Зараз він у бігах, вже щось накоїв, а то й цьому онукові міліція могла чужу провину приписати, кажуть, вона й на голку його колись посадила, аби їхній наркобізнес не западав, адже багато наркоманів помирає щороку. Все ж він сам винен. Інколи думаю: уб'ють, а я не заплачу, так він мене допік. Хіба це не мій гріх? Мій, Светко, і не перший, — стара Віта знову терла рукавом обличчя, а на вітрі сльози дуже холодні. — сусіда Василя я любила в молоді літа — кивнула рукою на його порожню хоту. — Ой, як любила! Твій бусол чимось на нього схожий, — аж засміялася в кулак. — А як поглянув на тебе з-під лоба — точно Василь-сусід, коли дізнався, що я вагітна. Оце тоді я й пішла за Грицька, аби ганьби уникнути. І чому, було, правду не сказати?! Він би мене й такою взяв. Тільки минулого не повернеш, Светко, і не зміниш. А воно й досі гризе мою душу... — повідавши таке, все під ноги дивилася.

Іншим разом у бік річки її повела навпрошки, так ближче і спокійніше, бо по тій рівній бетонці іномарки на великій швидкості їздять, ще й не завжди тверезі. Хотілося їй берег річки показати, може вона з висоти свого пташиного польоту такого й не бачила.

— Його теж ті рейдери захопили, як і цю частину річки. Туди давно дітей не пускали, все там якісь компанії відпочивали, горілку пили та матюкалися, тепер зовсім не про те — одна дитина на все село. А там паркан виріс метрів два заввишки, за ним — розважальний центр «Ромашка», де й шашлик зроблять, і свіжих карасів насмажать, юшку зварять навіть серед ночі, аби тільки платив. Дівчата майже роздягнені сидять, а ввечері, кажуть, зовсім голяка купатися бігають. Купаються і взимку в чому мати народила після бані та сауни, за шашлик та за юшку тіло своє продають. І де вона, скажи, Светко, та незалежна Україна? — дивиться на ті новобудови, які мигтять різними кольорами. — Немає її ані в місті, ані в селі. Довели людей до краю, а вони все терплять, неначе їм що пороблено.

Так вони і весни діждалися. Буслишка все більше по двору стала ходити та на небо поглядати. А баба й зараз — тільки щось пригадає, так одразу й розказати намагається. Півень курікає, кури сокочуть, а Светка, знай, кричить на них, аби не прогавити пташиний крик у небі. Почувши перших лелек, затріпотіла крилами, пострибала до воріт та й знову склала їх на своїй спині. Та ось і він з'явився — її бусол. Вона вгадала його, коли той тільки-но від ключа відірвався. Закричала на radoщах, а він одразу і на подвір'я скочив. Кинулась до нього, та не тут то було — ще одна птаха з'явилася. Навіть бабі стало зрозуміло — коханка. Ходять і ходять вони по колу, говорять і говорять, а коханка стоїть під воротами. Врешті бідолашна буслишка опустила голову до самої землі, а він розправивши свої широченні крила, злетів у небо. Подалася слідом і мовчазна його коханка. Знову впала нещасна птаха на землю, і знову баба побігла до неї зі своїми ліками від серця. Напоїла і принесла в хату, в намощене кубельце поклала.

— Не плач, Светко, твоє крило заживе, а ти ще кращого знайдеш, — втішала як колись свою доньку. — Можеш навіть

покричати, по собі знаю — попустить, — радила й таке, аби тільки вона відкрила очі. — Можеш одна полежати, якщо я тобі заважаю, а я тим часом водички принесу. Довго не буду, до Василевого колодязя і назад.

Несе воду, а в самої серце калатає. І так їй шкода свою пташину. До того ж не знає, що їй порадити.

— Светко! — гукає її, ставлячи відро з водою. — Гуляка він, точнісінько як мій Василь був. Правда, якби його жінки не любили, він би таким не став. Але і я його любила... — тільки тепер помічає, що немає її птахи в кубельці під лавкою, не видно і в хаті.

Вискакуючи надвір, зачепилася поглядом за припічок, на якому лежала одна довга пір'їна. Кинулася до печі, а там... у полум'ї... обгоріла чорна буслишка.

— Ой лишенько! — закричала не своїм голосом та схопилася за кочергу, аби швидше вигребти вже мертву пташку. — Сплигнула на припічок і кинулась у вогонь...— здогадалась, а повірити не може. — Невже ти ждала, коли я з хати вийду і... — заплакала гірко. — На кого ж ти мене покинула! — заголосила, як і по рідній доньці колись. — Ми б тут з тобою ще не одну зиму зимували, так нам добре було.

Винесла її на подвір'я та й поклала в холодку під дикою грушею. А викопавши ямку глибиною у три заступи, замотала у квітчасту хустку, яку зняла зі своєї голови, і... поховала.

Всю ніч не спалося, пригадала, як сама втопитися збиралась, коли Василь її вагітності налякався. Вже й по берегу ходила, нові туфлі під вербою поклала, а тут батько де й узявся:

— Ти корову нашу не бачила? Зірвалася з прив'язі і подалася мов скажена. Допмагай шукати.

Так і минулася та хвилина відчаю. Повертаючись додому зустріла Грицька.

— Виходь за мене, досить тобі дівувати, — заступив їй дорогу, аби вона одразу й відповідь дала.

— То засилай сватів, тільки сьогодні, бо до завтра можу й передумати.

Вона неначе жартома, але через місяць уже й музики у дворі грали, і гості на весілля сходилися. Довго дивився Василь через

свій паркан, може й цілу пачку цигарок викурив, а потім пішов із дому. «І добре, що так зробив, бо я б побігла до нього, якби позвав», — навіть зараз не сумнівалася.

Задрімала вже на світанку, а коли у двір вийшла, знову побачила знайомого бусла, який заглядав скрізь і звав свою буслишку. «Невже передумав... — аж завмерла баба Віта від такої несподіванки. — Поспішила Светка, поспішила дурненька, як і я колись. Сьогодні на radoщах точно злетіла б, якби тільки знала...» — сама аж за хворе серце схопилася.

— Не шукай, немає більше твоєї буслишки, — одразу йому з порогу. — У вогонь кинулась... — ледь видавила зі свого горла. — Тепер ось тут вона, — показала на палицю з прив'язаною пір'іною.

Повернулася в хату та знову до вікна припала, аби йому не заважати. «Бач, сам прилетів. А мій Василь так і не прийшов, хоча я його все життя чекала», — знову вона про своє. А бусол довго стояв біля тієї палиці, і говорив і клекотів, поки затріпотів крилами і знявся в небо. Вискочила баба з хати, знову відчувши недобре, а він неначе завмер над її подвір'ям. Сонце очі сліпить, а вона то придивляється, то їх протирає. Коли вдруге підвела голову, він уже каменем летів прямо на неї.

— Господи! За що ж мені таке!.. — ледве встигла відскочити на декілька кроків, а він упав зовсім поряд зі своєю буслишкою. — Пішов за нею... — вирвалося з її вуст. — Ні, серед людей такого не буває, — позадкувала аж до хати, аби самій на ногах утриматись. — У мого Василя такого й на думці не було.

— Скажіть, а баба Революція тут живе? — почулося із-за паркану.

— Тут! — схаменулася стара. — Це я, їй-богу я! — зраділа, адже більше місяця не чула людського голосу.

— Вам лист із пошти передали, — чоловік простягнув їй конверт. — Я неподалік працюю — у колишньому розважальному центрі, свою пошту отримував і вашу заодно забрав.

«Виганяють... виганяють, іроди окаянні, — думає про найгірше. — Ти ба, листа прислали, а в ньому мабуть строки вказали. Нікуди не піду, ляжу теж під грушею», — єдине рішення в голові з'явилося, а серце так розгупалось, неначе груди розбити

зібралоя. Тим часом руки спішили лист відкрити, поки чоловік стояв перед нею.

— Бабуню, прости мене, — тільки почала і замовкла, все щось ковтає. — Я далеко на заробітках, — знову спинилася, від хвилювання аж у грудях щось запищало. — Оженився і вже дитина народилася, — читає, а повірити в таке не може. — То ж за мене не хвилюйся — з минулим покінчено, і всі справи закрито. А ти перебирайся в нашу квартиру. Чого вона пустуватиме? Восени чекай, приїду обов'язково. Я ж тебе не можу покинути. Ти ж мені найрідніша! — аж поточилася баба на похилені ворота.

— Ви чого? — кинувся до неї молодий чоловік.

— То я від радощів, — намагається твердіше стати на слабкі ноги. — Онук об'явився. Ще зовсім недавно думала, що й не заплачу, як його уб'ють, а він пише, що я йому найрідніша. Бідолашний мій!..

Вже й того молодого чоловіка не видно, а вона й досі стоїть, ніяк з місця зрушити не може. Коли в небі знову бусол з'явився. Помітивши його, вона й цього разу забула за свою старість — закричала як і колись:

— Лелеко-татку, збудуй у мене свою хатку та виведи діточок! — запрошувала на свою зламану тополю, де й старе колесо від воза для гнізда лежало. Тільки встигла показати рукою, як він уже й став на нього. — Невже почув? — аж серце на радощах заплигало в грудях. — Чи ти з минулорічних, які тут по двору танцювати вчилися? — намагалася вгадати. — Виходить, раз ти прилетів до мене, я буду щасливою?.. — а про таке вже й не мріяла. — То, може, й правду написав мій онук... Чудо та й годі... Дивись, скоро ще й Вікторією Никифорівною називатимуть.

Листопад, 2012

На чужій війні

Оповідання

— Господи! Що я вам зараз розкажу! — з такими словами сусідка Клава переступила поріг їхньої квартири, навіть забувши поздоровкатися. — Ваша Любочка з-за кордону приїхала. Ну, не ваша, а та, яка могла б стати вашою невісткою, — трохи плутаючись, вона все ж доказала.

Всі знали, що ця сусідка любить переказувати почуте. Хлібом її не годуй, розкажи тільки якусь новину, котру вона вмить прикрасить барвами своїх слів, випустить далі і отримає від того неймовірне задоволення.

— Каже, клята дівка, що вашого Микиту в Афганістані знайшла, — повідомивши таке, аж дух з легенів випустила. — У нього там є дружина і дві доньки. Уявляєте? — ще вище підняла свої намальовані брови. — Звісно, він хоче сюди, але боїться, — а від таких слів ті брови аж під модну шляпу залізли.

Сама зовсім не звертала уваги на матір пропавшого сина, у якої від подиву мало очі не вискочать. Не помічала й батькового шоку, який не встигав витирати піт, неначе косив сіно в жарку погоду. — І вони хочуть, бо тут не треба носити паранджу. А ще свобода стала, говори, що хочеш, — вважаючи, що сказала саме головне, вона полегшено зітхнула. — Оце і все. Тепер можна і в магазин іти, — почала застібати гудзики свого пальта.

— Зачекай, — прийшовши до тям, Оля схопила її за руку. — Ти нічого не вигадала? Невже все це правда? — заглядала в її очі. — А ти, Володю, не слухай, чого тільки ми з тобою

не чули. Сідай на стілець і не схоплюйся більше, — сама все на нього поглядала, бо тільки п'ять днів минуло, як вкотре забрала його з лікарні.

— Скажеш таке, — розсердилась сусідка. — Для чого вигадувати, коли тут така історія, — аж руками розвела. — Спочатку в армію проводжали, потім почули, що його в Афган відправили. Все наше містечко дивувалося: батько — переможець соціалістичного змагання, робив на буровій, були, значить, гроші, а сина викупити не захотів, — пекла правду-матку, як вона вважала, бо давно ті події перетерли на мілкий пісок. — Незабаром і чутки з'явилися, що Любочка вагітна. Ніхто навіть не сумнівався, що це від вашого сина, бо вони ще з восьмого класу цілувалися під під'їздом. Та ви й самі возили її в Ташкент, чи куди там до нього на присягу. Може, тоді це сталося. Ото й попросилися, — продовжувала пригадувати події майже двадцятирічної давності.

Говорила про все сміливо, маючи в кишені фотокартку, на якій сидів бородатий моджахед, а біля нього дві жінки з закритими обличчями, ще й маленьке дитинча на руках. — Ось, полюбуйтеся, — простягнула їм. А уста так і розтягуються в посмішці, і тільки вона її сховає, як та знову вискочить. — Я знала, що ви не повірите, але доведеться. Сама вона чомусь не намілюється вам про все розказати. Правда, люди й про це здогадуються: він загинув, вона вагітна, а тут якраз трапився чоловік, якому терміново треба одружитися, бо тоді на роботу за кордон холостяків не пускали, тим паче старуватих. Отак швидко все і владналося. Тільки для чого їй зараз витягувати це на світ божий? — від захвату в її очах аж бісики танцювали. — Там син уже дорослий, високий, вродливий, ну зовсім... — хотіла ще щось додати, але спинилася на півслові.

— Яких тільки фотокарток мені не прислали, але все чужі, — скрививши губи, Оля стала придивляється до цієї. — Звідки ж знати, що це наш? — як не намагалася розгледіти в тому бородачеві свого сина, але нічого спільного не знайшла. — І ти, Володю, не вір, все виясниться згодом, — подала і йому фотокартку. — Вже кого тільки не було — Ахмед, Абдула, Юнус, русяві, і чорняві, тільки все чужі сини, — додала.

— Він не Ахмед, — знову заторохтіла сусідка. — Його звати Ібрагім, живе в якомусь кишляку, недалеко від Кабула, ремонтує автомобілі, ще й таксує на старій «Тойоті». Багато не заробляє, ледве кінці з кінцями зводить. Це ваша Любочка й таке взнала. Виходить, з Ізраїлю дзвонила йому в Афганістан! — аж вказівний палець підняла вище голови. — Мабуть, не забулась та любов! — навіть губи облизала. — Сусідка Олександра каже, що хоч і молоді були, а по-справжньому тоді цілувалися, як в кіно.

— Досить тобі! — Оля вже й слухати не хотіла. Все поглядала на чоловіка — тільки б нічого з ним не сталося, тільки б не повірив... — думала в ту хвилину.

— Чужих і в мене було багато, а це... наш, — сказав тихо. — Наш, Олю, Микита, чи тепер Ібрагім — син рідний, — його руки тремтіли, а з ними й фотокартка. — Знайшовся-таки... — і гірко заплакав.

— Не може бути, не може бути! — заметушилась вона. — Я зараз подзвоню Любочці, нехай сама прийде і всю правду розкаже, — вже й телефон схопила і номер почала набирати.

А він тим часом закрив очі і схилив голову до стіни, як уперше після Чорнобиля. Відтоді часто втрачав свідомість, і кожного разу швидко забирала його в лікарню.

— Володю, ти чого? — налякалася дружина. — Не залишай мене, прошу — не залишай!!! — вона завжди боялася повернутися з лікарні без нього.

— Ти ось що — не лай його, — вже ледве ворушив губами. — Хай там як, а ти не лай. Прийми страждання синові, як долю його, — сказав, мов із того світу.

— Володю, зажди трохи! — хапала його за руки. — Може, сюди прийде, аби батька й матір побачити, а ти... Просися в Бога... ти знаєш як... тобі ж не вперше...

Нарешті Микита дістався кабульського аеропорту. Йому віряться й не віряться, але на руках квитки, віза й усі інші необхідні документи. Поряд — молода дружина Шаріфа і маленька донька Гульру. Тільки ступив на злітне поле, так і згадав, як прилетівши в Кабул, виходили з літака в страшенну спеку. Якраз назустріч у джинсах і кросівках йшли дембелі. Були вони

не засмагли, а просто чорні, в кожного на грудях по дві-три орденські планки, в руках — важкі валізи, а на вустах — радість. Шукаючи земляків, усі кричали, обнімали, плескали по плечах та віддавали їм свої амулети, які мали і молодих захистити від кулі. Не всім вдалося пройти афганське пекло і залишитися живими, тому й раділи, здається, не тільки за себе, а й за своїх товаришів.

Після перерозподілу йому з Льохою — в Кандагар. Хлопці сумують і прощаються, а літак, в якому вони прилетіли, вже піднімається в небо з тими, хто відвоював. На землі всі завмерли, навіть сторонній хвилюється, знаючи, що вдача в останню мить стає ще примхливішою. Та коли літак набрав необхідну висоту, де його вже не дістануть американські «Стінгери», всі полегшено зітхнули.

— Давай сюди, братва! — кличуть солдати, які повертаються із завдання. — Раз наші, то в одну вертушку вантажитись будемо, борт буде лише завтра.

Пішов і Микита до тих обірваних «стариків». Тоді він іще не знав, яке тут гаряче й гостре каміння. Переліз під час бою на інше місце — і вже в лахмітті. Зараз дивиться на них і дивується, а вони вантажаться — заносять убитих, заводять поранених, а вже потім тягнуть свої речі. Невдовзі гелікоптер піднімається в небо, а він і надалі з цікавістю розглядає справжніх бійців та радіє, що нарешті почує про війну.

Коли очі опустил додолу, його аж струсонувало. У них під ногами було щось неймовірне — чоловіче тіло без голови. Замість неї — зв'язані стрічки порізаної шкіри, а вона, з вирізаною червоною зіркою на лобі і всунутими в рота чоловічими органами, лежала між ногами. Він хотів відвернутися, але не міг, його трясло, а товариша почало нудити.

— Накрой Кольку чем-нібудь, — просить один боець другого.

— Нечем, пускай прівикают, — відповідає той.

— Да отвернитесь, ви — малакасами! — закричав третій. — І без вашей ригачкі тошно. Тоже мне ваякі прібилі. Скоро самі узнаете, што такое «красний тюльпан». — Да! Это мой друг, мой! — витерши рукавом своє обличчя, погладив того по голові.

Їхні очі й надалі шукали те людське страховисько, яке товариш прикрив своєю порваною гімнастеркою, залишившись до пояса голим. Його теж трясло чи то від холоду, на який змінилася спека в гелікоптері, чи від того, що сталося в бою цього дня. А вони з Льохою стали ще більше прислухатися до розмов бувалих. Здається, саме з цієї хвилини вже були на війні. А може, і не з цієї, а з іншої...

— Прістрелі єво! — де і взявся голос п'яного офіцера, що перед своїм товаришем хотів показати, як він тут командує. — Сопляк! Ти должен ісполніть свій інтернаціональний долг, — підпрягся й прапорщик, який так прижився на війні, що й не збирався додому.

— У бою битиму, а тут стріляти в пораненого не стану. Відправте його до полонених, — Микита знав: краще виконати будь-який безглуздий наказ, коли двоє п'яних просто хочуть потішитись. Але вбити людину... — до того він ще зовсім не був готовий.

— Владееет самбо і карате! Это твоя характеристіка? — офіцер почав трясти папірцем перед його носом. — Ану веді ему другова, — хитаючись, наказував прапорщикові. — Етаво ти должен однім ударом замочіть, — тицяв пальцем у його груди. — Ну, давай! Опять не можеш? Завтра в бой єво! — закричав на весь офіцерський намет.

— Я лише чотири дні як тут, — Микита намагався хоч якось виправдатися.

— Єслі і там не сможеш, тогда я лічно тебя прістрелю, как собаку! Понял, молокосос? Сейчас не спать, а два часа отжіматься. Утром бег — десять кілометров. Оні й так по десять бегают? — дивується, почувши таке. — Тагда в два раза больше. А ти тоже пашол вон! — гримнув на прапорщика. — Хотя нет, прінесі ещо одну бутілу. Где хочеш достань, іначе завтра за ленточку отправлю, — сміються з товаришем та далі наливають.

Відігнавши ті епізоди минулого, Микита важко зітхнув, а дочитавши молитву, як і годиться мусульманину, протер руками своє обличчя. Час заходити до літака. Ще мить і запрацюють двигуни, однак високі гори, які охороняють свою столицю,

не дають літаку злетіти відразу. Аби дістатися неба, змушують кожного викреслювати над містом коло за колом. Так піднімався і його літак, а він неначе прикипів до ілюмінатора. Давно не бачив це місто з висоти, після війни жодного разу літати не доводилось. Думав, що й не впізнає, а воно як і було. Ті самі вузьенькі вулички в старій частині Кабула, в яких не роз'їхались і двом автомобілям. На своєму місці стояли і довгі торгові ряди у північній частині, які рідко коли були малолюдними. Більш сучасні будівлі лише на лівому березі річки, як і в часи війни. А в центрі — все той же Президентський палац, за який так багато пролито крові. Коричневі гори зі сніжними вершинами — вічні охоронці Кабула, й зараз аж нависали над містом. Між ними ущелини й долини, дороги і стежки. Він навіть помітив знайомі, якими доводилося там ходити. Душа одразу причаїлася, як тоді — перед боєм, не першим, і не останнім, а перед кожним. Так і чекай будь-якої миті — візьме та й блисне десь вогонь, ударить «Стінгер». Але сьогодні величаві гірські хребти були мовчазними.

Він про них знає багато чого. Вранці вони вилискують холодною синявою, потім сонце їх немов запалює, і вони оживають, набираються якоїсь, тільки їм відомої, енергії, віддають її містам, людям, птахам, навіть тваринам, бо ніхто без неї жити не може. Та тільки-но сяде сонце — краса враз тьмяніє, і гори знову перетворюються на похмурих і холодних монстрів, яким у край потрібна чужа кров. І так із одного століття в наступне. Зараз вони нічого не випромінюють, навіть байдужі до того, що він їх покидає. Здається, лежать валунами у якійсь сплячці. Чи, може, в них короткий перепочинок. У афганців також перепочинок. Скільки ж можна воювати?! Дивні люди — неговірки, часом зовсім мов діти, але це їхнє одне лице. А друге — жорстоке. Чи від того, що зовсім інше ставлення до життя? Але і в нього воно вже давно інше, хоча жорстокості не додалося. І облич двоє — одне мусульманське, а друге — християнське. Тільки як не намагається їх поєднати, але й досі залишився Ібрагімом-«шураві». Кожного «шураві» серед афганців можна швидко визначити. Неначе і борода, як у місцевих, і одяг нічим не відрізняється, тільки то здалеку, а трохи ближче — інший

погляд, інші руки, інша манера їсти, і ще багато чого іншого. Тож і йому ніколи не стати просто Ібрагімом.

Поки він роздумував, літак спокійно тримав курс на Москву. Уже й кордон. Як довго він мріяв його перетнути! Де ж тепер та шалена радість? — прислухається до своєї душі. А радість іще попереду, вона там, де мама й тато, де невеличке рідне містечко, привітна й затишна квартира, школа і друзі дитинства. Від таких думок він уже немов на небесах. Втішається й тим, що попереду рідна земля, хоча й позаду не чужа. Як на одній, так і на другій він прожив по вісімнадцять років. Перші швидко промайнули, а другі тяглися так довго, неначе сто років минуло з того часу, коли він прилетів у Кабул. Якби це сталося з кимось стороннім, він би не повірив.

Тоді був молодий та гарячий, тепер завжди спокійний, завжди виважений, впевнений — буде в нього і завтрашній день, буде все, як має бути. І не варто впадати в крайнощі, Аллаху видніше. От тільки минуле, ні в кого не питаючи дозволу, візьме та й перекине його у свій час. Всього одне слово чи маленька згадка, і знову все зринає... Неначе та війна розставила капкани на всьому життєвому шляху.

Сидять моджахеди в зеленці, розмовляють, поки смажиться баран. Від того запаху в нього аж у голові паморочиться. Вже не перший день у ямі, а їсти йому так ніхто й не давав. Після перших побоїв, нічого не пам'ятаючи, декілька діб лежав непритомний. А тільки очуняє та все пригадає, так і серце в зашпори зайде. Яку кару для нього вигадать ці люди? Зовсім не хотів про те думати, та воно саме в голову лізло. Все силкувався встати на заляклі ноги, які цього разу чомусь були не зв'язані. Невдовзі над ямою з'явилася чиясь довга борода, і незнайомий чоловік кинув мотузку, аби його витягти. «Оце і все, — аж вйокнуло в душі. — Прощай, мамо! Прощай і ти, тату!» Прощався, коли й на середину вивели. Він ледве тримався на ногах, а моджахеди сміялися, показуючи на нього пальцями. В те коло штовхнули ще одного, мабуть, полоненого афганця, який на боці урядових військ воював. Пропонують йому битися. «Що ж давай, — Микита поглянув у вічі супернику. — Якби не захляв,

я б тобі зараз показав. А може, й ні, бо ми ж по один бік воювали. Тільки солдати ви нікудишні, сьогодні тут — а завтра там. То що, я захищати тебе прилетів, а ти...» В ту мить відчув його удар і звалився на землю. Коли прийшов до тями, баран майже весь було з'їдено. А в його животі шлункові соки, здавалося, вже й кишки перетравлювати стали. Тож коли перед ним поставили якусь юшку і дали шматок прісного печеного хліба, він так швидко все проковтнув, що й не розібрав, яке воно на смак. І лише після того пригадав, що збирався голодувати, аби показати їм, як помирає радянський солдат.

Невдовзі знову перед ним з'явився той самий афганець, а моджахеди стали показувати, що треба битися далі. «Що ж, битися, то й битися. Тільки я перший почав, — подумав, розминаючи ноги. — У тебе великі й важкі кулаки, але я знаю прийоми самбо і карате». На тому він з усієї сили вдарив суперника ногою в голову, від чого моджахеди аж схопилися, а той афганець ледве підвівся. «Вам треба ще? Вам треба потішитися? Нехай буде по-вашому. Знаю, що потім і мені кінець. То й що? Разом із ним і підемо...» — зібрав усю свою силу і... наніс другий удар, після чого афганець більше не встав.

Важко дихаючи, Микита чекав свого вироку, але диво таке — вбивати його ніхто не збирався, навпаки — принесли ще трохи м'яса і чай. Тепер моджахеди стали поглядати на нього з цікавістю, перемовлятися між собою, і більше ніхто не сміявся, не показував і пальцем. «Не інакше як щось замислили? — губився він в здогадах. А щелепи все жууть, уже і в роті нема нічого, а вони ніяк не можуть спинитися. — Он воно що! Хотіли того позбутися, а він теж правовірний, то й вирішили, щоб «шураві» відправив його на той світ, — був упевнений, що розгадав. — Чого ж зі мною тягнуть? Я вже приготувався, — знову почав перекидати думи в голові. — Добре, що від їжі не відмовився. Будь-яке діло на голодний шлунок погано робиться, — сам знову про смачне м'ясо думав, бо воно й досі йому пахло. Коли ще хтось з'явився в тому колі, він аж завмер. — Невже той самий? — від подиву аж очі на лоба полізли. — Він, точно він, хіба я міг його забути. Це його широка лапа схопила мене за обличчя, щось засунула в ніс і рот, накинула на шию

колючий мотузок, та так швидко, що я й крикнути не встиг. Не встиг і до тямі прийти, як він потягнув мене в ущелину, де вже інші зв'язали мені руки і вдарили під зад. Було боляче, шия неначе горіла вогнем, коли мене, немов ішака чи собаку, тягли за мотузку по горах і ущелинах. Що ж тепер він хоче? Невже битися зі мною? — намагався зрозуміти по його жестах. — То він же син ватажка банди?» Сам неначе знову почув з ворожого гучномовця: «Вонючіє свінні! Проклятіє деті Леніна!» Одрразу злість у грудях почала збиратись в одну купу, а ноги вже розминались. Трохи вагався, але вдарив і цього. І поки той лежав, до нього вже наближались з ножами, щоб відрізати голову або зробити «красний тюльпан», чи може, вкинути в яму, підготованим на людське м'ясо, шурам. Але ні. Його ворог, якого він згоден забити до смерті, наказав усім відійти. Де і взявся таджик, який непогано розмовляв російською. Здається, він готував їжу, бо витирав масні руки.

— Наджибула хоче, щоб ти навчив його своїм прийомам. Він не ображається, війна є війна. Тільки у нього умова — вичити Коран і пройти обрізання. Досить стояти на своєму, погоджуйся, інакше знову битимуть, — щиро радив. — Якби я тебе не поливав водою, ти б давно був на тому світі, — додав і те, чого Микита зовсім не пам'ятав.

— Ахмед?! — як він зрадів, упізнавши. Однак, зрозумівши все до кінця, кутики рота опустилися вниз, а очі знову стали сумними. — Ти — зрадник, — сказав з презирством.

— У мене теж не було вибору, — виправдовувався товариш. — Війна є війна, — все ж відвів погляд.

Моджахеди стояли наготові, а перед ним, неначе в густому тумані, з'явилося обличчя матері. «Синку! Скорися! Може, ще побачимося!» — благала вона крізь сльози.

— Ще встигнеш померти, — перервав і Ахмед його вагання.

— Дайте трохи подумати... — Микита ледь вичавив із себе.

Йому просто хотілося відтягти час, попрощатися зі своїми рідними, поцілувати свою наречену, в якій було найкраще в світі ім'я — Любочка. В думках, звичайно. А потім попросити Ахмеда, подати йому пістолет або хоч ніж. І все — був на цій землі Микита і не стало. Не погоджувалася з тим лише душа — його

шукатимуть, його обов'язково шукатимуть, як не бойові друзі, то хтось із військової частини, — підказувала вона. — А коли прийме іслам, тоді кінець — подумають, що сам перейшов на їхній бік, — стверджував холодний розум. — Як же бути? Як бути?.. Думки то плуталися, то перебивали одна другу, навіть починали битися. Але так і не вирішили остаточно: жити йому чи померти.

Високо і швидко летить літак, а думки ще вище і ще швидше. І тільки-но вони повернуться, як знову його війна пропливає перед очима — спекотний Кабул, аеропорт, вертоліт на Кандагар і бої, яких не перелічити. Те, що він воює на чужій території, вбиває людей, ганяє по ущелинах місцевих жителів, руйнує їхні убогі будинки, нишпорить у пошуках караванів зі зброєю, йому тоді не здавалося безглуздя. В якийсь час громити їх навіть приносило задоволення. Дивитися, як корчаться в муках поранені моджахеди, як плачуть і просяться мирні жителі... у цьому був якийсь особливий драйв війни. Та одного разу, почувши дещо від дембеля-земляка, зовсім по-іншому на все поглянув. «Вони не хочуть колгоспів, як і не хочуть стати атеїстами. У своїй державі хочуть жити по-своєму. Тож у відповідь палять наші колони, вирізають охорону доріг, обстрілюють військові частини. І всю ту злість зганяють на звичайних «шураві», жорстоко їх катуючи, аби тим страхом спинити війну. Але це — лише один бік тієї трагедії. Все набагато складніше», — так він з дев'ятнадцятирічного хлопця почав перетворюватися на зовсім дорослого чоловіка.

Пригадував те і сидячи в ямі, де за роздумами не помітив, коли засвітилися на чужому небі великі яскраві зорі, коли й погасли, бо мав час лише до ранку. З того дня й почалося друге життя. Його ще називали «шураві», але він уже відгукувався на мусульманське ім'я — Ібрагім. Відтоді ні разу не вистрелив і нікого не вбив. А його ворог, в якійсь мірі, став спасителем — Микита не хотів стріляти у своїх, і він його не змушував. Може, й по-іншому склалася б доля, але Наджибула непогано до нього ставився. Вивчив не лише прийоми самбо та карате, а й став розуміти російську мову, навіть мріяв навчатися в Москві, де колись, ще до війни, студентом одного з вузів був його батько.

Одного дня Наджибула не повернувся, смерть настигла й батька, а рештки тієї банди продали його з Ахмедом іншим. Вони варили їсти, носили важкі тюки по горах, куди не ходили ішаки. Пасли овець і будували глиняні будинки. Відкупитися не було чим, а шукати, здається, ніхто не збирався. Та все ж очі, не стомлюючись, щодня вдивлялися в небо й на дорогу. Так пройшли десять років полону.

Пригадує і давній телевізійний репортаж: колона радянських військ по Хайратонському мосту поверталася на Батьківщину. Генерал, із нагородами на всі груди, бадьоро доповідав, що за його спиною не лишилося жодного радянського солдата. «Неправда! — аж скипів він. — Неправда! Радянських солдатів тут набереться на цілий батальйон, — і плакав у той день, і молився, а душа боліти не переставала. — Що попереду? Як жити? І для чого? — знову був на волосині від смерті. — Але у мене є заступник — Аллах», — так думав у найскрутніші хвилини.

Приймаючи їхню віру, він просто вивчив напам'ять чотири сторінки Корану і все, а справжнім віруючим став згодом. З того часу часто повторював: я — мусульманин Ібрагім, я — мусульманин Ібрагім». Так намагався забути своє ім'я, яке мав зовсім в іншому житті. Тепер дивувався, що його знову називатимуть Микотою, і що він знову мусить стати християнином, а ще говоритиме рідною мовою, від чого якась забута радість заповнювала душу.

Ще ніколи сонце не було таким ласкавим, а день таким благодатним. Ще ніколи автомобіль не їхав так повільно, коли хотілося летіти до рідного містечка. А навкруги все ніби замерло від подиву. Кожне дерево, ліс і поле, прості хати й багатоповерхівки зирять на нього — на Микиту, бо розважливий Ібрагім неначе кудись пропав. А він радісний, емоційний, намагається нічого не пропустити. Після спекотного Афганістану тут, здається, і є той Рай Божий, про який пишеться у всіх святих книгах.

Під будинком, де жили його батьки, вже давно стояли люди з квітами. Всім хотілося побачити афганського моджахеда, який тут народився і тут виріс, якого вони поховали і який воскрес.

— Вітаємо! — закричали різними голосами. — Вітаємо з поверненням! — повторювали навіть літні люди.

Вони не знали, що робити з квітами, то вирішили кидати йому під ноги. Дехто пригадав Боже писання, коли на знак пошани Ісусову дорогу вистилали пальмовими гілками, а дехто згадував весілля, коли молодим кидали під ноги квіти та гроші. Лише дід Іван, якого всі тут поважали, заперечував, вважаючи це поганою прикметою. Хай там як, а Микита з дружиною були вражені такою щирою зустріччю.

— Спасибі вам, люди добрі! — кланявся він на всі боки і, не соромлячись, витирав сльози.

— Точнісінько, як батько став, — почувся з натовпу.

— Ще б пак, стільки пережити довелося як одному, так і другому, — говорили не лише сусіди, а й сторонні, бо всі в цьому містечку знали їхню сім'ю ще з того часу, коли ховали молодого афганця. — Що дісталось, то дісталось, — додавали інші, пригадуючи, як розрили могилу, а там не знайшли жодної кісточки. Замість них у труні лежало декілька цеглин і старий бушлат, прострелений в декількох місцях. Тоді й почали говорити, що військові, замість їхнього воїна, мабуть, привезли сюди наркотику, а потім її забрали. — А як же могила? — хтось неначе схаменувся. — Ніхто не хотів до неї навіть наближатися, тож батько залишив для себе. Та й недовго їй бути порожньою, він уже ледве ходить, — перемовлялися знайомі люди. — А ось і вони, — всі розступилися перед самим під'їздом, даючи дожданим гостям дорогу.

Перед Микитою постали двоє маленьких згорблених людей — жінка, з акуратно причесаним білим волоссям, та чорними, мов вуглинка, очима, і літній чоловік із сивою короткою бородою. Вона тримала на руках вишитий рушник з паляницею, а чоловік тремтячою рукою спирався на палицю, і з усієї сили намагався встояти на ногах. Побачивши, син на якусь мить розгубився, він не уявляв їх такими.

— Тату, я не дезертир, я потрапив у полон... — вирвалося в нього замість привітання. Нарешті він має нагоду виправдатися, скинути з себе той камінь, який носив за плечима всі вісімнадцять років.

— Я й так знав, — смикав той свою бороду.

— Мамо! Коли мені було тяжко, я вирішив, що Бог один, — і це він мав сказати в першу чергу.

— Нічого, синку, нічого. Мабуть, так воно і є, — її голос ледве чутно.

Сама обмацує його груди, руки, неначе намагається пересвідчитися, що він, дійсно, живий. А віддавши сусідці хліб з рушником, обняла його і затрусила худенькими плечима... Микита прихилив до себе їх обох і дуже боявся, щоб нічого з ними не сталося. «Тримайтеся», — шепотів їм, і тримався сам. Йому так хотілося бачити їх здоровими, надивитися і наговоритися за всі вісімнадцять років, які враз кудись зникли. Лише дружина з дитиною нагадували про те, що вони справді були.

— Спасибі тобі, що зберегла мого сина, — Оля навіть не здогадувалась, що невістка не розуміє жодного слова. Поспішала говорити далі, а, взявши її під руку, повела до своєї квартири.

— А ти чого тут стоїш? — крикнула сусідка Клава на вже немолоду Любу. — Чи не бачила, дружина в нього є і дитина, навіть дві. Свою сім'ю стережи, дівко, бо й ту проґавиш. Чи знову за двома зайцями бігтимеш? Он твої тебе виглядають, — кивнула головою у бік вікон її квартири. — І чоловік нівроку, і син красень. Що тобі ще треба?

Нарешті їхня сім'я зібралася в повному складі.

— Тепер самий час розказати, як довго ми тебе шукали, — почав батько, коли сіли за стіл. — Майже всіх вояків об'їхали, які з тобою воювали. Всі гроші витратили, аби хоч хтось нам сказав, що бачив тебе мертвим. Але такого не почули.

Тільки й устиг проковтнути гірку слину, як тихо рипнули вхідні двері, якимось по-іншому відчинилися, але ніхто не звернув на те уваги. Принишкли тільки тоді, коли чиїсь боязкі кроки спинилися перед ними. В такій гамірній до цього квартирі, швидко запанувала тиша, здається, і муху було б чути, якби вона тут літала.

— То правда, що ти мій батько?

Трохи боязко, але з прихованим викликом мовив парубок, звернувшись до Микити. Багато поглядів миттєво зійшлися

в одну точку, від чого молоде обличчя аж залилося червоною фарбою.

— Прав-да, син-ку.

Його слова були мов грім, від яких стрепенулися присутні. Тепер ні в кого не було сумнівів — перед ними стоїть сам Микита, зібравшись у школу на випускний вечір. Таким вони його й зараз пам'ятають, тому й від цього парубка не можуть відірвати очей.

— Тільки до вчорашнього дня я про це зовсім нічого не знав, — повільно встаючи, додав бородатий моджахед. З хвилину він тупцяв на місці, і лише згодом підвів на сина очі. — Повір, — проказав захриплим від хвилювання голосом, і сухувата, аж чорна від спекотного сонця рука, лягла на серце.

Усі завмерли, син не знав, як йому далі бути, а батько не наважувався навіть доторкнутися до нього. Його очі все пильніше вдивлялися у молоде обличчя, неначе в дзеркало, в той час як пам'ять галопом перебирала події молодості, поки не знайшла останню весну, коли він так кохав свою Любочку...

— Я теж хочу потрапити у миротворчі війська, — трохи по-дитячому, але впевнено проказали молоді вуста.

Почувши таке, Микиті здалося, що він знову мусить збиратися на війну.

— Тільки не це... — ледь прошепотів. — Я відвоював за себе і за тебе. Прости мене, прости і маму, її теж можна зрозуміти.

Обнявши сина, він, як колишній солдат, з усієї сили намагався стримати сльози. І лише розважливий Ібрагім був спокійним, але й той, не вагаючись, ладен був віддати своє життя, аби ніколи не було війни.

Вересень, 2013

Шлях до перемоги

Оповідання

— Чому це ти, Тетяно, не на роботі? — цікавилася сусідка. — Уже декілька днів як твій кіоск зачинений, — здогадалася, що її помічника немає вдома. — Так нічого не зробиш. А жити на що? — неначе насправді це її хвилювало.

— Ви за нас не турбуйтеся, якось проживемо, — кинула їй на ходу та далі побігла, аби знову не посваритися.

«Бач, яка тільки добра стала останнім часом, хоч до рани її прикладай, — дивувалася Таня. — І з якого б це дива?» — замислилася на мить. Вона давно здогадалася про настрій своєї сусідки, про її погляди, почала й на секунді цю пані зустрічати — вдає з себе бідну. На думку прийшли й двотисячні роки, коли тут усе продавали та розтягували, а її любий Вадим прокурором був, то ж покривав місцеву мафію, за гроші звичайно. Тепер Людмила із гордовитої перетворилася на улесливу, неначе її підмінили. І це Марійці було зрозумілим — боїться людського суду, а ще більше «Правого Сектору», яким навіть Росія своїх людей лякає. А як репетувала ще недавно», — одразу її червоне обличчя постало перед нею.

— Свободи їм захотілося! Порядків інших! Ті напорядкують, — мала на увазі тих, що на Майдані стояли. — Пом'янеш моє слово, прийде і твій без очей додому! — такий у неї вигляд був, що це її дитину вбивають там. — Що робитимеш? — із товстих губ аж слина бризкала.

— Ви про свого сина розказали б, — одразу знайшла, що відповісти. — Кажуть, його теж там бачили, тільки на анти-

майдані, і не під жовто-блакитними, а під біло-синіми прапорами, — вона вперше говорила з нею таким тоном. — Чи то, бува, не він у мирних громадян стріляє? — Тетяна цього разу і не збиралася вступати, навпаки — й собі зробила такі круглі очі, як у неї.

— Ось подивишся, всіх покладуть, нікого звідти не випустять! — саме таким сусідка бачила кінець тих подій. — Це вам не дві тисячі четвертий рік! — її біла, пухка як вареник, рука піднялася вище голови і сварилася пальцем. — І президентів не порівняти, цей усіх у руках тримає, — зігнувши пальці, трясла кулаком.

Відтоді їхні стосунки стали іншими — як зійдуться, то посваряться, потім знову одна одну обходять десятою дорогою.

«Більше ти від мене нічого не почувеш, — вирішила Тетяна одного дня. — Та й що тобі говорити, коли мій син добровольцем на війну пішов, а ти свого здорового лоботряса від призову відкупила. Мій в холодних бліндажах чи норах, як дехто каже, в такий холод спить, а твій у теплому ліжку. Мій щодня життям ризикує, а твій, не ховаючись, в кафе сидить, пиво, горілку п'є та дівок при людях лапає. Правда, хлопців і крім твого Лесика на нашій вулиці вистачає, а чомусь тільки один мій син воює?» — аж кричала її душа.

— Якої ж ви України чекаєте, людоньки, коли самі для неї нічого зробити не хочете? — так вона не один раз питала, коли і біля її кіоску зав'язувалися суперечки. — Всі охочі лише до розмов, тільки й того. А до діла... то аби хтось, аби якимось само по собі покращилося, — уже терпіння в неї не вистачало усіх вислуховувати. — Ви і в революцію не вірили, хоча й самі казали, що більше так жити не можете. А коли по телебаченню побачили, скільки олігархи народного добра нагребли, тільки тоді сколихнулися ваші душі, — куди й поділася її стриманість. — Сколихнулися та ненадовго — на виборах ви знову за тих самих бандитів голосувати побігли, — цього разу й зовсім терпець увірвався. — Ой-ой! Війна не тільки на Сході йде, а й за триста кілометрів відтіль між дворами та між душами прижитися норовить», — аж з криком доводила зрозумілі їй причини, коли той великий гурт людей гудів, немов вулик з бджолами.

Раніше ніколи б не повірила, що настане такий час, коли знайомих ніби вперше бачитиме. «Я русская! Я русская! Я только сейчас его поняла!» — пригадувала сусідчину подругу серед площі, яка там кричала голосніше від інших. Мабуть, це її далеких прародичів колись цариця Катерина II заслала сюди на необжиті землі, а в неї тільки тепер ті гени проснулися. Вона хоч у Росії була, а інші лише по телебаченню Москвою любувалися, але й так згодні були горлянки за неї дерти. «Расія! Расія! Расія!» — кричали якраз у великих містах на Сході та Півдні, а вони, зібравшись невеликою кучкою, повторювали за ними неначе під гіпнозом. Добре, що сепаратисти до їхнього містечка не доїхали, подумала Тетяна після того, бо таких, як ця знайома, багато й тут набігло б їх зустрічати.

Не забулися й слова молодого монаха, який ще два роки тому казав, що скоро війна буде не така як раніше, а зовсім інша — не лише на полі, а в кожній хаті, на кожній вулиці свої зі своїми воюватимуть. І битимуться до крові ті, яких усе життя братами вважали. То вже й таке починається, бо того брата тепер скрізь повно. Але братами вони й раніше не були, а кров'ю нашою ще триста років тому цю землю поливали. Дивно тільки, що старий отець Никодим ніколи з людьми про таке не говорив. Все про «руській мір» та про «новий Іерусалім», бо теж є гвинтиком тієї страшної машини — імперії.

На великі празники не один раз бачила його на сусідчиному подвір'ї, а її у храмі Божому перед самісіньким олтарем, навіть тоді, коли на Сході кров рікою потекла. Марійка про долю України молилася та про свого сина просила. «А про що сусідка? Невже й вона на Схід свого відправила? — губилася в здогадах. — Здається, звідти родом», — пригадувала розповіді Людмили, коли їхні діти разом на вулиці гралися. Виходить, що наші сини один проти одного воюють? — аж струснуло від такої думки. — Сини там, а ми тут теж один проти одного ... — вона зажурено опустила голову, бо то була правда.

Питань, звісно, й зараз багато, не на всі й Тетяна відповіді має, зате твердо вірить, що добро завжди перемаже зло. Тим себе і заспокоювала, треба ж за щось схопитися, щоб голова обертом не йшла.

Коли заклопотана, тоді їй легше, а коли на землю сутінки опускаються, а в хаті самота господарювати починає, тоді сидить вона перед вікном, то на хвіртку, то на собаку Шарка дивиться. Журиться, що осінь плакати стала. З тої пори, коли провела сина, щодня в неба погоди просила, і воно чуло її. Тільки третій день, як про свої прохання забула, одразу й дощ уперіщив, та такий, що й на вулицю не вийти. Але є у неї радість. «Може, навіть через три дні у відпустку приїду», — неначе й досі чує голос сина у слухавці. Усе вже прибрала, все приготувала, а серце ніяк не заспокоїться. Ще б пак, там смерть чатує на кожному кроці. І чого тільки не приходило в голову в такі хвилини? І як народила, і як ростила, і коли син своїми ніжками пішов, і скільки разів вона синці його лікувала. Він ще змалку був упертий, тож коли сказав, що їде на Майдан, не відмовляла, все одно зробив би по-своєму. А коли на війну проводжала, припала до його грудей, і очі не могла підняти, дуже він не любив її сліз ще змалку.

— Ти ж учора пишалася тими, хто записується в добровольчі батальйони, — дорікав.

— Так, але ти у мене один, — ледь проказала.

— Хто ж, як не ми, захистить Батьківщину? Це також твої слова, — нагадував їй.

— Так. Але ти в мене один, — знову повторила.

Чи насправді збиралася його умовити? Сама не знає. Вважала себе патріоткою, і плакала, і раділа за Україну, молилася за Героїв Майдану, і в горі руки до неба здіймала, та коли, повернувшись звідти, син почав на війну збиратися, по-іншому думки її закрутилися. «Добре, що цілий прийшов. А якщо там уб'ють?» — здавалося, і серце розірветься на шматки.

— Невже думаєш, що я вдома ховатимусь за твоєю спідницею? — неначе мечем махнув, і думи враз розлетілися в різні боки.

Вона мовчки дістала схований військовий квиток і простягла. А коли він став на поріг, спішила поблагословити.

— Не плач, і цього разу повернися з перемогою, — він намагався бути веселим.

Сусідка і її син з того сміялися б, а вона наперед знала, що він скаже саме так.

Вивела на дорогу, поки видно було його постать, очима хрестила, а коли вже не бачила, швидко прийшла до тям. Душа рвалася навздогін, щоб далі умовляти, а розум повертав її назад. Дивно тільки їй стало — ще біль у серці не пройшла, а вже пишається сином. Бачить його героєм з гордо піднятою головою, а себе щасливою поряд з ним. Навколо люди у вишиванках, вітають один одного і цілуються. «Перемога! — радіє і її душа. — І коли то воно буде?» — одразу зітхнула важко.

З того гіпнотичного стану вивело жіноче голосіння, яке доносилося з розкритого вікна сусіднього триповерхового будинку. Чомусь подумалося, що пораненого сина додому привезли, бо так він їй нагадував тітушок у спортивних костюмах, яких вона бачила по телебаченню. А ціпок та костет вона помічала в його руках, ще коли він у школу ходив. Ніколи не була байдужою до чужих сліз, завжди намагалася втішити людину, зараз лише поглянула на високий паркан, на ворота, хвіртку без ручки, навіть дзвоника ніде не помітила, тож знизавши плечима, попрямувала до свого двору. По дорозі ще пригадала, як саме тут їхні сини побилися. На Максимовому обличчі була кров, а на Лесиковому — злість. «Ще раз підійдеш до неї — уб'ю!» — вже тоді, прикриваючись батьком, міг собі дозволити все, що завгодно. «Бач, давно було, а не забулося, — дивувалася своїм пам'яті. — Але з того часу мій Максим спортом почав займатися, аби сильним бути, а твій — у чарку заглядати», — так їй інколи хотілося сказати сусідці.

Допізна сиділа Тетяна біля вікна, поки темнота її не огорнула. Думки гортали знайому книгу життя, а вона, не опираючись, переглядала. З неї виринав її семикласник з запухлими очима. Вона теж проплакала до ранку, після того, як почула, що в чоловіка бандитська куля влучила. Була проти, щоб охороняти новоспечених багатіїв, закривати їх своїм тілом, але іншої роботи він не знайшов. «Треба було ще тоді з ними боротися, а не захищати», — зробила такий висновок, коли говорили про батька. Тож, поховавши, й себе впізнати не могла — із дзеркала на неї дивилася зовсім інша жінка. З того дня на синовому обличчі більше не бачила нічого дитячого, неначе батько забрав із собою і його дитинство. Максим щоранку тягнув її сумки

з товаром на базар, а потім біг до школи. Повертаючись, знову спішив до її кіоску. Так вони заробляли собі на хліб. Їй більше ніколи не доводилося перевіряти домашні завдання і заглядати в щоденник, адже син так швидко став дорослим.

Ще десять років тому, дивлячись на сусідський котедж, який так швидко виріс, часто заздрила, бо якраз дах на своїй хаті не було за що ремонтувати. Не могла вгамувати гнів і коли стомлена ледь тягла сумки додому, а до сусідського двору дорогі авто під'їжджали. Не знаходила слів пояснити сину, чому в них на вечерю й хліба вдосталь не вистачає, коли з-за сусідчиного паркану шашликами та іншими наїдками майже щодня пахне.

І сьогодні її думки блукали в минулому, але з радістю поверталися назад, нагадуючи, що вона чекає на сина. Тетяна одяглася й вийшла на вулицю, не терпілося побачити там свого солдата. За сусідським парканом і цього разу почула, тільки не голосіння, як колись, а тихе схлипування. Навіть жалість прокинулася, бо привиділася їй труна на тому подвір'ї, а замість триповерхового будинку перед очима постало чорне попелище. «Невже таке може статися?» — навіть страх сколихнув її душу. Перехрестившись, поспішила до своєї хати, де не було ні дорогих речей, ні сучасного ремонту, але так затишно. Ще довго шарпала по склу, аби хоч щось за ним побачити, поки надворі встановилася тиша. Вона її і в хаті любить, коли вже не стає сили дивитися телевизор, де постійно стріляють, та чим далі, то все зі страшнішої зброї. Атаки, оточення, кров... Що не канал, то скрізь, здається, в її дитину поцілити хочуть. Тому після побаченого, підходить до ікони Божої Матері і молиться. Умовляє так щиро, аби серед тисяч материнських голосів почула її прохання — захистити сина. Просила колись і про їжу подбати, але Максим по телефону повідомив, що не голодний, волонтери весь час виручають. Ніколи не думала, що серед нас знайдеться так багато патріотів. А їх — не перелічити!

Ще рік тому, вона б не повірила, що українці так здивують весь світ — повстануть проти олігархів, але це сталося. Не повірила б, що війна під боком розпочнеться, але зараз у цьому вже ніхто не сумнівається. А те, що вони з сусідкою можуть посваритися, взагалі здавалося абсурдом, бо Таня завжди уникала сварок. Але віднедавна таки стали ворогами, і це правда. Раніше

й на життя одна одній могли поскаржитися, і похвалитися чимось хорошим. Тепер же — «укри, укропи, хохли», — Людмила Петрівна, як її почали величати, коли чоловік став прокурором, повторює все, що говорять по російському телебаченню. При тому стверджує, що саме вона знає правду. «Ми і ви», — кричить її подруга все частіше. «Ми і ви», — бездумно повторюють і родичі. Навіть не віриться, що так змогла розділити їх інформаційна війна, вигадана російськими спецслужбами.

Зітхнула знову Тетяна та на Шарка бликнула, він якраз з будки вискочив і, закрутивши хвостиком, почав гавкати. «Невже дочекалася?» — схопилася вмить. Не встигла й на плечі щось накинути, вискочила в чому була. Тільки за хвіртку взялася, а перед нею, як із землі виросла, постать чоловіка у військовій одежі.

— Максимчику, це ти? — вирвалося з її вуст як п'ятнадцять років тому, коли він біля мами ще любив бути маленьким.

— Я, мамо.

Вони обнялися і не могли повірити, що нарешті зустрілися.

— Ходімо швидше додому, я тебе і помию, і нагодую, і в тепле ліжко спати покладу, — примовляла, забувши всі слова, які готувала для зустрічі. — Як же довго ми не бачилися! Чотири з половиною місяці... немов чотири роки, — мацала колочі щоки, а потім тягла руки до синовій шиї, щоб обняти.

Коли завела Максима в кімнату, побачила і на його очах сльози. Метнулася в кухню розігрівати борщ, дістала й голубці, які він так любив, почала нарізати ковбасу, зносити з погребка все, що мала: огірки, капусту, варення. Після того, як він помився і вийшов з ванни, на столі вже нікуди було й шматок хліба покласти.

— Зустрічаєш як переможця, — він якимось винувато опустив очі. — А до перемоги, мабуть ще далеко, — відкрив пляшку з горілкою і налив повні дві чарки.

— Давай за нашу зустріч, — їхні погляди зустрілись і замерли від подиву...

Він побачив її змарніле обличчя і першу сивину, а вона — зовсім інші очі. Їй хотілося кричати на весь білий світ, бо тепер при яскравому освітленні вона не пізнала їх. Замість сірих ясних на неї дивилися мутні зеленкуваті, які не виражали ні радості, ні суму. «Це війна так змінила, війна», — хтось невидимий

шепотів їй на вухо. Вона ще пильніше почала придивлятися до сина. Ніколи не бачила його п'яним, навіть жодного разу не чула спиртового запаху, а тут перегар і мокрий кашель від куріння. В цей час якась невидима чорна рука давила за горло. «Що поробиш, війна й тут, де не стріляють, теж багато кого змінила», — знайшла, чим себе заспокоїти. Таня мовчки випила й собі до дна, аби відпустило, а потім совала виделкою по тарілці, бо зовсім перехотілося їсти. Згодом вони говорили про минуле, навіть сміялися, але жодної згадки про війну. Тільки-но збереться спитати про антитерористичну операцію, як її чомусь назвали, а він знову поспішає щось пригадати. Поволеньки світлішали його очі, але в цей вечір тими ясно-сірими вони так і не стали.

— Спи синку, — вклала його в чисте ліжко. — Спи, сьогодні не черговий, а я стерегтиму твій сон, — пташкою щebetала, коли він починав солодко сопіти. — Десять діб проскочать як один день, — мостилася поряд на стілець, — а я хоч надивлюся на тебе. — Невже знову провжджати? — вона аж завмерла на місці. — Сусідський лоботряс і далі вдома спатиме, а я свого провжджати мушу? — аж серце в зашпори зайшлося. — Щось треба робити, до когось звернутися, просити, падати на коліна, давати хабара, йому ж усього двадцять три роки, — знову неначе хтось нашіптував. — Ні, він усе одно зробить по-своєму, — в тому вона була впевнена.

Коли вже дримота і на неї напала, син почав щось викрикувати, лаятися крізь сон, в когось цілитися, уявляючи автомат у своїх руках. Потім ще голосніше, інколи — і взагалі на всю хату. Раптово схоплювався, закриваючи голову руками, після чого стихав але ненадовго. Мати стояла над ним у розпачі. «Що робити? Заспокоювати чи не чіпати? Нести воду чи заспокійливі ліки?» — тепер вона так хотіла чиеїсь поради, але її не було. Бігала то з одним, то з другим, син же продовжував воювати. «Господи! Невже ні дня, ні ночі спокою не мав солдат мій!» — Тетяна витирала піт і піднімала руки до неба, не придумавши, як допомогти сину.

Наступної ночі присіла на красчок ліжка, поклала його голову на свої коліна, обхопила її руками і почала неголосно співати колискову, під яку в дитинстві він завжди засинав. Від того й самій моторошно ставало, але вона продовжувала. Інколи про-

валювалася в глибокий сон, але тільки-но Максим починав ворухнутися, як одразу прокидалася. Коли ранок заглянув у їхнє вікно, мабуть, здивувався — син спокійно спав у своєму ліжку, а напівсонна мати, не маючи сили співати, лише шепотіла, але й зараз міцно тримала руками його гарячу голову, неначе хотіла витягти з неї всю війну на себе.

— Марійко, допоможи мені! — будила її сусідка з товстими губами. — Лесик мій у полоні в айдарівців. Визволи, Христом Богом прошу, — впала на коліна, як тільки Таня відчинила двері. — Подзвони своєму Максимчику, попроси, нехай заступиться, — в горі хитала головою та пускала очі під лоба.

— Бач, а ви й не думали, що наші дороги так швидко зійдуться, — проказала у відповідь.

— Скільки скаже, стільки й заплачу, — Людмила Петрівна неначе й не чула її слів. — Дивись, божуся, — продовжувала про своє, звикнувши все вирішувати за допомогою грошей.

Тетяна пригадала, як просила її любого Вадима, щоб допоміг знайти вбивцю чоловіка, той довго зволікав, поки сказав, що то дорого коштуватиме.

— За те, що в мого сина стріляв, просите визволити? — де і взявся гнів, і вона колола її своїми очима.

— Більше нікуди не пуцу, біля мене сидітиме. Клянуся! — запевняла сусідка, схрестивши руки на грудях. — Зглянься наді мною, ти теж мати, — на тих словах, вона припала до землі і гірко плакала.

— Попросить він, — неохоче обіцяла. — А там, як начальство вирішить, — додала, не розуміючи, куди поділася її злість.

Повертаючись до хати, про інше думала: і як тепер їм жити поряд? Про що говорити? Де шукати ті невидимі точки дотику, про які зараз усі говорять? Невже треба все простити? Простити... Простити... — аж дзвеніло у вухах.

Вона ще не готова була до того, хоча й розуміла — іншого шляху людство ще не придумало. Всі війни колись та кінчаються.

Через десять діб знову побачила синові ясні очі, але провівши на війну, як і раніше, подовгу сиділа перед вікном. Ще більший розпач залазив у душу — тепер не була впевнена, що наступного

разу зцілить його своїми руками й піснею. А коли наступила темрява, їй так і хотілося кричати на всю вулицю: «Людоньки! Коли ж ви всі підніметесь? Він же один не переможе!»

І знову потяглися дні в чеканні... Тетяна піймала себе на думці, що про війну вона багато чула, багато й читала, але зовсім мало знає, бо й ті, хто її бачив, мало про неї розповідали. Насправді, про неї не можна все розказати, як і не можна все зрозуміти. «Одні за Батьківщину воюють, другі за гроші, треті від ненависті, а четверті від того, що бояться послухатися своїх командирів», — робила висновок, дивлячись телевізор. За час війни він їй так допік, що вона б його розбила, але як завтра взнати новини? Бачила, що й сусідка щовечора перед телеекраном сидить, а потім довго ходить із кутка в куток, як і вона з мобількою спати лягає. Пізно ввечері з двору телефонує своєму Лесику, там краще чути, це і їй відомо.

— То ти вже й донецький аеропорт накрив «Градом»? — Тетяна підслухала одного разу. — На Горлівку переїжджаєте? До родичів одразу зайти, помийся та поїж, — говорить тоненьким голоском, шкода їй сина.

«Визволили на свою голову», — Тетяні аж об паркан кулаком стукати хотілося, аби спинити сепаратистські перемови, бо і її син саме в тих краях. У той вечір вона довго чекала дзвінка, прорвався він аж опівночі, коли мабуть усі сепаратисти, всі найманці та російські солдати вгомонилися. А вчора чомусь по обіді зателефонував.

— Господи! Це ти, синку? — як тільки вона радіє кожного разу. — І що ти робиш? — він, звісно, ніколи не розкаже, але їй хочеться подовше його слухати.

— Лежу серед поля, — вона по настрою зрозуміла, що не поранений. — І страшенно щасливий, що саме я маю можливість захищати свою Батьківщину! — ще жодного разу він так не говорив.

З її очей вмить хлинули сльози, навіть слова у відповідь сказати не змогла. Давно знає, що її син патріот, але у нього зброя гірша, ніж у Лесика.

— Ти у мене герой і ти повинен перемогти, — її голос теж тремтить, як і в сусідки, але наказує про інше.

Щось не спалося всю ніч, солдати в крові не йшли з очей і «Гради» без кінця палили. Навіть встала, коли ще темно було, бо не знаходила собі місця. А коли заспівала її мобілка, подумала про погану звістку. «Вашого сина поранено, — повідомив побратим. — Він у госпіталі». Через декілька годин вона вже була біля нього. На щастя операція пройшла успішно і загроза його життю поступово минала. Вона знала, що він не скоро підведеться, але була надія, що ногу не доведеться ампутувати. Марно він щодня відправляв її додому, вона ж і не збиралася залишати його. Поки була така нагода, доглядала й за іншими бійцями.

Якось санітарі заносили новеньких. На одних ношах їй здалося знайоме обличчя. Вона пішла слідом, а коли його поклали в коридорі і направилися за наступним, нахилилася над ним. «Він, точно він», — аж прошепотіла. Поки була метушня, намацала на його грудях жетон і жахнулася — на ньому було написано — Говоров Олексій Вадимович. Кинула оком на одержу — форма українського солдата. «Сепаратистський розвідник», — аж губи заворушилися, щоб про те сказати. Ще раз поглянула на обличчя — Лесик був не при пам'яті. В ту мить його забрали в операційну. Пізніше вона погодилася ночувати біля цього солдата, поїла водою, витирала холодний піт на лобі, навіть гладила його руку, аби перестав стогнати. Сама ніяк не могла вирішити: що робитиме зі своєю таємницею? А наступного дня, коли йому не стало легше, взяла мобільний і набрала номер телефона його матері.

— Людмило, — не замислюючись, звернулася так, як у молоді роки, — твій син у тяжкому стані, його поранено в голову. Їдь якомога швидше, — сказавши адресу, швидко відключила зв'язок.

Так, вона зробила те, що повинна зробити будь яка мати.

Не з криком забігла сусідка, не голосила на весь госпіталь, а тихо підійшла до неї.

— Тут знають хто він? — незвично затремтів її голос.

— Ні, — Таня простягла його жетон.

— Веди мене до нього, — видно було, що вже давно на її стомленому обличчі залягли глибокі зморшки.

Бачила, як сусідка кинулася цілувати сина, а потім мовчки стояла над ним, неначе хотіла надивитися надовго. Коли

ворухнулися пересохлі губи, і її струснуло, а коли з під вій викотилися дві великі прозорі горошини, вона й собі заплакала.

— Невже це все? Для чого?.. — він проказав ледь чутно.

Погляд спинився на материному обличчі та так і застиг. Вона ще якусь хвилину мовчки дрібно трусила плечима, а потім своєю рукою закрила синові очі.

— Для чого пустила на війну? — кусала до болю губи, дорікаючи собі. — Для чого чоловік і його родичі підбурювали? — тисла схрещені руки до грудей. — Куди їхати? Кому ми потрібні? — здається, багато чого передумала, чим дуже вразила Тетяну. — До того ж хтось побив вікна і намагався спалити наш будинок. Половина кімнат вигоріли, — неначе про чуже, видно, давно чекала такого кінця. — Думала, що живу з своїм Вадимом, як за кам'яною стіною, а він, налякавшись люстрації, утік до родичів за кордон, — втупилася в підлогу, на якій знову була кров. Подруга й досі кляне Україну, а я тут хочу жити — біля Лесика, — зітхнувши важко, вона замовкла.

Забираючи труну з сином, Людмила знову підійшла до неї.

— Прости мене за все. Таке виробляли, неначе біс у нас вселився, поки Лесиковим життям не поплатилися, — в цю хвилину Максимовій матері хотілося її втішити. — Ти пустиш у свою хату хоч на тиждень? — їхні очі зустрілися. — Потім я щось придумаю, — вона закрила руками обличчя.

Тетяні одразу видіння пригадалося — труна і попелище, то ж від несподіванки лише кивала головою. Схаменувшись, мовчки поклала до її кишені ключі від своєї хати.

— Хазяйнуй сама, я ще не скоро приїду. Якщо прибіжить Шарко, прив'яжи його та погодуй, буде тобі сторож.

Людмила кинулася обіймати її мов рідну і довго плакала.

«Треба все простити одна одній... Все простити... Іншого шляху просто немає», — Тетяна ще довго повторювала про себе те, що не раз приходило на думку. Її груди то піднімалися, то опускалися, а уста знову шепотіли: «Все простити... Треба все простити, аби розпалена злість угомонилася».

Неподалік Берестової

Оповідання

— Доле моя, доле! — вирвалося з Степанових вуст саме так, як промовляла стара Лукерія або просто Лукерка.

Це він так назвав її ще в дитинстві, а воно і причепилося. Мабуть від того, що не була вона ні злою, ні строгою, розуміла його і маленьким, і коли вже в школу ходив, і коли на дівчат почав поглядати. З першого погляду вловлювала його поганий настрій, хоч як він не намагався його приховати. Помічала й радість, адже все, як вона казала, на його лобі написано. Тож коли ріс, про все їй розказував, бо мати не питала. Він і тепер не проти поговорити зі своєю Лукеркою, але її давно нема. Пригадуючи бабусю, стояв у своїй квартирі біля вікна і дивився на дорогу, яка повз його будинок йшла з самої Москви аж до Сімферополя.

Чи вагався чи щось роздумував, поки нарешті підійшов до телефону і зняв слухавку. Вважав, що в нього твердий характер і сталеві нерви, та рука чомусь тремтіла. Все ж набрав номер і чекав, коли йому відповідь дружина.

— Це ти? — почув голос своєї Марійки, вірніше, здогадався, він здався захриплим і чужим. — Щойно прилетів і прочитав твою записку. Хочу почути, що все це значить? — вирішив не виказувати своїх переживань.

— Я більше не хочу тебе бачити, — сказала, мов відрубала, все ж відчувалося, що її душать сльози. — Мені важко з тобою, — після таких слів у слухавці знову запанувала тиша.

— Як важко? Я ж половину часу не буваю вдома, — він був просто ошелешений почутим. — А як же наші сини? Невже й вони не хочуть? — аж піт витер зі свого високого чола.

— Вони вже дорослі, самі розберуться. А ти не турбуй мене, я... вагітна... — не одну паузу зробила, поки з її вуст злетіли такі слова, чи, може, гірка слина і в неї обпекла горло. — Не від тебе, від іншого, — проказала мов вирок собі чи йому, а то й обом одразу.

Не знайшлося більше слів у Степана, він опустив руки і довго стояв мовчки. Може, й не так довго, але йому здалося — цілу вічність. Пригадав, як минулого разу вона його цілувала, як, скучивши, швидко роздягала, як він за мить опинився в ліжку і не міг повірити, що це його сором'язлива дружина. Тоді й самому здалося, що йому не сорок сім, а ті двадцять три, коли він кинув навчання і пішов працювати, аби одружитися з молоденькою Марійкою. Довго носив її на руках, адже вона більше скидалася на підлітка, ніж на заміжню жінку. Не дуже й зараз розповніла, але не в тому річ — роки трохи замулили криницю їхньої любові. І коли знову виривався звідти цілющий ключ, вони були щасливими.

— Не може такого бути... — ледь ворухив губами. — Не може бути... — але у слухавці чулися лише короткі гудки.

Згодом знову почув її голос, неначе вона стояла поряд, як і тоді, коли його умовляла.

— Поїдь Степанчику, ти ж передовий бурильник з великим досвідом, усе вмієш, а то кум на автомобілі їздитиме, а ми пішки ходитимемо, — м'яла руками поділ модного плаття із кремпліну. — Сором який! Поїдь, а я тобі на дорогу все готуватиму, — аж блискали її очі. — Дорога легка, до Харкова рукою подати, а там сів увечері на літак та й полетів разом з іншими вахтовиками. Час у гурті швидко минає — спочатку всі дружно вечеряють, потім у карти ріжуть, а ще пізніше — хто далі в чарку заглядає, а хто вже спить. Пілоти теж з ними. Кум говорить, що нічого не станеться, як і вони нап'ються, літак же на автопілоті, його із землі тверезі ведуть до самого Уренгоя. А я тобі ніколи не зраджу, ти і чоловік мій, і коханець, — обіймала та тулила до нього свої груди.

Гроші він давно заробив, а от автомобіль так і не купив — скрізь черги, рознарядки. Можна все те й обійти коли є блат, тобто свої люди, які займаються розподілом, але у нього не було таких серед знайомих, тим паче серед друзів. Не було надії і на чергу. Від того сердитий був на радянську дійсність, хоча й не говорив про те вголос, неначе хтось його спиняв.

— Нічого, колись та й дочекаємось, а якщо ні, то й без автомобіля проживемо, — зітхаючи, сказала одного разу дружина.

Правда, так було не завжди. Суперечки, проклятий хропак, який інколи залазив у душу, людська заздрість — без цього і вони не могли прожити. Та жодного разу не стояли над прірвою як сьогодні. «Чи хтось наговорив, що в мене є коханка... — поглянув на все те з іншого боку. — Були, звичайно, тимчасові зустрічі, адже іншим разом доводилось і по два місяці не бути вдома. Однак я ніколи не втрачав своєї голови і не заводив романів, — доводив сам собі про вірність дружині. — А те коротке й навіжене забуття, яке вмить находило і так же швидко минало, зовсім не брав до уваги. — Одну любив усе життя, а вона, виходить, ні».

Він продовжував стояти перед вікном, за яким почала господарувати весна. Щороку бачив як вона швидко все змінює — тут тобі бруньки, а тут уже й листочки. Вкотре намагався прослідкувати, коли ж саме все виростає, однак згодом визнавав: він знову прогавив. Водночас відчував, як народжувалась якась особлива енергія, яка будила все живе довкола. Особливо багато її було на луках, полях, на берегах його рідної річки Берестової, куди він мріяв піти, тільки-но добереться додому. Завжди хотілося пройти ними аж до села Червоного, тобто від однієї стародавньої фортеці — до іншої, роздягнутися на сонці, зайти по коліна в холодну воду, а то й пірнути на три секунди. О! Він пам'ятає те відчуття, коли чиста весняна вода вмить стягне з тіла важку зимову ковдру, від чого аж стрепенеться кожна клітина, затріпотить душечка, а серце враз помолодшає років на десять.

Чи так він збирався зустрічати цю весну, чи якимось по-іншому, тепер мабуть і сам не знав. Все ж вкинув у целофановий пакет трохи сала та хліба, невеличкого рушника, на всяк випадок,

а в кишеню прокляту записку, текст якої весь час крутився в голові. Вже б і двері зачинив та знову задзвонив телефон. Довго не роздумуючи, він схопив слухавку, але почув не жіночий, а чоловічий голос: «Вас викликають у військкомат. Прибути негайно».

За півгодини охайно одягнений Степан уже стояв перед районним воєнкомом. Правда, не один, таких як він було десятків зо три. Всі вони завтра рано вранці повинні їхати в Чорнобиль на ліквідацію аварії. Тут багато не розповідали і довго не умовляли, як і годиться військовим людям. Не задавав і він зайвих питань, то ж засвідчивши згоду підписом, вийшов на вулицю. Ще толком не знав, що там сталося, але готовий був їхати на допомогу, бо він і в цьому ділі мав великий досвід. І ніяке погане передчуття не могло побороти той патріотизм, якій у ньому жив ще з того часу, коли на його шию пов'язали червоний галстук. А коли прийняли в комсомол, те почуття аж груди розпирало. Але то було в десять років та в чотирнадцять, а в тридцять п'ять у партію вже сам не захотів. І як його не умовляли, як не заманювали кар'єрним ростом, він не погодився. Не став любити чиновників, які гарно говорили, тільки життя від того не змінювалось.

Більш цікавими були йому тихі розмови рідних та родичів, а одна залізла в душу і перевернула все з ніг на голову. «Скажіть нарешті, чому мої дві сестри померли у тридцять третьому? — допитувалась мати в Лукерки. — Тільки правду, а не те, що вони об'їлися лободою. Чому не мають окремої могилки, а ту велику загальну, яка ще недавно була в кінці кладовища, трактором зрівняли з землею?» Бідова і метикувата бабуся, хрестом склавши руки на грудях, мовчки дивилась на ікону Ісуса Христа. Лише сльози, які застилили їй очі, вказували на те, що вона нічого не забула, однак знову не скаже. Так і жив він з того часу — від влади тримався подалі, а надіявся лише на свої роботящі руки, які ніколи не брали чужого, тим паче незароблених грошей. Тепер вони пальцями терли той маленький папірець, який вкинув у серце велику й гарячу жарину.

Поки крутилися такі спогади, перехотілося йти до річки, не з'явилось бажання й повертатися додому, то й пішов, куди

несли ноги. Хвилин за п'ять опинився на Більовській (так колись називалась центральна вулиця Леніна), повз напівпорожній універмаг пішов до центру, де також було не людно, навіть в урядову будівлю (будинок, де знаходився райком партії та райвиконком) ніхто не заходив. Аби вкотре помилуватися головною окрасою міста, затримався перед будинком міської ради, який у давні часи був Земською управою. І зовсім не вірилось, що він простояв тут більше ста років.

Зиркав інколи й на банк, в якому працювала його дружина, і все вирішував: зайти чи не варто. В той час, коли боролися думки, хтось підказував: тримай, Степане, паузу, все згодом виясниться саме собою. Він аж зрадів, але не встиг зробити й кроку, як почув за своєю спиною:

— Ти мабуть до мене прийшов, тільки вагася? — це була його Марійка.

На її голові не було пишної зачіски, якою він часто милувався, а шовковисте біляве волосся зовсім позбулося блиску. Обличчя змарніле, бліде, а той білий плащ, який він привіз минулого разу, висів, неначе був з чужого плеча. Голубі очі стали просто сірими, а головне — не було в них тих вогників, в які колись закохався з першого погляду.

— Ти хочеш щось мені сказати? — він це відчув, ще не глянувши на неї. — Що з тобою? — аж рука сіпнулась, її втішити.

— Я завтра йду в лікарню на аборт. Ця дитина нікому непотрібна, — проказала, не піднімаючи голови.

— Виходить, вона тільки-но зародилась, а ти її хочеш убити? — аж піт стер з чола, так йому не по собі стало. — Вертайся додому і нікому нічого не розповідай, — навіть не знає, звідки з'явилось таке рішення. — Це буде моя дитина, і любитиму, як свою, — він торкнувся її рук, які страшенно тремтіли. А тепер слухай, що я тобі скажу: завтра рано вранці я їду в Чорнобиль на ліквідацію аварії. На столі залишу гроші, які привіз, тільки ти не поспішай їх витратити. Коли все буде добре, поїдемо в Москву, собі та синам купимо якусь одежину, а якщо ні... — були у нього підстави думати і про таке, — згодяться тобі на перший випадок.

— Степанчику! — ще більше зблідла Марійка. — Та я... я... — ніяк не могла сказати щось важливе.

— Я в тебе ніколи нічого не питатиму, — і таке саме з вуст зіскочило, бо такої розгубленої Марійки він ще ніколи не бачив.

Прийшовши додому, знову стояв біля вікна, тільки цього разу за ним нічого не бачив. Перед очима постала 35 свердловина, над якою високо в небо здіймався стовп вогню. Не часто згадувались ті події, а щойно думки, підхопивши його, притьма понесли в сімдесят другий рік, ніби у них таке завдання — все відновити в пам'яті. Спинившись біля біленької хатини під очеретом, що в селі Первомайське, самі сховалися в куцях неподалік колючого дроту. Його протягнули зовсім недавно, аби ніхто сторонній не пройшов далі. Тільки для нього і кума Івана, це не було перепороною, прорізавши в непомітному місці, вони часто навідувались до Лукерки на обід, бо від свердловини, на якій сталася велика аварія, до її хати було не більше п'ятисот метрів. З того часу вони бурили нову під кутом, плануючи на глибині збити тиск газу. Інші бульдозерами розкопували землю, аби нижче полум'я встановити муфту і перекрити її. Давно працювали як у пеклі на розігрітій жаровні, чуби і брови обсмажили, а кінця ще не видно було.

Тепер перед Степаном постала інша картина — до палаючої свердловини з'їжджаються чорні й білі «Волги» з московськими номерами, за ними — військові машини, які везуть не тільки звичайних солдат та працівників КДБ, а ще й невеликий пристрій з ядерним зарядом. І тільки вони знають, що той «малиш», як лагідно вони його називають, містить у собі біля чотирьох кілотонн тротилу, що рівнозначно третині Хіросимської бомби.

Місцеві ж спеціалісти повірили, що ті серйозні люди, як тоді вважалося, швидко зроблять свою справу — глибоко в землі зсунуть пласти породи і перекриють вихід природного газу назовні.

З того часу все пішло дуже швидко, за годину військові вже розбивали територію на зони — вісім кілометрів, п'ять, а найближче кільце радіусом чотириста метрів засипали річним піском. Запанував неспокій і в селі — у кожному дворі люди склали свої пожитки, часом кричали і плакали, коли їх змушували нести назад у хату килими, посуд та одіж. А стара Лукерка, знай, снувала по своєму обійстю, то до колючки підійде, то в хату сховається. Та і в ній не сиділося, то ж за декілька хвилин знову виглядала з-за хати, аби нічого не прогавити. Трохи веселішала,

коли підскочить хтось взнати, що ж діється біля того стометрового факела, все ж довго затримуватися нікому не дозволяла, аби її не ляли. Лише з онуком Степаном у неї була своя розмова:

— Йди звідси. Причепився, мов реп'ях до спідниці. Я все одно нікуди не піду, — не погоджувалась їхати в розбитий за селом табір. — І ніхто мені не указ, — тупала на нього ногою. — Якщо й хата моя злетить у повітря, а потім упаде на землю, як лякають міліціонери, то і я з нею. Коли буде на те Божа воля, не помру, війну ж пересиділа у своєму погребі. А якщо по-іншому станеться, значить так тому й бути. Все одно скоро доведеться помирати, — доводячи, яка вона бідова, все терла свої мокрі зморшки під очима. — Та і як усе кинути? Тільки вийдеш з двору, так і розбіжаться кури по їхній зоні, втече й коза, а потім чекай, бабо, хто дасть тобі яйце та кухоль молока. Отже, тут Лукерка буде, тут. Хіба що за петельки звідси витягнуть, — щоб не говорила, сама давно склала в торбину все необхідне: сіль, сірники, деякі крупы та пакет сухарів.

Не минуло й години, як людей із двох сіл уже везли в табір, який усього за п'ять кілометрів від їхнього вогняного фонтану. Повірівши, що все відбуватиметься в землі, вони й не наплягали, щоб їх відправили якомога далі. Навпаки, їм так зручніше, коли що, чкурнуть додому, бо забрали лише необхідне, все інше лишилося під охороною міліції. А її поведки вони знали — хто як не вона смокче конденсат із їхніх трубопроводів. Коли й не сама, то все під її контролем.

А в таборі буфет працює, туди навезли багацько такої смакоти, якої вони в магазинах ніколи не бачили. Навіть про музику подбали — співайте і танцюйте на здоров'я, поки ми у вас під боком атомну бомбу зірвемо. І вони гуляли. Ніколи не мали вихідних у жнива, а тут цілими родинами опинились на природі. Сиділа там і Лукерка, яку за годину до вибуху привезла міліція. Були тут і спеціалісти бурової справи, яких московські гості прогнали, бажаючи позбутися зайвих очей.

— І як вони без нас по нашій похилій трубі оту ядерну сигару опускатимуть? — клопотався начальник бурової.

— На коліщатах і по шпалах, — кум Іван розтягнув на своєму обличчі нещирю усмішку.

Отак весь час — вип'ють по чарчині, і знову прислухаються. А поряд музика грає, хтось співає, заверещить інколи поросся чи зареве корова, яких дехто все ж привіз з собою, а потім на мить усе стихне, неначе від тієї напруги, яка тут відчувалася.

Тим часом у першій зоні пролунала команда: «Всім стати навшпиньки!» Зашуміли гвинти вертольотів, загуділи двигуни легкових автомобілів, які доставили сюди високоповажних посадовців та гордовитих полковників, заворушилися люди з КДБ біля командного пункту, а гучномовець почав голосно відбивати секунди — ...десять, дев'ять, вісім, сім... один! О господи! — кричали людські душі в чеканні чогось неймовірного, поки під ногами, перетворившись на холодець, задвигтіла земля. І понеслися по ній хвилі неначе по морю, які змушували людей плигати і падати, підніматися і знову падати. Не втрималися на ногах ні міліціонери, ні солдати, які стояли по колу між зонами на відстані двадцяти метрів один від одного. Після такого землетрусу, вткнувшись обличчям у землю, вони лежали і думали про одне: як звідси вибратись.

Отямившись, помітили, що факел не горить. Зраділи й організатори цієї військової операції, але невдовзі зрозуміли, що поспішили з висновками, адже рівно через двадцять секунд ще з більшим ніж до цього ревом і клекотом вирвався на поверхню стовп якоїсь страшної суміші газу, конденсату та різної породи. Цей новий фонтан був більший від попереднього разів у десять. Мов по команді всі звелися на ноги, аби втекти подалі. Мало не по живих людях рвонули з місця чорні «Волги», та знову невідома сила всіх жбурнула на землю. Слідом за фонтаном із надр вирвався гриб землисто-кривавого кольору, який за лічені секунди виріс у саме небо і швидко сховав сонце. Немов мертві, скрізь лежали учасники експерименту — перелякані люди, між ними кози, вирячивши очі, кури на боку, а півні — на спині, навіть рої бджіл тут були, вилетівши з вуликів, вони місцями відкрили землю. А в епіцентрі клекотав стовп вогню, час від часу викидаючи з-під землі якесь каміння.

І лише через декілька хвилин, коли вітер почав гнати чорну хмару в напрямку Півдня, зігнуті людські фігури швидко розбігалися у різні боки, окрім тих, хто ослушався порад. З полама-

ними хребтами вони лежали нерухомо. Від них чорні «Волги», підстрибуючи на ґрунтових дорогах, понеслися у бік автомобільної траси. Крутилися в небі гвинтокрилі, розвертаючись у протилежний бік від зловісної хмари, яка поповзла на Полтавщину, розтрушуючи над полями й селами свою радіоактивну отруту.

— Що ж то було? — питали люди один в одного. — Невже атомний вибух? — вони й зараз не могли в те повірити. — Спростували б очевидці, але за ними вже й слід пропав, лише солдатики, які повинні були пройти через епіцентр експерименту, якби він вдався, заговорили. І поки за ними приїхала машина, за ту правду їх пригостили місцевими найдками, струсивши з них чорний попіл.

— За часів Ноя було очищення водою, а тепер — очищення вогнем, — зробила такий висновок Лукерка. — Тільки чомусь не для всіх, а лише для нас. — Невже ми самі грішні виявилися? — кидала косяки на небо.

Вона ділилася своїми думками з людьми, які, не розраховуючи на якісь офіційні повідомлення, вже наступного ранку приїхали сюди не лише з районного міста Краснограда, а з усієї округи. Стояли біля її хати, аби побачити хоч щось та почути про те, що ж насправді тут відбувалося.

— Скажи, Степане, — схопила його за рукав, коли той приїхав на роботу, — що ж то за спеціалісти, які зробили ще гірше, ніж було? Для чого ж їхати аж із самої Москви, коли не впевнені в результаті?

— Та тихо ви! — закричали прибульці на Лукерку. Перелякано зиркали на всі боки, шукаючи працівників міліції, КДБ чи райкому партії, а не повіривши, що жодного нема, все одно зірвалися з того місця і помчали.

— Ти ба, я думала, що вони сміливці, а виходить — боягузи, — стара показувала на них скрюченим пальцем і хитала головою. — То як же тепер бути? — перевела свій погляд на той височенний стовп вогню, потім на свою напівзруйновану хату, і спинала на Степанові. — До їхнього експерименту хоч якась надія була, тепер і вона пропала. Може, хоч щось порадили? — заглядала йому в вічі.

— Сказали, щоб ми продовжували своїми дідівськими методами, хоча бачили, що до нього не підступитися, — від таких слів його брови полізли аж на середину лоба. — Чув, що планують пожежними машинами температуру збивати, а як нам під тими фонтанами діло робити? Невідомо.

— Господи, то це ж яка баня створиться! — аж руками сплеснула його рідна бабуся. — Послухай, Степанчику, напиши заяву і не йди туди, бо раніше просто обікся, а тепер зовсім зварішся. Он які спеціалісти приїжджали і не приборкали цього аспіда, а ти повинен там своє здоров'я покласти. Все забудеться. Все. Пригадай, скільки хлопців на бурових загинуло, і що? Тепер нікого й не згадують.

— Для чого говорити, коли знаєте, що я так не зроблю.

Сам теж з сумом дивився на свою палаючу тридцять п'яту свердловину, яка вже й так спалила багато природного газу. Навіть думка проскочила: комусь доведеться за те відповідати. Уже й себе в прокуратурі побачив, і заплакану дружину з вузликом у руках біля якоїсь в'язниці. Хоч і вважав, що він ні в чому не винен, усе ж сумнівався, що зможе те довести, коли йому упаде чорна карта.

З того часу минуло чотирнадцять років, але й тепер не вірилось що все обійшлося. Навіть на тому полі не просто знайти закриту навіки тридцять п'яту свердловину — все поросло травою. А що відбувалося в той час, відійшло в минуле. І лише пам'ять знову витягувала звідти один епізод за другим — ось від високої температури та води, на нього падають, гострі як ножі, льодяні крижини, а він усе ухиляється, аби не попали по голові чи шиї. В таких умовах працює не один місяць, а кінця знову не бачить. Було, й техніка загоралася, і спеціалістів звідти витягували напівживих, а вже, коли, дійсно, встановили муфту і почали перекидати газ, відчували себе справжніми героями. Навіть коли всіх відвезли в лікарню з опіками, вони були горді, що приборкали велику загрозу не лише двом ближнім селам, а всій округі, в тому числі і місту Краснограду.

— Степане, то я молилася за тебе, — зізналась Лукерка, тільки-но переступивши поріг лікарняної палати. — Останній

тиждень зовсім з колін не вставала. Тепер навіть мені помирати не хочеться. Хата відремонтована, повітря біля неї свіже, а тиша яка настала — живи та радій!

Раділи й інші, хто теж не знав, куди подітися від тієї спеки та страшного гудіння. Почали й говорити, а то все мовчки. Думали, що тепер вони заживуть, та з часом помешкань із забитими вікнами ставало все більше, а кладовище все ширше. Першою віднесли туди стареньку Лукерку, а з її легкої руки і старих, і молодих, навіть дітей з довідками про різні хвороби, які не мали до тієї аварії ніякого відношення. Живі відчували, що це не так, але мовчали, аби не розголошувати «державну таємницю», яку мали тримати п'ятнадцять років. Мовчали й ті, хто знав, що в тому господарстві майже всі корови хворі на лейкоз крові. Не мали жодних заперечень і ті, які те молоко приймали на переробку, змішували з доброякісним, переробляли на сир та масло і відправляли не лише в Харків, а й по всій Україні. Везли і м'ясо, зерно — не пропадати ж добру, бо тоді колгосп збідніє, а в нього плани, в людей трудовні...

Ні, він нічого не забув. Лише згодом, повертаючись з Чорнобиля, зрозумів інше — їхній експеримент — атомний вибух у мирних цілях, як про нього говорили високоповажні чиновники та науковці того часу, був попередженням. Шкода, що з того випадку вони, так і не зробили ніяких висновків.

За своїми роздумами Степан не помітив, як на землю опустилися сутінки, а за ними й ніч. Ніхто йому не подзвонив, ніхто й не постукав. А може, він нічого не чув, бо ніяк не міг вибратися з того гарячого літа 1972 року. Однак, прокинувшись вранці, коли ще й сонце не зійшло, прийняв холодний душ. А за хвилину-другу взяв електробритву і став перед дзеркалом. Побачивши там зовсім незнайоме обличчя, аж стрепенувся — на нього дивилися сумні запалі очі, в яких ні радощів, ні страху не видно. Загострений ніс був точнісінько такий, як у бабусі Лукерки в останній рік життя, а посивіле волосся на скронях та густа щетина на щоках додали йому років десять, а то й більше. Тепер він шкодував, що не випив увечері чарчину і не ліг раніше спати. Все ж після сніданку — яечні

з салом та міцного чорного чаю, трохи полегло. А вже, коли наближався до військкомату, відчув себе, як спортсмен перед забігом на довгу дистанцію. І лише Марійка вивела його з тієї рівноваги:

— Не їдь туди, Степанчику, — благала, ніби нічого не сталося. — З тебе вистачить бурової, — згадала і вона про той випадок. — Учора багатьом повістки вручили, але частина з них одразу в лікарню подалася, а частина вночі швидко викликала. Це правда, кума наша якраз на чергуванні була, вона й розповіла мені вранці. Придумай і ти хоч щось.

— Ти ж знаєш, що я не стану відмазуватись, — відповів їй коротко. — Ні за яких обставин, тим паче зараз, коли я залишився один у квартирі.

— А я так хотіла... — ледь сказавши, вона схопилася рукою за шию і щось ковтнула. — Прийти до тебе вчора...

— Правда? — він відвернувся і своєю порепаною протер очі. — Шкода, що ти так не зробила. Було б мені що згадувати, — дивився на неї і так хотілося поцілувати її пошерхлі губи, що ледь себе стримав.

— Невже б простив, — кинула йому в слід, коли він зібрався заходити в автобус.

— Ще вчора, Маріє. Вчора! — кричав їй звідти, спинивши на мить тих, хто йшов слідом.

— Я ж тобі налисники з м'ясом приготувала, і курчаток на-смажила, — за ним над головами вже поспішав целофановий пакет.

— А ти привіт синам передавай, якщо у вихідний додому прийдуть. Та дивись, щоб добровільно туди не поїхали. Скажеш: батько наказав сесію здавати.

Вона стояла осторонь до самої відправки, а він не зводив з неї очей. І на весіллі кружляв, і роздягав її пізно ввечері, і цілував до нестями, навіть у цю мить відчував ті гарячі поцілунки на своїх вустах. Вигулькнув із пам'яті і той букет червоних троянд, які він ніс в пологовий будинок — найбільший і найкрасивіший. Повертався звідти з синами на обох руках. Який тільки був щасливий! Таким йому здавалося їхнє подружнє життя. Навіть той прикрий випадок, який стався останнім часом, кудись

сховався. «Як не боляче, але все треба пережити», — зробивши такий висновок, він зітхнув і закрив очі.

Поряд уже підхропували, дехто бряжчав склянками, а йому хотілося спати. Позаду залишилося рідне містечко, затишна квартира у п'ятиповерхівці, якраз на тому місці, де більше двох століть тому перші мешканці брали мито з усіх торговців, що проїжджали тією дорогою. Про той час нагадували і стародавні фортеці на високому березі Берестової, звідки видно за двадцять верст. Тоді вони були перепоною проти татарських набігів, а тепер — містком, який з'єднавав усі століття від того степового краю, до нинішнього зеленого з родючими ґрунтами. Колись і гадки не було, що зовсім поряд глибоко в землі знаходиться величезне родовище газу, який прийде в кожен дім. Він пишався тим, що й сам долучився тієї великої газової революції. Були, звичайно різні моменти, були... — знову пригадував операцію «Факел» та свою тридцять п'яту свердловину, яка не хотіла загубитися в минулому.

Не знав тільки що попереду. Та й у Чорнобилі не усвідомлював, наскільки все загрозово. Аналізував, уже повертаючись — як третього травня збирав радіоактивний графіт і різні уламки в скафандрі. Але то були показові виходи на дах машинної зали для міжнародних спостерігачів, бо рівно через тиждень він збирав такі ж на пристанційній території майже голими руками у звичайне відро. Але й тоді не відчував, що це його червона лінія, за якою буде зовсім інше життя. Привезе він ту радіацію і додому, вистачить її і для Марійки, через що вона втратить дитину.

— Ні, це я винна, тому що хотіла її позбутися, — дорікала вона собі. — І все ж то твоя дитина була, — повідомила Степану. — Зародилася, коли я сама тебе роздягала після заїздки. Пригадуєш? Неначе збісилася перед бідною. Тільки чому все зійшлося до купи? — від подиву то піднімала брови, то опускала.

Не могла пробачити собі і ту зраду, від чого сором пропикав душу. Раділа, що вчасно прийшло розчарування. Це була її червона лінія, після чого і в неї розпочалося інше життя — її Степан був тяжко хворий, здається, не було жодного органу, який би лишився здоровим. Час від часу потрапляв у лікарню,

де лікарі, не розуміючи, чим йому допомогти, часто розводили руками. А він не один раз був на грані життя і смерті.

— Борися, Степанчику, ти сам мусиш перемогти, — умовляла Марійка. — Дух завжди головує над тілом, — пригадувала слова старих людей. — Вгодив і Господу — свою Лукерку не кинув, яка тебе виростила. Не сердився й на матір, яка вийшла за іншого заміж, де тебе не любили. Спас і мене, бо я тоді руки на себе накласти збиралася. Тепер проси Всевишнього, він тебе почує.

Так і було — протягом всього подальшого життя він боровся зі своїм недугом — наслідками не лише Чорнобіля, а й тієї аварії на 35 свердловині, про що й досі замовчували. Часто прощався з життям, але прожив відтоді ще двадцять років. А може, й від того, що любив свій край і знаходив у ньому ліки для своєї душі. Часто спинявся серед залишків Більовської фортеці, вдивлявся в безкрайні ліси й поля, ходив берегами річки, сидів з вудкою в тихих заводях Берестової і вбирав у себе ту цілющу енергію, якою так щедро ділилася природа. Рано вранці, коли місто ще спало, або пізно ввечері, коли всі вже вгомоняться, бродив вулицями, крутив головою на всі боки, щоразу помічаючи щось новеньке. Чув, як голосно виспівують пташки та перешіптуються дерева. Чи так здавалося, чи й насправді до нього доносилися голоси з будинку міської ради, де гамірно було ще з давніх часів. Дивувався, як у прекрасному залі, ніжно грають музики та як кружляють там елегантні дами в красивих довгих сукнях. Тільки, як до них не придивлявся, а кращої від своєї Марійки, він не бачив.

Травень, 2019

Зміст

Летіла зозуля. <i>Повість</i>	5
Вистраждана земля. <i>Повість</i>	170
Грузинка і босяк. <i>Оповідання</i>	203
Оленчина доля. <i>Оповідання</i>	218
У шепоті минулого. <i>Оповідання</i>	233
Із дідової сивої голови. <i>Оповідання</i>	249
Дивні Іванові пригоди. <i>Оповідання</i>	255
Побачити ангела. <i>Оповідання</i>	261
Врятоване життя. <i>Оповідання</i>	270
Чудо. <i>Новела</i>	289
На чужій війні. <i>Оповідання</i>	299
Шлях до перемоги. <i>Оповідання</i>	313
Неподалік Берестової. <i>Оповідання</i>	325

Літературно-художнє видання

**ТКАЧЕНКО
Ганна Панасівна**

У ШЕПОТІ МИНУЛОГО

Повісті, оповідання, новела

Технічний редактор: *Є. В. Онишко*

Підписано до друку 19.01.20. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура MiniatureС. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,25. Зам. № 20-11.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.